

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

М.Ю. Исаков, Д.И. Рўзиева

**КОРХОНАЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ
СТРАТЕГИЯСИ**

Ўқув қўлланма

ТОШКЕНТ – 2019

М.Ю. Исаков, Д.И. Рўзиева **“Корхоналарни ривожлантириш стратегияси”** (Ўқув қўлланма). - Т.: ТДИУ, 2019 й., 400 бет.

Ўқув қўлланмада **«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси»** фанининг предмети ва вазифалари, корхоналарнинг стратегик ривожланишида тадбиркорлик тузилмаларининг иқтисодий барқарорлиги, стратегик моделлари, корхоналарнинг ташкилий тузилмаси, бошқарув жараёнлари стратегияси, корхоналарнинг стратегик ривожланишида эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши, корхона фондларидан самарали фойдаланишнинг стратегияси, кадрлар масаласи ва уларнинг меҳнати мотивацияси, корхоналар ривожланишида молиявий ресурслар ва бизнесни молиялаштириш, уларнинг харажатларни тежаш ва маҳсулот таннархини камайтириш, даромадлар ва уни ошириш йўллари, маҳсулотга баҳони шакллантириш, баҳо сиёсати, корхоналар фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги, инвестицион сиёсат, инновацион фаолиятни, маркетинг фаолияти ва корхонанинг ташқи иқтисодий фаолиятини ривожлантириш стратегияси борасидаги масалаларининг ёритилишига алоҳида эътибор қаратилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Олий ўқув юртларининг иқтисодиёт соҳаси бўйича таълим олаётган магистратура талабалари учун ўқув қўлланмаси сифатида тавсия этган.

Масъул муҳаррир: и.ф.н., доц. И.С.Хотамов

Такризчилар: и.ф.н., проф. Б.Т.Салимов

и.ф.д. проф. А. Қодиров

МУНДАРИЖА:

КИРИШ.....	6
1-Мавзу. “Корхоналарни ривожлантириш стратегияси” фанининг предмети ва вазифалари.....	11
1.1. “Корхоналарни ривожлантириш стратегияси” фани ўқув курси сифатида	11
1.2. Курснинг тузилиши ва унинг иқтисодий фанлар тизимида тутган ўрни ҳамда бошқа иқтисодий билан боғлиқлиги.....	22
1.3. Курснинг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар талабига хос вазифалари.....	27
2- Мавзу. Корхоналарнинг стратегик ривожланишида тадбиркорлик тузилмаларининг иқтисодий барқарорлиги	39
2.1.Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари	39
2.2.Корхонанинг иқтисодий барқарорлиги. Иқтисодий барқарорлик ва самарадорлик.....	54
2.3.Корхона ривожланишида тадбиркорлик фаолияти ва ташаббускорлигининг иқтисодий аҳамияти.....	70
2.4.Корхонада тадбиркорлик муҳитини шакллантириш асосида уни ривожлантириш йўллари	90
3- Мавзу. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхоналар фаолият юртишининг стратегик моделлари	104
3.1.Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида замонавий стратегиялар ва уларнинг турлари	105
3.2.Замонавий стратегияларни режалаштиришда фойдаланиладиган моделлар	116
3.3.Замонавий стратегияларни қўллашнинг чет эл тажрибаси.....	123
3.4.Корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишда замонавий стратегиялардан фойдаланиш	130
4-мавзу Корхоналарнинг ташкилий тузилмаси ва бошқарув жараёнлари стратегияси	134
4.1.Ташкилий тузилмаларнинг моҳияти ва уларни тузиш босқичлари.....	135
4.2.Маҳсулот бўйича тузилма. Истеъмолчига йўналтирилган тузилма.....	137
4.3.Корхоналарни бошқаришни ташкил этишнинг тамойиллари ва усуллари	145
4.4.Ўзбекистонда акционерлик жамиятларини бошқариш.....	150
5-мавзу Корхоналарнинг стратегик ривожланишида эркин иқтисодий зоналарни ташкил этилиши.....	162
5.1.Корхоналарнинг ривожланишида эркин иқтисодий зоналарнинг иқтисодий аҳамияти ва шаклланиш босқичлари	163
5.2. Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этиш бўйича меъёрий-ҳуқуқий база.....	176

5.3. “Навоий” эркин иқтисодий зонасининг ташкил этилиши ва ҳудудда корхоналарнинг ривожлантиришдаги ўрни.	179
5.4. Ўзбекистон Республикасининг янги эркин иқтисодий зоналари.	182
6-мавзу Корхоналарнинг асосий воситалари ва номоддий активларидан оқилона фойдаланиш стратегияси.	187
6.1. Корхоналар асосий капиталининг таркиби ва элементларининг таснифи	187
6.2. Актив ва пассив асосий воситалар. Асосий воситаларнинг сифат белгилари	188
6.3. Асосий воситаларни баҳолаш. Асосий воситалардан фойдаланиш кўрсаткичлари.	189
6.4. Асосий воситалар амортизацияси ва уларни ҳисоблаш услублари.	204
6.5. Корхоналарнинг номоддий активлари. Интеллектуал мулк объектлари. Номоддий активларни баҳолаш	213
7-мавзу Корхоналарнинг айланма маблағларидан самарали фойдаланиш асосида ривожланишини таъминлаш.	221
7.1. Айланима маблағлар тушунчаси ва таркиби. Ишлаб чиқариш айланима фондлари ва муомала фонди	221
7.2. Айланима маблағларни шакллантириш манбалари.	223
7.3. Корхоналарнинг айланима маблағларига бўлган талабини аниқлаш.	224
7.4. Корхоналарда захираларни бошқариш	231
8-мавзу Корхоналарни стратегик ривожланишида ходимлар ва меҳнат мотивацияси тизими.	240
8.1. Аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринларини ташкил қилиш муаммосини ҳал этиш бўйича устувор вазифани корхоналар миқёсида амалга ошириш йўналишлари.	241
8.2. Корхоналар персонали ва унинг тузилмаси, унинг ҳаракати кўрсаткичлари	245
8.3. Бошқарувнинг мотивлаштириш назарияларини қўллаш орқали ходимлар меҳнатини рағбатлантириш усуллари	252
9-мавзу. Корхоналар ривожланишида молиявий ресурслар ва бизнесни молиялаштириш	257
9.1. Корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашнинг асосий йўналишларининг моҳияти ва мазмуни.	258
9.2. Молиявий ресурсларнинг моҳияти ва таснифи. Молиявий ресурслар тушунчаси	259
9.3. Молиявий ресурсларни жалб этиш шакллари.	265
10-мавзу Корхоналарни ривожланишида харажатларни тежаш ва маҳсулот таннархини камайтириш.	267
10.1. Корхоналарда харажатлар, сарфлар ва маҳсулот таннархи.	267
10.2. Тартибга солинадиган ва тартибга солиб бўлмайдиган харажатлар	269

10.3.Доимий ва ўзгарувчан харажатлар. Бевосита ва билвосита харажатлар.	271
10.4.Давр харажатлари. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари.	277
10.5.Ҳақиқий таннарх калькуляцияси ва унинг усуллари	282
11-мавзу Корхоналарни стратегик ривожланишида даромадлар ва уни ошириш	285
11.1.Корхоналар фойдаси, шакллантириш ва тақсимлаш	285
11.2.Корхоналарнинг даромадлилиги кўрсаткичлари	295
11.3. Рентабеллик. “Харажатлар-тушум-фойда” ўртасидаги боғлиқлик	299
12-мавзу. Корхонада баҳони шакллантириш ва фирманинг баҳо сиёсати	303
12.1. Баҳо сиёсатининг моҳияти ва вазифалари	303
12.2.Баҳоларни белгилаш стратегияси	310
12.3.Баҳоларни ҳисоблаш усуллари	315
13-мавзу. Корхоналарни солиққа тортиш ва солиқ юкини пасайтириш	322
13.1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ қонунчилигининг асослари. Солиққа тортишнинг асосий тушунчалари	323
13.2. Корхоналарнинг солиқ тўловларини оптималлаштириш ва солиқдан қочиш	330
14-мавзу Корхоналар фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги	343
14.1.Корхоналар фаолиятининг самарадорлиги тушунчаси	343
14.2. Корхоналарнинг молиявий самарадорлиги ва инвестицион жозибadorлиги	345
14.3. Корхоналар фаолияти самарадорлигини комплекс баҳолаш.	353
15-мавзу Корхоналарнинг стратегик ривожланишида инвестицион сиёсат ва инвестиция муҳити	361
15.1.Инвестициялар ва инвестицион фаолият тушунчалари. Инвестициялар бозори	361
15.2.Корхоналарнинг инвестицион сиёсати ва уни шакллантиришнинг асослари	369
15.3.Иқтисодиётда инвестиция инвестицион муҳит жозибadorлигини оширишнинг асосий йўналишлари	373
16-мавзу Корхоналарнинг стратегик ривожланишида инновацион фаолиятни ривожланиши	378
16.1.Корхоналарда инновацион жараённинг моделлари. Инновацион салоҳиятни шакллантириш	378
16.2. Инновацион ривожланишнинг қонуниятлари, шароитлари ва омиллари	386
16.3. Корхоналарни инновацион ривожлантиришнинг молиявий омиллари.	393
ТАВСИЯ ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	399

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга Мурожаатномасида мамлакат иқтисодиётини янада ривожлантириш борасидаги аниқ фикр ва ғоялар белгилаб берилди, ўртага қўйилган долзарб муаммолар, уларнинг моҳияти ва аҳамияти атрофлича таҳлил қилиниши кераклигини айтди. Бунда, “Ўзбекистон саноати ривожланишининг асосий мақсади нафақат ушбу иқтисодиёт секторида ўсиш суръатларини оширишга интилиш, балки бой табиий ресурслар салоҳиятидан фойдаланиш орқали устувор тармоқлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш, унинг замонавий таркибини шакллантириш, ташқи ва ички бозорда мамлакат саноати рақобатдошлиги ва самарадорлигини ошириш учун чора-тадбирлар мажмуасини шакллантиришдан иборат”¹ деб таъкидлаб ўтди.

Республикамызда фаолият юритаётган саноат корхоналарининг ҳиссаси ошиб бораётган ҳозирги пайтда ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти билан шуғулланувчи ҳар бир корхона, фирма ёки тадбиркор рақобат шароитларида хўжалик юритиш тизимида сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни амалга оширишда ўзига хос муносиб ўрин эгаллашга интилади.

Юртимизда 2018 йилнинг январь-декабрь ойларида Ўзбекистон Республикасида иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани ривожлантириш учун жами молиялаштириш манбалари ҳисобидан 107333,0 млрд.

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабрь.

сўм, (доллар эквивалентида 13,3 млрд. АҚШ долл.) ёки 2017 йилга нисбатан 118,1 фоиз асосий капиталга инвестициялар ўзлаштирилди.

Асосий капиталга инвестициялар йиллар бўйича динамикасини кузатадиган бўлсак, 2005 йилда – 2,0 трлн. сўм ёки 12,0 фоиз ўсишни, 2010 йилда – 10,8 трлн. сўм ёки 9,0 фоиз ўсишни, 2015 йилда – 28,5 трлн. сўм ёки 8,1 фоиз ўсишни ташкил этган бўлиб, 2018 йилда энг юқори кўрсаткич 18,1 фоиз қайд этилганини таъкидлаш лозим.

2010–2017 йиллар давомида маҳсулот ишлаб чиқарадиган саноат тармоқлари бўйича асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг ўзлаштирилиши динамикаси ўртача 524 фоизни ташкил этган бўлса, унинг таркибидаги тармоқлардаги асосий капиталга инвестицияларнинг ўзлаштирилишидаги юқори динамика қуйидагиларда кўринади: озиқ-овқат, ичимлик ва тамаки маҳсулотлари ишлаб чиқариш фаолиятида 478 фоиз, тўқимачилик маҳсулотлари, кийим ва тери ва унга тегишли маҳсулотлар ишлаб чиқариш фаолияти турида 711 фоиз, ёғоч ва пўкак буюмлар, похол ва тўқиш учун материаллардан буюмлар, қоғоз ва қоғоз маҳсулотлари ва мебель ишлаб чиқариш фаолият турида 868 фоиз, кимё маҳсулотлари, резина ва пластмасса буюмлар ишлаб чиқариш фаолият турида 1197 фоиз, асосий фармацевтика маҳсулотлари ва препаратлари ишлаб чиқариш фаолият турида 681 фоиз ва бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш фаолият турида 790 фоиз.

Асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг нисбатан паст динамикаси металлургия саноатида (288 фоиз), ёзилган материалларни нашр қилиш ва акс эттириш фаолият турида (22

фоиз), кокс ва нефтни қайта ишлаш маҳсулотлари ишлаб чиқаришда (104 фоиз), машина ва ускуналарни ишлаб чиқариш, таъмирлаш, ўрнатиш, автотранспорт воситалари, трейлерлар ва ярим прицеплар ва бошқа тайёр металл буюмлар ишлаб чиқаришда (100 фоиз) кузатилади.

Саноатнинг ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш жараёнида асосий эътибор таркибий ўзгаришларга қаратилган бўлиб, улар саноат тармоқларидаги макроиктисодий кўрсаткичлар ва таркибий силжишлар билан биргаликда башорат қилинади. Саноатнинг тармоқ таркибини 2030 йилга қадар такомиллаштириш ЯИМда саноат улушини ривожланган давлатларда ЯИМ таркибидаги ҳарактерларга хос бўлгани каби 2017 йилдаги 33,5 фоиздан 2030 йилда 40 фоиз ошириш билан асосланади. Бу мақсадга эриши учун, шунини айтиш керакки, бугунги кунда мамлакатимизда бу борадаги ишлар бошлаб юборилган. Айтиш вақтда бу ишлар ҳар бир турдаги истиқболли хомашё ва ярим фабрикат бўйича чуқур қайта ишлашнинг 2020, 2025, 2030 йилларга мўлжалланган аниқ дастурига эга бўлиш учун мутлақо янги дастурий комплекс ёндашувни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 19 июлдаги «2018–2019 йилларда инвестициявий ва инфратузилмавий лойиҳаларни амалга оширишни жадаллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-3874-сонли қарорига асосан, кейинги йилларда мамлакатда инвестиция жараёнларини тубдан такомиллаштириш, давлат ривожланиш дастурларини шакллантириш тартибини белгилаш, лойиҳаларни танлаш

шаффофлиги ва самарадорлигини ошириш, уларни молиялаштириш борасида саъй-ҳаракатлар амалга оширилмоқда². Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг лойиҳа бошқарувининг ягона миллий ахборот тизимини яратиш чора-тадбирлари амалга оширилмоқдаки, у Ягона миллий ресурслар маълумотномасини ўз ичига олади, бу эса товарлар, ишлар ва хизматларнинг бозор қийматини шакллантириш, лойиҳа ечими самарадорлигини баҳолаш, ресурсларнинг миқдори ва турларини тўғри аниқлаш, режалар ва жадваллар шакллантирилиши, дастурлар бажарилиши устидан электрон назоратни амалга ошириш имконини беради.

Шу билан бирга, давлат ривожланиш дастурларини шакллантириш борасидаги янги тартибининг барча компонентлари эндигина бошланган, маъқулланган, шунингдек, жорий йилда шакллантириладиган йирик ва стратегик муҳим инвестиция лойиҳаларини, хусусан, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар иштирокидаги шундай лойиҳаларни амалга ошириш босқичлари билан уларнинг муддатлари уйғунлаштирилмаганлиги уларни ўз вақтида ниҳоясига етказиш, ишлаб чиқариш қувватларини кўпайтириш, маҳсулот ишлаб чиқара бошлаш ва янги иш ўринлари яратиш соҳасида инвестициявий ҳамда молиявий хавотирларни вужудга келтирмоқда.

“Корхоналарни ривожлантириш стратегияси” фани тармоқ ва корхоналарда содир бўлаётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларини назарий ва амалий жиҳатларини ўрганиш ва уни мўътадил

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2018–2019 йилларда инвестициявий ва инфратузил-мавий лойиҳаларни амалга оширишни жадаллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-3874-сонли қарори. 2018 йил 19 июль.

ривожлантиришнинг ечимларини топишда ҳамда магистратура таълими “Иқтисодиёт (реал сектор)” мутахассисларининг шаклланишида катта аҳамиятга эга.

1-мавзу. “Корхоналарни ривожлантириш стратегияси” фанининг предмети ва вазифалари

1.1. “Корхоналарнинг ривожланиш стратегияси” фани ўқув курси сифатида.

1.2. Курснинг тузилиши ва унинг иқтисодий фанлар тизимида тутган ўрни ҳамда бошқа иқтисодий фанлари билан боғлиқлиги.

1.3. Курснинг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар талабига хос вазифалари.

1.1. “Корхоналарни ривожлантириш стратегияси” фани ўқув курси сифатида

Иқтисодиётнинг инсон ва жамият ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятига ўз вақтида А.Смит юқори баҳо бериб, у инсонни “*homo economicus*” - “иқтисодий одам” деб атаган. Ҳақиқатдан ҳам, ҳар бир одам иқтисодиётнинг моҳиятини, ҳаёт неъматлари нималар эвазига берилишини англамагунча, маблағларни ишлаб топиш ва улардан самарали фойдаланишни ўрганмагунча, оила миқёси ва ундан юқори даражадаги иқтисодиёт учун маъқул келувчи сифат ва миқдор параметрларига эга бўлади, деб ўйлаш нотўғри бўлар эди. Демак, иқтисодиёт параметрлари (ҳам салбий, ҳам ижобий) аввало, инсонлар ҳаракати ва фаолиятининг, оқилона хўжалик юритиш, моддий бойликларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва тақсимлашни самарали олиб бориш қobiliяти натижасида юзага келади.

“Иқтисодиёт” атамаси биринчи бор Аристотель томонидан киритилган ҳамда одамларнинг товар ишлаб чиқариш ва айирбошлашдаги хўжалик фаолиятини англатган. Товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва реализация қилиш тизими қанчалик яхши ташкил қилинган бўлса, иқтисодиёт кўрсаткичлари ва аҳолининг

турмуш тарзи, ресурслардан оқилона фойдаланиш, баҳони шакллантириш, солиққа тортиш, самарали қўлланувчи бошқарув тизими каби омилларни ҳисобга олган ҳолда, шунчалик юқори бўлади.

Иқтисодиёт инсон ҳаётининг моддий, маънавий, физиологик ва бошқа эҳтиёжлари билан боғлиқ бўлган ҳар бир жабҳасини қамраб олади. Оила қуриш, келажак авлодни тарбиялаш, зарурий турмуш тарзини таъминлаш учун одамларга озиқ-овқат, кийим-бош, тураржой ва бошқа воситалар керак бўлади. Бу предметлар, қоидага кўра, иқтисодиётнинг турли тармоқларидаги корхоналарда ишлаб чиқарилади. Шу сабабли иқтисодиётнинг, айниқса, аввалги маъмурий-буйруқбозлик тизимидаги режали иқтисодиётдан фарқ қилувчи бозор иқтисодиётининг ривожланиш тенденциялари ва қонунларини билиш, рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий жараёнларни тушуниш ва исталган хўжалик муаммоларини ҳал қилишда муҳим шарт ҳисобланади.

«Иқтисодиёт» фан сифатида табиатда ҳамда инсон, жамоа ва жамият ҳаётида вужудга келувчи турли хил иқтисодий жараён ва ҳодисаларни прогнозлаштириш, таҳлил қилиш ва баҳолаш бўйича билимлар мажмуасини ифода этади. У бир инсон учун ҳам, бутун жамият учун ҳам зарур бўлган моддий ва номоддий объектларнинг катта қисмини ҳамда моддий ва маънавий неъматларни тайёрлаш ва тақсимлаш усуллари ва жараёнларини ўз ичига олади. Агар «Иқтисодиёт» фанининг норматив жиҳатлари корхона, фирма ва давлатнинг иқтисодий сиёсатини таъминласа, позитив жиҳатлари эса

реал воқеликни баҳолайди ва таҳлил қилади ҳамда унинг ривожланишидаги қонуниятларни аниқлайди.

Шу тариқа «Иқтисодиёт» фани изланиш ва услубий вазифаларни бажаради ҳамда жамият ҳаётининг барча соҳа ва тармоқларида қабул қилинувчи амалий қарорлар учун назарий асос бўлиб хизмат қилади. Фан-техника тараққиёти шароитларида иқтисодиёт фани жамиятда бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиб бормокда. Иқтисодий асослаб берилган ҳисоб-китоб ва прогнозлар «Иқтисодиёт» фанининг муҳим таркибий қисми сифатида хўжалик таваккалчилигининг рискини камайтиришга, ишлаб чиқариш ва ресурслардан фойдаланишни оптималлаштиришга, шунингдек, янги техника ва технологияларни ишлаб чиқаришга татбиқ этишда энг тўғри танлов олиб боришга имкон яратади.

«Иқтисодиёт» фани таркибига *тармоқлар* (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва ҳоказо), *функционал* («Меҳнат социологияси ва иқтисодиёти», «Иқтисодий статистика», «Молия ва кредит», «Баҳони шакллантириш» ва ҳоказо) каби *турли фан тармоқлари* («Иқтисодий география», «Демография», «Иқтисодиёт тарихи» ва бошқалар) тизими киради. «Иқтисодиёт» фанининг бу ва бошқа йўналишларида чуқур билимга эга бўлиш инсонларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш, оқилona хўжалик юритиш, кадрларни янги иқтисодий фикрлаш руҳида тарбиялашга катта туртки бўлади.

«Иқтисодиёт» фанининг, жумладан, юқорида санаб ўтилган йўналишларнинг методологик асоси, уларнинг пойдевори бўлиб иқтисодиётга хизмат қилади. У реал воқелик билан боғлиқ бўлиш

баробарида давлатнинг иқтисодий сиёсатини, унинг кучли ва кучсиз томонларини, шунингдек, иқтисодий тараққиётга эришиш мумкин бўлган йўللарни мос келувчи босқичларида акс эттиради. Бу мақсадда «Иқтисодиёт» фани статистик кузатув, гипотезаларни илгари суриш ва текшириш, таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, иқтисодий жараёнларни моделлаштириш, тажриба (эксперимент)лар ўтказиш каби бир қатор воқеликни англаш усул ва услубларини ишлаб чиққан ва улардан муваффақиятли равишда фойдаланади. Айтиш жоизки, бу усуллар нафақат иқтисодий, балки предмети ва тавсифига кўра, табиий ва бошқа турдаги фанларда ҳам қўлланиши мумкин.

Иқтисодиёт бозор муносабатлари йўлида ривожланаётган ҳозирги кунда эътиборга молик ва ечимини топмаган муаммолар талайгина бўлиб, «Иқтисодиёт» фанига қизиқиш ортиб бормоқда. Инсон ҳаёти ва фаолиятига муносиб, сиёсат ва давлат аралашувидан холи бўлган, ижтимоий-иқтисодий тараққиётга йўналтирилган иқтисодиётни барпо этиш вазифаси қўйилмоқда. П.Самуэльсоннинг иқтисодиёт бўйича дарслигида кўрсатиб ўтилишича, “иқтисодиёт фанини мунтазам равишда ўрганиб бормайдиган одам мусиқий асарга ўзининг баҳосини бермоқчи бўлаётган гаранг кишига ўхшайди”.

Шу билан бирга «Иқтисодиёт» фани барча ҳаётий муҳим саволларга тайёр жавоб бермайди, чунки иқтисодиёт ишлаб чиқариш, бошқарув, тартибга солиш, башорат қилиш соҳаси сифатида оддий фан тушунчасидан кўра, мураккаброқ категорияни англатади. У фақатгина илмий восита бўлиб, иқтисодий воқеликни англаш усули хизматини ўтайди. Иқтисодиёт иқтисодий фаннинг ўзига хос синов

майдони, асоссидир. Иқтисодиётнинг ривожланиш тенденциялари ва қонунларини илмий жиҳатдан ўрганиш, «Иқтисодиёт» фани ва унинг алоҳида тармоқларининг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Моддий ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолдаги реал иқтисодиёт мавжуд эмас. Моддий ишлаб чиқариш иқтисодиёт ривожланишининг асоси, хўжалик фаолиятининг бошланғич нуқтаси бўлиб келган ва шундайлигича қолади. Шу сабабли иқтисодиётнинг турли даражадаги - корхона, тармоқ ва бутун давлат миқёсидаги ҳолати моддий ишлаб чиқаришнинг ютуқлари, жумладан, моддий ишлаб чиқаришнинг кенг маънода истеъмолга, ёки бугунги тил билан айтганда бозор талабига мос келиши билан тавсифланади ва олдиндан белгилаб берилади.

“Иқтисодиёт доимо моддийдир” ибораси инсоннинг ҳаётий эҳтиёжлари, яъни уй-жой, озиқ-овқат, кийим-кечак, автомобиль ва ҳоказоларга бўлган эҳтиёжларидан ташқари, иқтисодиётнинг аҳоли ва халқ хўжалиги учун зарур бўлган маҳсулот (товар) тайёрланувчи моддий ишлаб чиқариш соҳаси билан алоқасини ҳам акс эттиради. Айнан моддий ишлаб чиқариш соҳаси (саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт ва ҳоказо) аҳолининг асосий қисмини иш билан таъминлайди. Меҳнат билан бандлик кўрсаткичи иқтисодиёт ҳолатининг ўзига хос “барометри” вазифасини бажаради: аҳолининг меҳнат билан бандлиги қанчалик юқори бўлса, ишсизлик суръати шунчалик паст бўлади ва аксинча.

Замонавий фан-техника тараққиёти ишлаб чиқариш ва иқтисодиётнинг узлуксиз ривожланишида *компьютерлаштириш ва информатизация*, интернет тармоғига киришни илгари сурмоқда. Бу эса бошқарув тизимининг энг муҳим бўғинларидан ташқари, ишчи

кучининг сифатини ошириш воситаси ҳамда ишлаб чиқариш жараёнини муваффақиятли ташкиллаштириш учун туртки бўлиб хизмат қилади.

Бироқ моддий ишлаб чиқаришнинг етакчилик ролини инкор қилмаган ҳолда, иқтисодиётнинг ривожланишига *ишлаб чиқариш инфратузилма* (транспорт, алоқа, энергетика ва ахборот хизмати) ва *ижтимоий инфратузилма* (маориф, соғлиқни сақлаш, умумий овқатланиш, уй-жой-коммунал хизмати ва бошқалар)нинг ролини ҳам кўрсатиб ўтишимиз даркор. Бу соҳаларда ҳам аҳолининг катта қисми меҳнат билан банд бўлиб, уларнинг меҳнати моддий ишлаб чиқариш ходимлари меҳнатидан кам фойда келтирмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, иқтисодиёт – илмий категорияга қараганда ишлаб чиқариш категориясига яқинроқ бўлиб, фан-техника тараққиёти, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларининг ўзаро самарали алоқалари, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва рационал бошқарув туфайли фаолият кўрсатмоқда ва ривожланиб бормоқда.

Иқтисодиёт доимо динамик бўлиб, сифат ва миқдор ўзгаришларига дучор бўлади. Баъзи ҳолларда салбий ҳолатлар (масалан, қишлоқ хўжалигида қурғоқчилик, қорамоллар ўлими; уруш, терроризм ва ҳоказо) юзага келса ҳам, иқтисодиётда ижобий силжишларга эришиш мумкин. Фан-техника тараққиёти, малакали кадрлар, хўжалик механизми ва ундан оқилона фойдаланиш, изланиш, тадбиркорлик, ташаббускорлик, рағбатлантириш – буларнинг барчаси иқтисодиётда ижобий силжишларга эришиш учун хизмат қилади.

Бозор муносабатларига асосланилган ҳозирги даврда иқтисодиётни кўтариш учун бу ва бошқа имкониятлар авваллардагидек фақатгина давлатнинг қўлида мужассамланган эмас, балки иқтисодиётнинг асосий ишлаб чиқариш бўғинини ташкил қилувчи хўжалик юритувчи субъектлар – корхона, фирма, комбинат ва бошқа ишлаб чиқариш структураси вакилларига ҳам катта имкониятлар берилган.

Фан тадқиқотлар фаолияти соҳаси бўлиб, асосий мақсад табиат, жамият ва фикрлаш тўғрисида янги билимларни ишлаб чиқишга йўналтирилади. «Иқтисодиёт» фани умумий фанларнинг таркибий қисми бўлиб, унинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида аввалги бўлимда қисқача тўхталиб ўтилди. Фан ёрдамсиз, атрофимизни ўраб турган дунё тўғрисидаги билимлар тизимини яратмасдан жамият тараққиётига эришиш мумкин эмас. Илмий ўрганиш воқеликни оддий ҳаётий тарзда қабул қилишдан фарқли равишда, ҳодиса ва жараёнларни чуқур англаш, ўзаро алоқаларини очиб бериш, уларнинг ривожланиш сабаблари ва кучларини аниқлаш имконини беради.

«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» – аҳоли ва иқтисодиёт учун зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатишнинг ижтимоий-иқтисодий ва маъмурий-хўжалик механизмларини ўрганувчи ва очиб берувчи фандир. У табиат ва жамиятнинг муайян ишлаб чиқариш шароитларида ривожланишининг объектив қонунлари намоён бўлиши ва амал қилишига, шунингдек, корхоналар фаолиятига бевосита ва билвосита таъсир кўрсатувчи давлат миқёсида қабул қилинувчи қоида, норматив ва қонун ҳужжатларига таянади.

Ҳозирги кунда корхона иқтисодиётига бўлган қизиқиш сезиларли равишда ўсган. Гап шундаки, бозор иқтисодиёти шароитида янги ҳуқуқий-ташкилий шаклдаги корхоналар, хом ашё, материал ва асбоб-ускуна етказиб берувчилар, шунингдек, бевосита маҳсулот ёки товар истеъмолчилари (харидорлар) билан янгича иқтисодий муносабатлар вужудга келиб, ривожланиб бормоқда. Бундан ташқари, корхона, бу – аввало, ишлаб чиқариш жамоаси, одамларнинг турли тарздаги фаолияти бўлиб, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тизими юзага келади ҳамда маълум бир турмуш тарзи, маънавият ва ахлоқ нормалари шаклланади. Буларнинг барчаси хўжалик юритиш шакл ва усуллари қайта кўриб чиқиш, корхонанинг иқтисодиёт ривожланишидаги ўрни ва ролига янгича ёндашишни талаб қилади.

Таҳлилларнинг кўрсатишича, исталган корхонанинг фаолиятида турлича саволлар юзага келади. Масалан, корхона қай тарзда фаолият юритиши керак ва даромад нимага боғлиқ бўлади? Самарадорлик ва иқтисодий барқарорлик нималарга боғлиқ? «Хом ашё етказиб берувчилар ва истеъмолчилар билан қандай ишлаш керак?» «Маҳсулотни сотишда воситачилардан фойдаланиш зарурияти; Ишлаб чиқариш суръатини қандай ошириш мумкин?» «Рақобатчилик курашида нима ва қандай омиллар муваффақият келтиради?» «Ишлаб чиқариш ва сотишни бошқариш тизими қандай бўлиши лозим?» ва ҳоказолар. Корхоналар фаолиятида бирон-бир маҳсулотни **қачон, қаерда, кимга сотиш, нимани, қанча, қандай қилиб** ишлаб чиқариш лозим, деган саволга жавоб бериш муҳим аҳамият касб этади.

Шу ва шунга ўхшаш саволларга жавоб топишни амалиётда хато ва синовлар усули асосида амалга ошириш, ҳозирги пайтда нафақат корхона учун, балки бутун жамият учун ҳам қимматга тушиши мумкин. Бунда корхоналарнинг банкротга учраши ва тугатилиши, иқтисодиётнинг айрим соҳа ва тармоқларида ишлаб чиқариш ва меҳнат фаоллигининг пасайиши, меҳнат самарадорлиги суръатининг пастлиги ва ҳоказолар гувоҳлик бериши мумкин. Худди шу қаторга тўловларнинг амалга оширилмаслиги, муддати ўтиб кетган қарзлар ва корхоналар фаолиятидаги бошқа иқтисодий камчиликларни ҳам киритиш мумкин. Буларнинг барчасига асосий сабаб эса ўрта ва қуйи бўғиндаги раҳбарларнинг бозор иқтисодиёти шароитида янгича хўжалик юритиш тизими шакл ва усуллари билмасликларидир.

Афсуски, корхоналар иқтисодий бўлимларининг фаолияти ҳам нуқсонлардан эмас. Кузатувлар шуни кўрсатадики, иқтисодий бўлимлар ўз мавқеини барча корхоналарда ҳам сақлаб қолмаган бўлиб, зарур бўлган маркетинг тадқиқотларини доим ҳам ва тўлиқ ҳолда амалга оширмайдилар, замонавий бизнес стратегиясини яхши тушунавермайдилар. Иқтисодчиларнинг баъзи бир қисми иқтисодиёт “штурманлари” вазифасини бажара олмайдилар, ташаббускорлик ва новаторлик ғоялари ўрнига эскичасига “юқоридан” буйруқ ёки кўрсатма кутадилар, ўтмишда корхоналарнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашда ўз ўрнига эга бўлган ва ҳозирги бозор муносабатлари даврида ҳам инкор қилинмайдиган ташкилий-техник чора-тадбирларни (зарур ҳолларда бошқа категориядаги мутахассисларнинг иштирокида) самарали тарзда ишлаб чиқмайдилар.

Бугунги кунда аксари корхоналар акциядорлик жамиятлари, холдинг ва молия-саноат гуруҳлари тузиш йўлидан бормоқда. Давлат корхоналарнинг ташаббускорлиги, ижодий изланиш ва тадбиркорлиги учун кенг йўл очиб, уларнинг ишлаб чиқариш функцияларини режали иқтисодиёт давридаги каби назорат, лимит ва қаттиқ нормалар билан чеклаб қўяётгани йўқ. Яъни қонунда тақиқлаб қўйилган ҳоллардан ташқари барча ҳолатларда мустақил хўжалик фаолияти ва эркинлиги замонавий корхоналар фаолиятининг энг асосий хусусияти бўлиб, мазкур ўқув қўлланмада кўриб чиқиладиган барча масалар ушбу асосда юзага келган.

Бироқ бозор иқтисодиёти автоматик равишда муваффақият ва тўқинликни таъминлаб беради, давлат эса барча корхоналар фаолиятига умуман аралашмайди, деб ўйлаш мутлақо хато бўлар эди. Давлат иқтисодиётнинг асосий ислохотчиси бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундайлигича қолади. Давлат ўз зиммасидан маъмурий-буйруқбозлик функцияларинигина соқит қилиб, махсус иқтисодий таъсир чоралари ёрдамида иқтисодиётни назорат қилиш ва бошқарув функцияларини, шунингдек, иқтисодиётнинг хўжалик юритувчи субъектларнинг тўғридан-тўғри мажбуриятига кирмайдиган ҳамда уларнинг қўлидан келмайдиган соҳаларини ривожлантиришдаги иштирокини сақлаб қолган.

Маълумки, иқтисодиёт жамият ҳолатини, ишлаб чиқариш кучларидан фойдаланиш ва уларнинг ривожланиш даражасини, фан-техника тараққиёти ютуқларидан фойдаланишни, одамларнинг маданияти ва маълумоти даражаси ва ҳоказоларни акс эттиради. «Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» билимларнинг

мустақил соҳаси ва иқтисодиёт фанининг таркибий қисми сифатида масаланинг айнан шу томонига кўпроқ эътибор қаратади. Жамият учун зарур бўлган моддий бойликлардан ташқари миллий даромаднинг ҳам асосий қисми айнан корхоналарда ишлаб чиқарилиши сабабли корхоналар иқтисодиётининг ҳолати бутун халқ ҳўжалигига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади, деб ҳисобланади. Корхона қайси тармоққа мансублиги ва мулк шаклидан қатъи назар, қанчалик яхши ва самарали ишласа, иқтисодиёт кўрсаткичлари ҳамда аҳолининг турмуш тарзи шунчалик юқори бўлади.

Бундай шароитларда ҳўжалик амалиёти ва фан олдида **биринчи ўринда** ҳар бир корхона, тўғрироғи, ишлаб чиқаришда қатнашувчи бутун жамоанинг бозор муносабатларига асосланган ҳозирги иқтисодиётнинг ривожланиш тенденциялари ва қонунларини, аввало, унинг асосий кўрсаткичлари – талаб ва тақлиф тушунчаларини билиши ва тўғри тушуниши, **иккинчидан**, миллий иқтисодиётнинг ривожланиши ва мамлакатни ривожланган давлатлар қаторига қўшилишида ўз ҳиссасини қўшиши, **учинчидан** эса, ишлаб чиқаришнинг ҳар бир бўғинида юқори самара ва сифат кўрсаткичларига эришиш масаласи қўйилади.

Иқтисодиётнинг ривожланишига керакли билим ва кўникмаларни, маблағ ва кучларни киритмасдан туриб корхона ҳам, жамият ҳам ривожланган иқтисодиётни ҳамда моддий неъматларнинг тўқинлиги ва турмуш тарзининг юқорилигини талаб қила олмайди.

Ҳозирги кунда бозор иқтисодиёти ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ва корхоналарнинг мустақил фаолият кўрсатишларига кенг имкониятлар очиб бериш билан бирга кадрларга, уларнинг

билимлари, кўникмалари ва малакаларига катта талаблар қўймоқда. Бир томондан фан-техника тараққиёти, иккинчи томондан эса бозор муносабатлари ва рақобатчиликнинг ривожланиб бориш шароитларида меҳнат бозорида фақатгина замонавий корхоналар иқтисодиётини яхши билувчи, унинг балансини тўғри тушунувчи, бизнес-режа ишлаб чиқаришга қодир, инвестицион ва бошқа хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилишни тўғри амалга оширувчи мутахассислар муваффақиятга эришиши мумкин.

Назарий билимларнинг амалий тажриба ва кўникмалар билан уйғунлашуви, ёш мутахассиснинг турли хўжалик шароитларида тез, тўғри ва аниқ қарор қабул қилиши ҳақида бормоқда. Фақат шу қобилиятларга эга бўлган мутахассисгина тезда жамиятда ўз ўрнини топиб, хизмат пиллапоясида олға қадам ташлаши ва юқори лавозимлар сари ҳаракатини бошлаши мумкин.

1.2. Курснинг тузилиши ва унинг иқтисодий фанлар тизимида тутган ўрни ҳамда бошқа иқтисодий билан боғлиқлиги

«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» фани худди бошқа фанлар каби биринчи ўринда ўрганиш функциясини бажаради. Унинг маҳсулот ишлаб чиқариш моддий-техника ресурсларини сарф қилишни талаб қилиши билан, ходимлар меҳнати уларга ҳақ тўлаш ва рағбатлантиришнинг бошқа шакллари билан, даромад ҳажми эса харажатлар миқдори ва баҳони шакллантириш билан боғлиқ бўлган қўшма корхоналарда содир этилувчи ҳодиса ва жараёнларни ўрганиши ва изоҳлаши мўлжалланган. Бунда гап қандайдир омилларни оддий тарзда констатация қилиш ҳақидагина эмас, балки корхоналар иқтисодий ҳаётининг моҳиятини англаш, уларнинг

иқтисодий аҳволини яхшилаш йўллари танлаш, баҳолаш ва таҳлил қилиш, энг муҳим иқтисодий жараёнларни прогнозлаштириш ва моделлаштириш ҳақида ҳам боради.

Мазкур фаннинг **тадқиқотлари объекти** бу кичик, ўрта ва йирик корхоналар бўлиб, улар турли мулк шаклига эга бўлади ҳамда Ўзбекистон Республикасининг “Корхоналар тўғрисида”ги қонуни асосида ташкил қилинади. Ҳозирги кунда иқтисодий фаолиятнинг, моддий ишлаб чиқаришнинг жорий ва истиқболли ривожланиш стратегияси ҳамда мамлакат иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлашнинг асосий оғирлиги айнан корхоналарни ривожлантириш ҳисобига амалга оширилмоқда.

Корхона иқтисодиётнинг бир бўғини бўлиб, унда энг малакали кадрлар мужассамланган ҳамда самарали бошқарув – менеджмент қўлланиб, ресурслардан оқилона фойдаланиш ва замонавий техника ва технологиялардан фойдаланиш масалалари ҳал қилинади. Ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг юқори сифат кўрсаткичларини сақлаган ҳолда харажатларни минималлаштириш ва даромад (фойда)ни максималлаштириш деярли ҳар бир корхонанинг асосий вазифаси ҳисобланади.

Фаннинг **предмети** иқтисодиётни модернизациялаш ва диверсификациялаш шароитларида корхоналар фаолиятининг назарий ва амалий асосларини, корхоналар фаолиятида иқтисодий қонуниятларнинг намоён бўлишини, шунингдек, уларнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти самарадорлигини ресурслардан оқилона фойдаланиш, рационал бошқарув, инвестицион ва

тадбиркорлик фаоллиги асосида ошириш йўллари аниқлаш билан ифодаланади.

Фаннинг предметини ташкил қилувчи энг асосий муаммо ва масалалар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- бозор муносабатларида корхонанинг роли, ўрни ва хатти-ҳаракатлари ҳамда давлат идоралари билан ўзаро алоқалари;
- корхонанинг ташкилий структураси ва бошқарув механизми;
- ишлаб чиқаришни режалаштириш ва прогнозлаштириш;
- корхонанинг инновацион ва инвестицион фаолияти;
- ресурс корхонанинг салоҳияти ва ресурслардан фойдаланиш;
- ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигини баҳолаш ва таҳлил қилиш;
- корхонанинг тижорат сирлари ва иқтисодий хавфсизлиги.

Юқоридаги ва бошқа саволлар ўзгарувчанлик динамика асосида ўрганилиб, замонавий корхоналарни бошқаришнинг турли шакл ва усуллари вужудга келиши ва йўқолиб кетишининг тарихий сабаблари аниқланади. Бундай муайян тарихий ёндашув ушбу фанни ўрганишнинг муҳим методологик ҳолатларидан бири ҳисобланади.

Фаннинг мақсади таълим олаётганларга амалий иқтисодий билимларни, шунингдек, мустақил фикрлаш ҳамда олинган ахборотлар ва мустақил ўрганиш ёрдамида корхона иқтисодиёти муаммолари (масалалари) бўйича қарор қабул қилиш кўникмаларини сингдиришдадир. Янаям аниқроқ айтадиган бўлсак, гап бўлажак мутахассисларни ишлаб чиқаришни ташкил қилиш, режалаштириш ва бошқариш вазифаларини малакали тарзда ҳал қилиш, корхонанинг харажат ва даромадлари қандай юзага келиши ҳамда ишлаб чиқариш

самарадорлигини ошириш имконияти мавжуд бўлган йўлларни топиш демакдир.

Аммо, мамлакат иқтисодиёти шиддат билан инновацион ривожланиш босқичини кечаётган бир вақтда мунтазам равишда ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятини янада ривожлантиришни стратегик босқичларини аниқ таҳлил қилиб, ишлаб чиқариш корхоналарда вужудга келиши мумкин бўлган хавф-хатарни олдини олишга хизмат қилувчи аниқ стратегик вазифаларни белгилаб олиш зарур. Бизга маълумки, фан-техника тараққиёти ва иқтисодиётнинг ривожланиши қўшимча билимлар чегарасини кенгайтиради ҳамда корхона ходимларининг ҳозирги кун талабларига жавоб берувчи билим, кўникма ва малакага эга бўлишларини талаб қилади. Шу сабабли олинган ахборотлар, ўрганилган формула, атама ва категориялар билан чекланиб қолиш ярамайди. Уларни доимий равишда тўлдириб, фан ва хўжалик амалиётининг сўнгги ютуқлари асосида ривожлантириб бориш лозим. Олинган билимлар фақат шу асосдагина амалиётда қўлланиб, жамиятнинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиши мумкин.

«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» фан сифатида бошқа иқтисодий фанлар билан, жумладан, «Иқтисодий назария», «Микро ва макроиқтисодиёт», «Саноат иқтисодиёти», «Лизинг», «Корхоналарда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш», «Хом ашё етказиб бериш ва маҳсулотни сотишни ўрганиш» билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унда корхоналарнинг ташкилий тузилмасидан ташқари жорий ва истиқболдаги ишлаб чиқаришни режалаштириш, меҳнат

иқтисодиёти ва социологияси ўрганилади ҳамда меҳнатни ташкил қилиш ва ҳақ тўлашнинг асослари ишлаб чиқилади.

«Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» корхоналар фаолияти ва бутун халқ хўжалиги ривожланишининг миқдор кўрсаткичларини сифат кўрсаткичларидан ажралмаган ҳолда ўрганувчи «Иқтисодий статистика» билан, шунингдек, жорий ва истиқболдаги ишлаб чиқаришни ҳамда ишлаб чиқариш технологияларини ривожлантириш учун зарур бўлган «Корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили» билан ҳам боғлиқ. Гап шундаки, корхоналар ҳаётида рўй бераётган иқтисодий жараёнларни техника ва технологияларни билмасдан ўрганишнинг иложи йўқ. Фан-техника тараққиёти шароитларида техника ва технологияда жадал суръат билан юз бераётган ўзгаришлар нафақат ишлаб чиқариш хусусиятларида, балки айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг иқтисодий натижаларида ҳам акс этади ва шу сабабли мазкур фанни ўрганишда ҳисобга олинмаслиги мумкин эмас.

Мазкур фаннинг “Корхоналар хўжалик фаолиятининг таҳлили» фани билан ўзаро алоқасини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Бунда ишлаб чиқаришнинг молиявий ва бошқа жиҳатларига баҳо бериш, захираларни аниқлашдан ташқари, башоратлаш ёрдамида корхона ривожланишининг истиқболлари аниқланади. Хорижий мамлакатлар амалиётининг гувоҳлик беришича, корхона, фирма ва компанияларнинг кўпчилиги ишлаб чиқариш менеджерлари ва иқтисодчиларнинг юқори касб малакаси ва ўз соҳасидаги чуқур билимлари эвазига муваффақиятларга эришиб, юқори даромадга ва

ишлаб чиқариш имиджига эга бўлмоқда. Шу сабабли корхона иқтисодиётини яхши билишнинг ўзи камлик қилиб, бўлажак мутахассиснинг иқтисодий фикрлаш доирасини кенгайтириш ва унинг халқ хўжалигида ўз ўрнини топишини шакллантирувчи бошқа иқтисодий, техникавий ҳамда технологик фанлар мажмуасини ҳам билиш талаб қилинади.

1.3. Курснинг бозор иқтисодиёти шароитига ва ислохотлар талабига хос вазифалари

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига асосан, корхона бу - ҳуқуқий шахс мақомига эга, мустақл равишда хўжалик фаолияти юритувчи субъект бўлиб, ўзига тегишли бўлган мол-мулкдан фойдаланиш асосида истеъмолчилар (харидорлар) талабини қондириш ва даромад (фойда) олиш мақсадида маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқаради ва сотади ёки айирбошлайди.

Ўзбекистон иқтисодиётининг турли тармоқ ва соҳаларида корхоналар ва ташкилотлар ягона давлат регистри маълумотларига кўра, 2019 йилнинг 1 апрель ҳолатига рўйхатга олинган юридик шахслар сони (фермер ва деҳқон хўжаликларисиз) 367,9 мингтага етди. Бу кўрсаткич 2018 йилда ўтган йилга нисбатан 56,2 мингтага ёки 18,0 фоиз ошган бўлса, кичик корхона ва микрофирмалар (фермер ва деҳқон хўжаликларисиз) сони 30,4 мингтадан ортиқни ташкил қилди, бу ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 2,3 мартага кўп демакдир. Энг кўп кичик корхона ва микрофирмалар савдо соҳасида (44,7 фоиз), саноат тармоғида (21,2 фоиз), қурилиш тармоғида (9,2 фоиз), қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигида (6,0 фоиз), ташиш ва сақлашда (2,9 фоиз) ташкил этилган.

Ҳар бир мамлакатнинг саноат қуввати ҳамда фан-техника тараққиёти ва иқтисодиётни модернизациялаш кўрсаткичларини биринчи ўринда йирик корхоналар белгилаб беради. Шу сабабли “кичик” иқтисодиётни ривожлантириш, яъни кичик ва ўрта корхона ҳамда микрофирмаларга кенг йўл очиб беришда йирик корхоналарнинг ўрни ва ролини унутмаслик даркор. Чунки бу корхоналарда ишловчи ходимлар сони катта бўлишдан ташқари, фан-техника ютуқларини ҳаётга татбиқ этиш, юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқариш, меҳнатни рағбатлантириш ҳамда дўстона, шерикчилик алоқаларини (жумладан, хорижий корхона ва фирмалар билан) ривожлантиришга кенг имкониятлар мавжуд. Шу сабабли йирик, ўрта ва кичик корхоналарнинг оптималлиги жамоатчилик ишлаб чиқариши талаблари ва миллий иқтисодиётнинг ривожланиш истиқболларидан келиб чиққан ҳолда фан ва хўжалик амалиётининг энг муҳим вазифаси ҳисобланади. Бу вазифани иқтисодиётнинг ҳар бир тармоғи ва соҳасида ҳал қилишнинг йўллари ўхшаш бўлмаслиги ёки бир хил тавсифга эга бўлмаслиги мумкин. Ҳар бир алоҳида юзага келган иқтисодий ҳолатда мавжуд шароитлар ва ривожланиш афзалликларига мос ҳолда ҳаракат қилиш зарур.

Корхоналарнинг фаолияти миллий иқтисодиёт ва унинг тармоқларига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Корхоналар қанчалик яхши, самарали ва рентабелли ишласа, бутун иқтисодиётнинг, жумладан, уларнинг ўзларининг ҳам кўрсаткичлари юқори бўлади. Бозор иқтисодиёти корхоналар фаолиятини эркинлаштиради, уларнинг мустақиллигини мустаҳкамлайди ҳамда ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва рентабелликнинг юқори кўрсаткичларига эришишга

кенг имкониятлар яратади, деб ҳисобланади. Балки ҳақиқатдан ҳам шундайдир. Бироқ корхона, айниқса, давлатга тегишли бўлган корхона қандай ишлаши, унинг жамиятга келтирувчи фойдаси, рентабеллик даражаси, ходимларнинг бандлиги қандай бўлиши фақат корхоналарнигина эмас, давлатнинг ҳам кўз олдида бўлиши зарур. Худди шунинг учун ҳам давлат корхоналарга катта имкониятлар яратиб бериш билан бирга уларни белгиланган тартибда назорат қилиб ҳам боради. Давлат корхоналар фаолияти барқарорлигини таъминлашда ишлаб чиқариши корхоналар фаолиятининг молиявий кўрсаткичлар натижаларига алоҳида эътиборни қаратиш лозим. Айниқса, банкротга учраган корхоналар, зарар келтирувчи ишлаб чиқариш, иқтисодий ночорлик ҳолатлари ишлаб чиқариш корхоналари жамоаси учун ҳам, давлат учун ҳам оғир юк ҳисобланади.

Жаҳон тажрибаси шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиёти шароитларида барча корхоналар ҳам рақобатчиликни енгиб, самарали ишлаб кета олмайди ҳамда даромад ёки фойда ололмайди. Натижада минглаб корхоналар ташкил қилиниб, хўжалик фаолияти доирасига қўшилади ва деярли шунчаси турли сабабларга кўра тугатилади. Шу сабабли банкротлик, корхоналарнинг тугатилиши бозор иқтисодиёт шароитларида одатий ҳол бўлиб, бу аҳволга тушиб қолишдан эҳтиёт бўлиш керак бўлсада, лекин бундан фожеа ҳам яшаш керак эмас.

Халқ орасида “Камбағал ва касал бўлгандан кўра бой ва соғлом бўлган афзал” деган гап бор. Шу гапга амал қиладиган бўлсак, яхшиси корхонани банкрот бўлишга олиб келмаслик, унинг иқтисодий мустақиллиги, меҳнат қобилияти ва даромадлигини

таъминлаш учун барча зарур чораларни қўллаш зарур. Корхонанинг меҳнат қобилияти ва даромадлиги миллий иқтисодиётга қўшиладиган ҳисса бўлишдан ташқари республикамизда тобора кўпайиб бораётган аҳолини иш билан таъминлашда ҳам аҳамият касб этишини унутмаслик муҳим. Кўриниб турибдики, исталган корхонанинг миллий иқтисодиётдаги ўрни ва аҳамияти ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар, олинадиган фойда ёки даромад миқдоридан ташқари бу корхонанинг аҳолини иш билан таъминлашдаги иштирокига ҳам боғлиқ бўлади. Аҳолини иш билан таъминлар экан, корхоналар ўзларининг бевосита ишлаб чиқариш функцияларини бажаришдан ташқари ишсизликнинг камайишига, демак, тўғри, меҳнат фаоллигининг ортиши ва ижтимоий аҳволнинг яхшиланишига ҳам сабабчи бўлади.

Бу ерда ҳамма нарса фақат корхонанинг ўзига боғлиқ эмаслиги кўриниб турибди, албатта. Чунки корхона ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида ҳам ашё, материал, асбоб-ускуна ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари етказиб берувчи ёки маҳсулот истеъмолчилари сифатида ҳаракат қилувчи бошқа корхоналар билан ўзаро алоқага киришади. Бу муносабатларда ҳар бир камчилик ва нуқсонлар, жумладан, ҳам ашё, материал ва асбоб-ускуналарни вақтида етказиб бермаслик, ўз вақтида ҳақ тўламаслик, қарзларни тўлаш муддатларининг ўтказиб юборилиши ва бошқа хўжалик юритиш қоидалари ва мажбуриятларининг бузилиши корхона иқтисодий аҳволининг ёмонлашишига, унинг ночорликка учрашига олиб келади. Шу сабабли корхоналар фаолиятини самарали ва юқори рентабелли даражада амалга ошириш зарурияти, барча корхоналар ишлаб

чиқаришни керакли тарзда ташкил қилиш ҳамда ўз ҳамкорлари ва давлат олдидаги мажбуриятларни қатъий тарзда бажариш интизоми билан узвий боғлиқдир.

Ўзбекистонда кўплаб кичик, ўрта ва йирик ишлаб чиқариш корхоналари фаолият кўрсатаётган бўлиб, улар иқтисодиётнинг деярли барча тармоқларини – оғир саноатдан енгил саноатгача, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашдан илмий ишлаб чиқаришгача қамраб олган. Улар ўз фаолиятида ишлаб чиқаришнинг барча омилларидан – ер, табиий ва меҳнат ресурслари, техника ва технологиялар, инвестициялар, ҳозирги замон фани томонидан ишлаб чиқаришнинг асоси ёки мамлакатнинг миллий бойлиги деб аталувчи замонавий ахборот тизимидан фойдаланади. Маълумки, бойлик ёки салоҳият бир нечта авлод ва бутун жамиятнинг хатти-ҳаракатлари эвазига яратилади. Корхоналарнинг вазифаси ушбу бойликни асраб-авайлаш ва ундан самарали фойдаланишда ифодаланади. Хўжалик юритишнинг мазкур тамойилларидан бир оз бўлсада четга чиқиш жамоатчилик ишлаб чиқариши самардорлигининг пасайишига, хўжасизлик ва исрофгарчиликка олиб келади. Корхоналар ҳам бундан мустасно эмас.

Корхонанинг белгилари, функциялари ва вазифалари. Замонавий корхона-мустақил хўжалик юритувчи субъект бўлиб, уларнинг ишлаб чиқариш воситалари ва бошқа мулклари режали иқтисодиёт шароитларидагидек давлатнинг ўзигагина тегишли бўлмайди. Шу сабабли корхоналар *мулкчилик шаклига* кўра, давлат ва нодавлат, *тармоқ белгиларига* кўра, машинасозлик, энергетика, металлургия, нефть ва газ саноати, қурилиш комплекси, озиқ-овқат, енгил саноат,

савдо ва ҳоказолар, *ишлаб чиқариш миқёси ва ходимлар сонига* кўра, йирик, микрофирма ва кичик, *фаолият юритиш муддатига* кўра, узлуксиз, мавсумий ва узлукли корхоналарга бўлинади.

Бироқ ушбу белгилардан қатъи назар, деярли ҳар бир корхона Низом асосида фаолият юритади. Низомда корхонанинг номи, манзилгоҳи, юқори турувчи органи ва бу органнинг номи, Низом жамғармаси, банк муассасаларидаги реквизитлари, корхона раҳбариятининг лавозимлари, раҳбар шахсларнинг мажбуриятлари, тузилмавий бўлинмалар рўйхати, ҳисобот тартиби ва ҳоказолар кўрсатилган бўлади.

Агар Низомда корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий функциялари белгиланган бўлса, унинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий фаолияти таркибига асосий ва айланма фондлар, пул маблағлари ва бошқа активлар кирувчи Низом жамғармасига таянади. Низом жамғармаси қонунга асосан корхонани ташкил қилиш жараёнида муассислар - давлат, ҳуқуқий ва жисмоний шахслар томонидан шакллантирилади. Корхона ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бориши, даромад ҳажми ва бошқа молиявий тушумларнинг ортиши натижасида Низом жамғармаси кўпайтирилиши мумкин. Умуман олганда, Низом жамғармаси корхонанинг иқтисодий барқарорлиги ва молиявий жиҳатдан бақувватлигини акс эттиради.

Корхонани турли белгиларига кўра тавсифлаш мумкин:

- **ишлаб-чиқариш ва техника муносабатларида корхона** – бу, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ҳажми ва турлари, уларни тайёрлаш технологиясига миқдор ва сифат жиҳатидан мос келувчи машиналар тизими;

- **ижтимоий муносабатларда корхона** – бу, турли категориядаги ходимлар ўртасида уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари асосида юзага келувчи муносабатлар ;

- **ташкилий-ҳуқуқий муносабатларда корхона ҳуқуқий шахс** сифатида фаолият юритади;

- **молиявий-иқтисодий муносабатларда корхона** – бу, тармоқнинг мустақил бўғини бўлиб, ўз-ўзини молия билан таъминлаш, ўз-ўзини бошқариш, яъни бозор муносабатлари тамойилларида фаолият юритади.

Амалдаги қонунчиликка асосан корхона давлат рўйхатидан ўтганидан кейингина ҳуқуқий шахс сифатида тан олинади. Давлат рўйхатидан ўтиш учун биринчи ўринда қуйидаги ҳужжатлар аҳамиятга эга бўлади: муассиснинг аризаси; корхонанинг Низоми; корхонани ташкил қилиш ҳақида қарор ёки муассислар шартномаси; давлат божини тўлаганлик ҳақида квитанция ва бошқалар. Бизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 25 сентябрдаги “Корхоналар ва ташкилотларнинг ягона давлат регистри тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”ги 274-сонли қарорига мувофиқ тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказувчи органлар томонидан тақдим этилган билдиришномага асосан Корхона ва ташкилотларнинг ягона давлат регистри базаси юритилади³.

Корхона ўзига хос бўлган маълум хусусиятларга эга:

биринчидан, корхона ўзига тегишли ва хўжалик бошқарувидаги хусусий мулкка эга бўлиб, ушбу мулк унинг фаолияти моддий-

³Ўзбекистон Республикаси давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

техникавий имкониятларини, иқтисодий мустақиллиги ва ишончилигини таъминлайди;

иккинчидан, корхона кредиторлар, жумладан, давлат билан ўзаро муносабатлардаги мажбуриятлар юзасидан ўз мулки билан жавоб бериш хусусиятига эга бўлади;

учинчидан, корхона хўжалик айланмасида ўз номидан ҳаракат қилиши мумкин, яъни қонунга асосан хўжалик фаолияти юритувчи ҳамкорлар, маҳсулот (иш, хизмат) истеъмолчилари, хом ашё ва асбоб-ускуна етказиб берувчилар ҳамда бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан шартнома тузиш ҳуқуқига эга;

тўртинчидан, корхона қонунчиликка асосан судда даъвогар ва жавобгар сифатида қатнашиш ҳуқуқига эга;

бешинчидан, корхона мустақил баланс ёки сметага эга бўлиб, ишлаб чиқариш ва маҳсулот савдоси харажатларини ҳисобга олиб боради ҳамда давлат органлари томонидан белгиланган тартибда ўз вақтида ҳисоботларни тақдим этади;

олтинчидан, корхона ўз номига эга бўлиб, унда корхонанинг ташкилий-ҳуқуқий шакли ўз аксини топади.

Ҳар бир корхонанинг фаолияти ишлаб чиқариш, қайта ишлаб чиқариш ва муомала жараёнларидан иборат бўлади. Корхонанинг ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолияти - янги маҳсулотни ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва ишлаб чиқаришни ташкиллаштиришда намоён бўлади. Қайта ишлаб чиқариш соҳасидаги фаолият - ишчи кучини ёллаш, кадрлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш, ишлаб чиқариш воситаларини янгилаш ва кенгайтириш жараёнларида акс этади. Муомала соҳасидаги фаолият эса ишлаб чиқаришнинг

моддий-техника таъминотини ташкиллаштириш, маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш ва фойдаланилган ишлаб чиқариш воситаларининг даромад шаклида қайтиб келишида кўзга кўринади.

Корхоналарни ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида тадқиқ этишда уни ташкил қилувчи иккита таркибий қисм - тизимнинг ўзи(корхона) ва ушбу тизим фаолият юритувчи ташқи муҳитни кўриб чиқиш лозим. Корхонанинг ички муҳити ишлаб чиқариш воситалари, пул маблағлари, ахборотлар ва инсон ресурсларидан ташкил топади.

Ички муҳитнинг ўзаро алоқалари натижасида тайёр маҳсулот пайдо бўлади, ишлар бажарилади ва хизмат кўрсатилади, яъни тўғри йўлга қўйилган ишлаб чиқариш ва меҳнатга ҳақ тўлаш фаолияти юзага келади.

Корхоналарнинг ташқи муҳит билан алоқаси уларнинг ташқи тизимга чиқишида рўй бериб (ресурсларни жалб қилиш, уларнинг қийматини аниқлаш, хом ашё, материал ва ёқилғининг ўз вақтида етказиб турилиши ва ҳоказо), ташқи муҳитга ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар оқими ёрдамида таъсир кўрсатиш жараёнида намоён бўлади.

Корхоналар фаолияти самарадорлигини аниқлаб берувчи ташқи муҳит – бу, биринчи ўринда маҳсулот истеъмолчилари, хом ашё ва бошқа материал етказиб берувчилар, шунингдек давлат органлари ҳамда корхонага яқин жойда яшовчи аҳоли ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар **фаолиятининг асосий йўналишлари** қуйидагилар ҳисобланади:

- бозор ва унинг ривожланиш истиқболларини комплекс равишда ўрганиш ёрдамида, харидорларнинг маҳсулот ва хизмат турларига мавжуд ва юзага келиши мумкин бўлган талабларини аниқлаш;

- маҳсулотнинг янги моделлари ва намуналарини яратиш бўйича илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил қилиш;

- харидорлар талабларига мос келувчи товарларни ишлаб чиқариш;

- ишлаб чиқаришни режалаштириш, дастурлаш, мувофиқлаштириш ва молиялаштириш;

- маҳсулотни тақсимлаш ва сотиш тизимини ташкил қилиш ва уни мукаммаллаштириш;

- корхонанинг барча фаолиятини, жумладан, ишлаб чиқариш, сотиш, реклама, техник хизмат кўрсатиш ва ҳоказоларни бошқариш.

Албатта, замонавий корхоналарнинг кўп қиррали фаолияти юқорида санаб ўтилган йўналишлар билангина чекланиб қолмайди. Амалиётда улар фан-техника тараққиёти ва давлат томонидан амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг янги талаблари билан тўлдирилиши мумкин. Бироқ, юқорида айтиб ўтилганлардан қатъи назар, хўжалик ривожланишининг ҳар бир босқичида корхоналар фаолияти қуйидаги вазифаларни бажаришга қаратилиши зарур:

- корхона эгасининг даромад олиши;
- истеъмолчиларни ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар билан таъминлаш;

- ходимларни иш ҳақи билан таъминлаш;

- корхонага яқин жойларда яшовчи аҳоли учун иш жойлари яратиш;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш;
- корхона фаолиятида тўхтаб қолишга йўл қўймаслик;
- ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш шаклларини мукаммаллаштириш;
- ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида тежамкорликка риоя қилиш.

Хўжалик фаолиятининг жорий ва истиқболдаги вазифаларини бажариш корхоналардан қуйидаги функцияларни амалга оширишни талаб қилади:

- ишлаб чиқариш ва шахсий истеъмол учун маҳсулотларни тайёрлаш;
- маҳсулотларни истеъмолчиларга етказиб бериш ва сотиш;
- сотувдан кейин хизмат кўрсатиш;
- ишлаб чиқаришнинг моддий-техника асосини таъминлаш;
- ходимлар меҳнاتини ташкил қилиш ва бошқариш;
- солиқларни тўлаш, бюджетга тўланувчи ихтиёрий ёки мажбурий бадал ва тўловларни амалга ошириш ;
- амалдаги стандартлар, нормативлар ва давлат томонидан чиқарилган қонун-қоидаларга риоя қилиш.

Бу функциялар корхоналарнинг ҳажми, қайси тармоққа мансублиги, ижтимоий инфратузилманинг мавжудлиги, маҳаллий ҳокимият идоралари билан муносабатларга асосланиб аниқлаштирилади. Бугунги бозор иқтисодиёти ва фан-техника тараққиёти корхоналарнинг амалга оширувчи функцияларини кенгайтириши ҳамда уларнинг фаолиятидаги ишлаб чиқариш

кўрсаткичларини янада яхшилаш учун янги вазифалар белгилаб бериши мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор иқтисодиёти маъмурий-буйруқбозликка асосланган аввалги иқтисодиётдан нимаси билан фарқланади ва бу фанни жамият кадрларининг шаклланишидаги роли қандай?
2. Бозор иқтисодиёти шароитларида корхоналар фаолиятининг мақсади нимада?
3. Корхонанинг бозор ва ишлаб чиқариш алоқаларини очиб беринг.
4. Замонавий корхоналарнинг фаолияти қайси қонун ҳужжатларига асосланган?
5. Корхоналар фаолиятига бевосита таъсир қилувчи муайян қонунларни санаб ўтинг.
6. «Корхоналарни ривожлантириш стратегияси» фани «Микроиқтисодиёт» ва «Макроиқтисодиёт» фанларидан нимаси билан фарқланади?
7. Иқтисодий сиёсат, иқтисодий муҳит ва иқтисодий фанларнинг ўзаро алоқаларини кўрсатиб беринг.
8. Корхонанинг иқтисодий фаолияти билан шуғулланувчи замонавий мутахассис қандай хислатларга эга бўлиши лозим?

2-мавзу. Корхоналарнинг стратегик ривожланишида тадбиркорлик тузилмаларининг иқтисодий барқарорлиги

2.1. Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари.

2.2. Корхонанинг иқтисодий барқарорлиги. Иқтисодий барқарорлик ва самарадорлик.

2.3. Корхона ривожланишида тадбиркорлик фаолияти ва ташаббускорлигининг иқтисодий аҳамияти.

2.4. Корхонада тадбиркорлик муҳитини шакллантириш асосида уни ривожлантириш йўллари.

2.1. Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари

Иқтисодиётни барқарор ўсиш суръатларини таъминлашда саноатнинг ўрни ва аҳамияти. Саноат – моддий ишлаб чиқаришнинг энг йирик, етакчи тармоғидир. Унда меҳнат қуроллари (воситалари), меҳнат буюмлари ва халқ истеъмол товарларининг кўпчилик қисми яратилади; машина ва механизмларнинг барча турлари, бино ва иншоотларнинг конструктив элементлари ишлаб чиқарилади; ер ости бойликлари қазиб олиш амалга оширилади; минерал, ўсимлик ва ҳайвон хом ашёсига ишлов берилади, кенг истеъмол моллари тайёрланади ва ҳ.к.лар.

Саноат халқ хўжалигининг барча тармоқларини ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари билан таъминлайди. Миллий иқтисодиёт, фан, маориф, маданият, соғлиқни сақлаш, спорт, туризм ва бошқа соҳалар ривожини саноатнинг тараққиёт даражасига боғлиқ.

Ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатлари тараққиётида саноатнинг тарихий роли беқиёсдир. Шу сабабли унинг ривож ва самарадорлиги қанчалик юқори бўлса, давлатнинг мавқеи шунчалик кучли бўлади ва аҳоли турмуш даражаси янада яхшиланиб боради.

Мамлакат аҳолисининг иш билан бандлигини оширишда саноатнинг роли беқиёсдир.

1-жадвал.

**Иқтисодиёт тармоқлари бўйича аҳоли бандлиги ва унинг
2008 – 2018 йиллардаги динамикаси (минг киши ҳисобида)**

Кўрсаткичлар	2008	2015	2018
Банд бўлганлар сони, жами	11628,4	12223,8	15223,8
Шу жумладан, саноатда	1539,6	1589,9	1789,9
Қишлоқ ва ўрмон хўжалигида	3127,5	3260,8	3860,8
Қурилишда	1065,1	1130,3	1430,3
Транспорт ва алоқада	603,8	638,7	668,7
Савдо, умумий овқатланиш, таъминот, соҳасида	1243,2	1330,0	1380,0
Уй-жой-коммунал хўжалиги ва аҳолига маиший хизмат кўрсатиш	400,5	432,7	435,7
Соғлиқни сақлаш, жисмоний тарбия, спорт ва ижтимоий таъминот соҳасида	894,1	924,1	924,1
Таълим, маданият, санъат, фан ва илмий хизмат кўрсатишда	1609,9	1642,9	1689,9
Молия, кредит ва суғурта	66,3	65,5	64,5
Бошқа соҳаларда	1307,2	1265,2	1235,2

***Манба:** Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Ўзбекистонда меҳнатга лаёқатли аҳолининг 13 фоизи саноат ишлаб чиқаришида банд. Бу ўринда таъкидлаш керакки, республика саноатининг жадал суръатлар билан таъминланиши янада яхшиланиб, меҳнатга лаёқатли аҳолининг ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлиши, яъни бандлик даражаси анчагина юксалади. Тармоқнинг янада жадал ривож саноат кадрлари сони ва уларнинг жамиятдаги мавқеи янада ошишига олиб келади.

Мамлакатимиз саноатининг тараққиёти юқори малакали ишчи кадрлар, муҳандис ва техник ходимлар сафини кенгайтирди. Ҳозирги пайтда Ўзбекистон саноатида 1,6 миллионга яқин ходим ишламоқда. Улардан 650 минг нафари олий, 950 минг нафардан ортиғи ўрта ва ўрта махсус маълумотли ходимлардир.

Тараққиёт қонунлари ходимларнинг маданий техник савияси ўсишини, ишлаб чиқариш малакаси ва тажрибаси тинмай ошиб боришини таъминлайди. Бу Ўзбекистон саноатида ҳам намоён бўлмоқда.

Ижтимоий иқтисодий тараққиёт жадаллашувини таъминловчи куч рақобат ҳам аввало, республика саноатида вужудга келди ва ривожлана бошлади. Тадбиркорлар, ишбилармонлар беллашувнинг асосий фаол қисми бўлиб майдонга чиқди. Республика саноатида ҳам рақобат ўзининг оддий босқичидан энг юқори босқичига кўтарилиб, чинакам умумий дастакка айланмоқда.

Мустақилликнинг афзалликлари давлат иқтисодий сиёсатининг етакчилик ролини янада оширмоқда. Олий Мажлис Сенатининг қонунлари, Президент фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, энг аввало, саноат соҳасида амалга оширилмоқда ва сезиларли самара бермоқда.

Саноат табиатда учрайдиган моддий бойликларни казиб чиқариш ва тайёрлашни, уларни ва қишлоқ хўжалигида етиштирилган маҳсулотларни қайта ишлашни ўз ичига қамраб олади.

Саноат барча халқ хўжалиги тармоқлари учун ишлаб чиқариш кучларининг асосий элементларидан бири ҳисобланган жамиятнинг табиат устидан ҳукмронлигини бирмунча орттирадиган, техника

тараққиётини белгилайдиган, инсон меҳнатининг унумдорлигини оширишга имкон берадиган меҳнат ва ишлаб чиқариш қуролларини яратадиган соҳадир.

Саноат тараққиёти ишлаб чиқариш кучларининг бир томонлама ривожланишига хотима беради, мамлакат ва унинг ажралмас қисми бўлмиш вилоятларда табиий бойликлардан, хом ашё ва меҳнат ресурсларидан кенгроқ ва ҳар томонлама фойдаланиш имкониятини яратади.

Бизга маълумки, саноат ишлаб чиқаришининг миллий иқтисодиётдаги роли йилдан-йилга ошиб бормоқда.

2-жадвал.

**Ўзбекистон Республикаси саноатининг миллий иқтисодиётдаги улуши
ва кўрсаткичлари (ҳақиқий баҳода, млрд. сўм ва фоизда)***

Кўрсаткичлар	2008й.	2015й.	2018й.
Ялпи ички маҳсулот	62388,3	96589,8	407 514,5
шу жумладан, саноатнинг ялпи қўшилган қиймати	14882,5	23133,7	107176,3
Саноатнинг салмоғи, фоизда	23,9	24,0	26,3
Иқтисодиётдаги фойда	5956,1	7699,8	32485,5
шу жумладан, саноатда	3197,8	4609,8	19491,3
Саноатнинг салмоғи	53,7	59,9	60,0
Иқтисодиётда банд бўлган аҳолининг сони, млн. киши	11,6	12,2	14,5
шу жумладан, саноатда	1,5	1,6	1,9
Саноатнинг улуши, фоизда	13,2	13,0	13,2
Асосий капиталга инвестициялар	15338,7	28517,3	107333,0
шу жумладан, саноатда	4659,9	7794,0	35915,5
Саноатнинг салмоғи фоизда	30,4	27,3	33,4

***Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари муаллиф томонидан умумлаштирилди**

2-жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриш мумкинки, саноат ишлаб чиқаришининг миллий иқтисодиётдаги роли йилдан-

йилга ошиб бормокда. Агар XX асрнинг охирги йилларида мамлакат ялпи ички маҳсулотида унинг улуши 14 фоизни ташкил этган бўлса, 2018 йилда у 26,3 фоизга тенг бўлди. Асосий капиталга инвестицияларнинг 2018 йилнинг январь-декабрь ойларида Ўзбекистон Республикасида иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани ривожлантириш учун жами молиялаштириш манбалари ҳисобидан 107333,0 млрд. сўм, (доллар эквивалентида 13,3 млрд. АҚШ долл.) ёки 2017 йилга нисбатан 118,1 фоиз асосий капиталга инвестициялар ўзлаштирилди.

Асосий капиталга инвестициялар йиллар бўйича динамикасини кузатадиган бўлсак, 2005 йилда – 2,0 трлн. сўм ёки 12,0 фоиз ўсишни, 2010 йилда – 10,8 трлн. сўм ёки 9,0 фоиз ўсишни, 2015 йилда – 28,5 трлн. сўм ёки 8,1 фоиз ўсишни ташкил этган бўлиб, жорий йилда энг юқори кўрсаткич 18,1 фоиз қайд этилганини таъкидлаш лозим.

Жорий йилда асосий капиталга инвестицияларнинг юқори ўсиш суръатларига эришилишига катта ҳисса қўшган Давлат ривожланиш дастурига киритилган йирик инвестиция лойиҳалари қуйидагилар:

Тозаланган метан асосида синтетик суyoқ ёқилғи ишлаб чиқаришга мўлжалланган Шўртан газ-кимё комплекси қурилиши;

Бухоро вилоятида: Кандим конлар гуруҳини ишлаб чиқаришга тайёрлаш ва газни қайта ишловчи заводнинг қурилиши, Хаузак ва Шади конларини ишлаб чиқаришга тайёрлаш, шунингдек Қувачи-Олот конларини кенгайтириш;

Қашқадарё вилоятида: Хисор инвестиция блоки ва Устюрт ҳудудида маҳсулотни тақсимлаш бўйича битим асосида конлар билан ишлаш ва углеводород қазиб чиқаришни ташкил этиш;

Наманган вилоятида: Тўрақўрғон туманида қуввати 450 МВт дан бўлган икки буғ-газ қурилмасидан таркиб топган жами қуввати 900 МВт бўлган янги иссиқлик электр станцияси қурилиши;

Тахиатош иссиқлик электр станциясида 230-280 МВт қувватли иккита буғ-газ қурилмаси қурилиши;

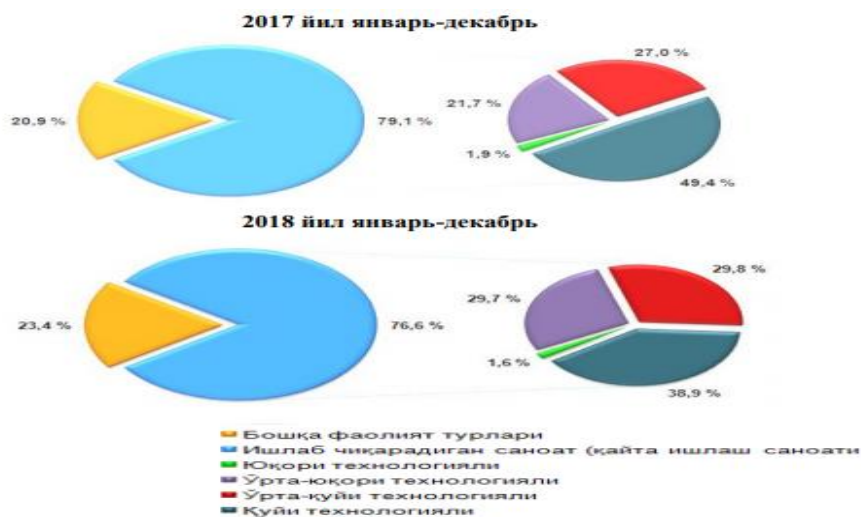
Навоий иссиқлик электр станциясида 450 МВт қувватли 2 буғ-газ қурилмасини кенгайтириш бўйича қурилиш ишлари;

Поливинилхлорид (ПВХ), каустик сода ва метанол ишлаб чиқариш комплексининг қурилиш

ЯИМ га нисбатан асосий капиталга инвестициялар – 26,3 фоиз ни ташкил этиб, 2017 йилнинг мос давридаги кўрсаткичига нисбатан 3,7 фоиз пунктга кўпайди.

Бу маълумотлардан кўиш муминки, мамлакатимизда саноат ишлаб чиқариши тармоқларда сезиларли тарзди ўзгармоқда. Буни қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин.

2018 йилнинг январь-декабрь ойларида ишлаб чиқарадиган саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳажми 175,4 трлн. сўмни ёки жами ишлаб чиқарилган саноат маҳсулотлари ҳажмининг 76,6 фоиз ни ташкил этди. Ишлаб чиқарадиган саноат таркибида юқори технологияли тармоғнинг улуши 1,6 фоиз ни (2017 йил январь-декабрь ойларида – 1,9 фоиз), ўрта-юқори технологиялини – 29,7 фоиз (21,7 фоиз), ўрта-қуйи технологиялини – 29,8 фоиз (27,0 фоиз) ва қуйи технологиялини – 38,9 фоиз (49,4 фоиз) ташкил этди.

1-расм. 2018 йилдаги ишлаб чиқаришнинг технологик таркиби бўйича чиқарадиган sanoat таркиби⁴.

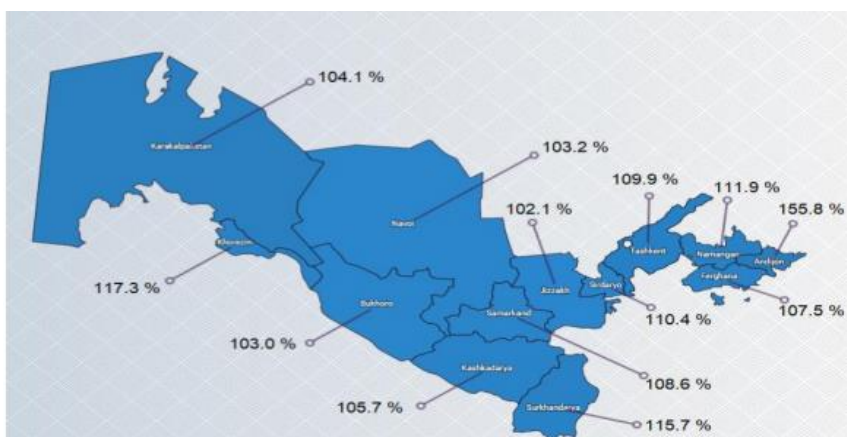
Республика бўйича ишлаб чиқарадиган sanoat маҳсулотининг ўсишига ўрта-юқори технологияли ишлаб чиқариш сезиларли ҳисса қўшган ҳолда 9,6 фоиз кўрсаткич билан 2017 йилнинг мос даврига нисбатан 2018 йилнинг январь-декабрь ойларида ўсиш суръати 138,8 фоиз ни ташкил етди. Қишлоқ хўжалигига етказиб берилаётган қишлоқ хўжалиги техникалари ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш бўйича амалга оширилаётган комплекс чоратadbирлар ҳам республика бўйича ўрта ва юқори технологияли ишлаб чиқариш маҳсулотларининг ошишига имкон берди. 2017 йил январь-декабрга нисбатан 2018 йилнинг январь-декабрь ойларида йирик корхоналар томонидан ишлаб чиқариш ҳажмлари: плуглар 64,5 мартага, тракторлар 3,4 мартага, ғалла ўриш комбайнлари 19,4 фоизга оширилди. Технологик жиҳозларни капитал таъмирлаш ишлари кимё корхоналари ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш ҳажмини ошириш имконини бериб, калий хлорид (2017 йил январь-декабрга

⁴ * Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

нисбатан 108,6 фоиз), аммоний сулфат (108,6 фоиз), аммоний нитрат (111,1 фоиз), бошқа азотли ўғитлар ва уларнинг аралашмалари (114,2 фоиз), формалдегид (118,3 фоиз), акрил асосли бўёқ ва лаклар (134,5 фоиз), суперфосфатлар (1,8 м.), азот, фосфор ва калийли минерал ўғитлар (2,1 м.) ўтган йилнинг шу даврига нисбатан ишлаб чиқариш кўрсаткичлари ошиши таъминланди. Ишлаб чиқарадиган саноатда йирик саноат корхоналари томонидан натура кўринишида айрим турдаги саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш (2018 йил январь-декабрь ойлари учун)

Мамлакат иқтисодиётида саноат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар улуши ошиб бормоқда. Бунда ҳудудий саноат ишлаб чиқаришнинг ҳам алоҳида ўрни бор.

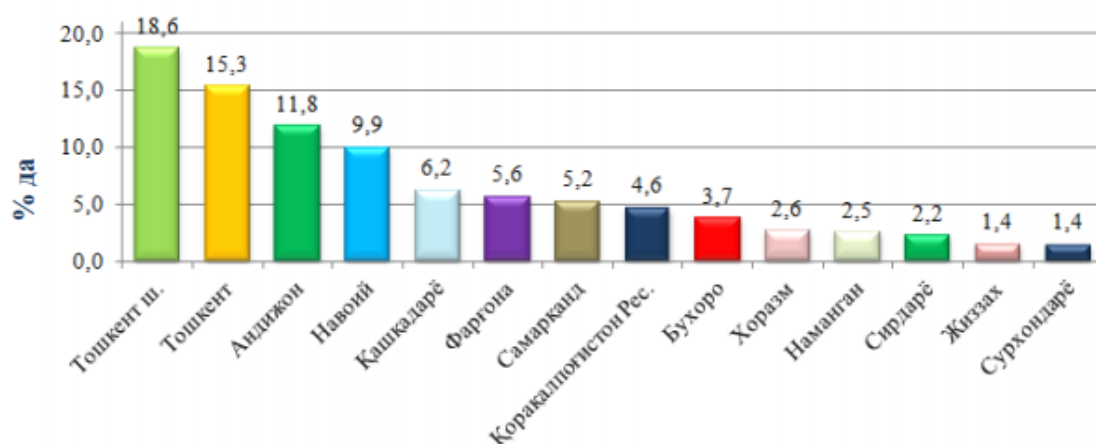
Ҳудудларнинг саноат салоҳиятини ошириш бўйича амалга ошириб келинаётган изчил чоралар натижасида Андижон (2017 йилнинг январь-декабрь ойларига нисбатан 155,8 фоиз га), Хоразм (117,3 фоиз га), Сурхондарё (115,7 фоиз га), Тошкент (115,6 фоиз га),

Наманган (111,9 фоиз га) вилоятларида сезиларли даражада ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши таъминланди.

2-расм Ҳудудлар бўйича саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиш суръатлари (2018 йил январь-декабрь ойлари учун) (ўтган йилнинг тегишли даврига нисбатан, фоизда)

Республика саноат ишлаб чиқариш ҳажми таркибида энг кўп Тошкент шаҳри (республика саноат ишлаб чиқариш ҳажмининг 18,6 фоиз улушини), Тошкент вилояти (15,3 фоиз), Андижон (11,8 фоиз), Навоий (9,9 фоиз), Қашқадарё (6,2 фоиз), Фарғона (5,6 фоиз) вилоятлари ҳиссасига тўғри келмоқда.

3-расм. Худудларнинг республика жами саноат ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши (2018 йил январь-декабрь ойлари учун)

Шу билан бирга энг кам улуши Сурхондарё (1,4 фоиз), Жиззах (1,4 фоиз), Сирдарё (2,2 фоиз), Наманган (2,5 фоиз) ва Хоразм (2,6 фоиз) вилоятлари ҳиссасига тўғри келади.

Бизга маълумки, ишлаб чиқаришни диверсификациялаш ва қўшимча қиймат яратувчи саноат тармоқларини ривожлантиришга қаратилган иқтисодий стратегия республикага яхши натижалар келтирмоқда.

Ўзбекистон ўзининг олтини, миси, пахта толаси ва ипаги, нефти ва гази, автомобиллари, шиша ва қораметаллар ҳамда улардан тайёрланган буюмлари, кимё маҳсулотлари, вино ва консервалари ҳамда бир қатор бошқа саноат маҳсулотлари билан дунёга машҳур.

Ўзбекистон Республикасининг индустриал қиёфасини энергетика, кон-руда, олтин казиб олувчи, автомобилсозлик саноатлари, электротехника ва электроника, кўп тармоқли машинасозлик ва қурилиш материаллари саноатлари белгилаб бермоқда.

Мамлакатимизда ўтган даврларда саноатни ривожлантиришнинг асосий омиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- мақсадли дастурларни амалга ошириш;
- инфратузилмани шакллантириш (сув, газ, электроэнергия, транспорт ва бошқалар);
- енгил саноат соҳасида янги корхоналар ташкил этиш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш;
- чарм хом ашёсини қайта ишлаш соҳасида янги корхоналар ташкил этиш ва янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш;
- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида янги корхоналар ташкил этиш ва бозорни маҳаллий маҳсулотлар билан таъминлаш;
- халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқариш ва улар билан бозорни тўла қондириш;
- қурилиш материаллари индустриясини ривожлантириш;
- саноатни ривожлантиришда банк кредитлари таъсирчанлигини ошириш;
- саноатни ривожлантиришда қўшма корхоналарнинг улушини ошириш;
- маҳаллий хом ашёни қайта ишлаш;

- маҳаллийлаштириш дастури ва халқаро саноат ярмаркаси ва кооперация биржаси доирасида яратилган имтиёз ва преференциялардан кенг фойдаланиш;

- ишлаб чиқарилган маҳсулотлар экспорти кўламини кенгайтириш, кичик корхоналар маҳсулотларини экспортга йўналтиришга кўмаклашиш.

Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрда Олий Мажлисга йўллаган Мурожаатномасида Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йилида амалга оширилган ишлар сарҳисоб қилинди. Бу йил мамлакатимиз тараққиётининг янги босқичида алоҳида салмоқли қадам бўлгани таъкидланди. Ҳақиқатдан ҳам, мазкур йилда юртимизда жуда катта ишлар амалга оширилди.

Буни қуйидаги рақамлар ҳам яққол кўрсатиб турибди. Аввало, Давлат дастури доирасида 21 триллион сўм ва 1 миллиард долларга тенг 76 мингта лойиҳа амалга оширилганини қайд этиш жоиз.

Саноат, қишлоқ хўжалиги, капитал қурилиш, транспорт-коммуникация ва хизмат кўрсатиш соҳаларида салмоқли ютуқлар қўлга киритилди. Хусусан, 2018 йилнинг январь-ноябр ойларида 198,8 триллион сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилди.

Аҳоли жон бошига ишлаб чиқарилган саноат маҳсулоти ҳажми ўртача 6 миллион сўмга етди. Хусусан, истеъмол товарларининг жами саноат ишлаб чиқариш ҳажмидаги улуши – 38,1 фоизни ташкил этиб, аҳоли жон бошига ўртача 2,3 миллион сўмга тўғри келди. Саноат ишлаб чиқаришда кичик бизнеснинг улуши – 34,9 фоизни ташкил этди.

2018 йилнинг январь-ноябрь ойларида қўшма корхоналарнинг саноат ишлаб чиқариши умумий ҳажмининг ўсишидаги ҳиссаси 10,7 фоизни ташкил этди. Бу иқтисодиётни янада такомиллаштириш ва либераллаштириш, ҳамда жаҳон бозорида маҳсулотларнинг рақобатбардошлигини оширишга қаратилган ислохотлар натижасидир.

Кичик тадбиркорлик субъектларининг саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш жараёнида фаоллашгани туфайли уларда ишлаб чиқариш ҳажми 7,5 фоизга ошиши таъминланди⁵.

Таъкидлаш керакки, иқтисодиётнинг етакчи тармоқларида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва бу соҳаларни диверсификация қилишга қаратилаётган улкан эътибор экспорт ҳажми, унинг таркиби ва сифатига ижобий таъсир кўрсатди.

Мамлакатимизда ишлаб чиқаришни техник ва технологик янгилаш ва модернизация қилиш масалалари борасида хориж тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, монополияга қарши қонунларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бозор муносабатларига ўтган ҳар бир мамлакат учун ҳаётий заруратдир, чунки эркин рақобатга йўл бермай иқтисодиётда рақобат муносабатларини ривожлантирмай туриб бозор муносабатларини шакллантириб бўлмайди.

Бизга маълумки, мамлакат иқтисодиётида саноатни ривожлантириш бўйича “2011–2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида”ги ПҚ-1442-сонли қарори қабул қилинган эди. Унинг

⁵ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси саноат статистикаси бошқармаси маълумотлари

устувор йўналишлари белгиланиб, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга доир тармоқ дастурларининг изчил амалга оширилиши натижасида саноат таркибида юқори қўшимча қийматга эга бўлган, рақобатдош маҳсулотлар тайёрланаётган қайта ишлаш тармоқларининг салмоғини оширишга алоҳида эътибор қаратилди ва бунда режалаштирилган йилларга мўлжалланган ислохотларни янада чуқурлаштириш ва кўламини кенгайтириш, инфратузилмани, транспорт ва коммуникацион қурилишни ривожлантириш, молия-банк тизимини янада ислоҳ этиш ва барқарорлигини ошириш ва Ўзбекистон Республикаси саноатини устувор йўналишлари каби дастурларининг ижроси таъминланмоқда.

Мамлакатимизда саноатни ривожлантиришга оид чуқур ўйланган ва пухта таҳлиллар асосида ишлаб чиқилган, бир-бири билан ўзаро узвий боғлиқ бўлган тўртта стратегик дастурлар амалга оширилмоқда. Уларда саноат, инфратузилма, транспорт ва коммуникация қурилишини ривожлантириш, молия-банк тизимини янада ислоҳ этиш ва унинг барқарорлигини ошириш, шунингдек, мамлакатимизда қулай инвестиция муҳити ва уни баҳолашнинг халқаро мезонларини шакллантириш кўзда тутилган.

“2011–2015 йиллардаги энг муҳим вазифа – макроиқтисодий барқарорлик ва изчил юқори иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш, унинг сифат кўрсаткичларини, иқтисодиёт тармоқларини янада диверсификация қилиш, ишлаб чиқаришни модернизация этиш, техник ва технологик янгилаш, мамлакатимизда ишлаб чиқарилган

маҳсулот ҳамда хизматларнинг ички ва ташқи бозорлардаги рақобатдошлигини ошириш ҳисобидан яхшилашга қаратилган эди”⁶.

Юқоридаги натижаларга иқтисодиётда модернизациялаш ва таркибий ўзгартиришлар жараёнини жадаллаштирмасдан, уни муҳим тармоқларини техник ва технологик жиҳатдан янгиламасдан эришиб бўлмас эди.

Иқтисодиётни модернизациялашнинг мақсади — мамлакат иқтисодиётининг янгилаш, фан сиғимкорлиги юқори бўлган устувор соҳаларни ривожлантириш асосида мамлакат иқтисодиётини инновацион ривожлантириш йўлига ўтказиш, мамлакат миллий иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш ва аҳолининг ўсиб, ўзгариб бораётган эҳтиёжларини тўлароқ қондириш ҳисобланади.

Миллий иқтисодиётни модернизациялашнинг жаҳон тажрибаси таҳлили кўрсатишича, мамлакатни модернизациялаш учун дастлаб мамлакат иқтисодиётини, шу жумладан, саноатнинг ҳозирги ҳолатини чуқур ва конкрет баҳолаш лозим. И.А. Каримов таъкидлаганидек, “Иқтисодиётимизнинг муҳим тармоқларини жадал модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш, транспорт коммуникацияларини янада ривожлантириш ва ижтимоий инфратузилма объектларини барпо этиш ҳал қилувчи устувор йўналишга айланди”⁷.

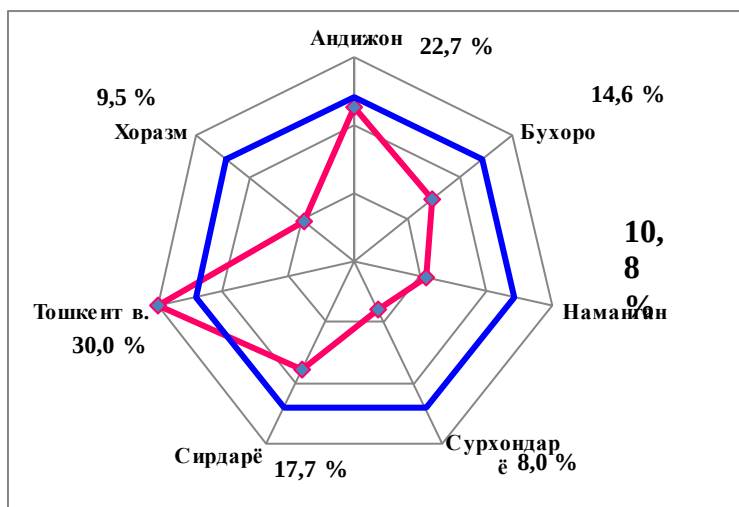
⁶ Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990–2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011–2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари: статистик тўплам. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011. 119 б.

⁷ Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Т.: «Ўзбекистон». 2010. 43-б.

Мамлакатимизда истеъмол товарлари ишлаб чиқаришни тубдан ошириш бўйича ўз вақтида кўрилган чора-тадбирлар ҳам амалий самарасини бермоқда.

Ўтган йили ана шундай товарлар ишлаб чиқаришнинг ўсиш ҳажми 14,4 фоизни ташкил этди ва ялпи саноат ҳажмида уларнинг улуши 35,5 фоизга етди. Бундай товарларнинг рақобатдошлиги нафақат ички бозорда, балки ташқи бозорда ҳам тобора ортиб бормоқда.

Вилоятлар мисолида кўрадиган бўлсак ялпи ҳудудий маҳсулот таркибида саноатнинг ошиб бораётганини кузатиш мумкин.

Ҳеч шубҳасиз, бу борада саноат кооперацияси асосида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни

4-расм. Ялпи ҳудудий маҳсулот таркибида саноатнинг улуши.

маҳаллийлаштириш кўламини кенгайтириш бўйича бажарган ишларимиз муҳим роль ўйнади.

Юқорида қайд этилган концепцияда мўлжалланган стратегик вазифаларни амалга ошириш ўрта муддатда қуйидаги натижаларга эришиш имконини беради:

- макроиқтисодий ривожланишни бошқариладиган модели асосида барқарор, юқори иқтисодий ўсиш суръатларини сақлаб қолиш;

- тўхтовсиз иқтисодиётни модернизациялаш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан янгилашни амалга ошириш;
- ишлаб чиқариш, транспорт ва коммуникация инфратузилмасини барқарор иқтисодий ўсиш ва аҳолини эҳтиёжларини қондириш талабларига мувофиқ ривожлантириш;
- банк-молия тизимини барқарорлигини ошириш ва инвестиция миқёсини кенгайтиришдаги ролини ошириш;
- нодавлат секторини биринчи навбатда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни иқтисодиётдаги роли ва улушини янада ошириш;
- юқори агротехнология асосида замонавий самарали қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришни яратиш ва қишлоқ аҳолисини даромадларини ошириш;
- аҳолини, шу жумладан, ёш авлодни барқамол ривожланишини таъминлайдиган замонавий ижтимоий секторини шакллантириш.

2.2. Корхонанинг иқтисодий барқарорлиги. Иқтисодий барқарорлик ва самарадорлик

Бугунги кунда Ўзбекистон макроиқтисодий барқарорлик ва ўсиш истиқболларини яхшилашга қаратилган кенг кўламли ислохотлар дастурини амалга оширишга қаратилган сиёсат юритмоқда

Мамлакатимизда мустақил

тараққиёт йўлига ўтилгандан буён ижтимоий-иқтисодий соҳаларни тубдан ислоҳ қилиш, иқтисодиётда узоқ йиллар ҳукм сурган собиқ

Ўзбекистон макроиқтисодий
Ўзбекистон макроиқтисодий
барқарорлик ва ривожланиш
истиқболларини яхшилашга,
шунингдек, давлат томонидан
бошқариладиган иқтисодиётдаги
институционал ва бошқарувга оид
камчиликларни бартараф этишга
қаратилган кенг кўламли
ислохотлар дастурини амалга
оширмоқда.

Ш.Мирзиёев

а

маъмурий-буйруқбозлик тизимининг салбий оқибатларини, у келтириб чиқарган тизимли муаммоларни ҳал этиш, бу орқали барқарор, самарали ва рақобатбардош иқтисодиётни шакллантириш ва ривожлантириш йўлидан борилмоқда. Чунки, ижтимоий--иқтисодий тараққиётни таъминламасдан туриб пировард мақсадимиз – халқимизнинг юксак турмуш фаровонлигини, авлодларнинг бахтли келажагини таъминлаб бўлмайди.

Шунга кўра, мамлакатимизда бевосита давлатимиз раҳбари томонидан **“Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”**ги ПФ 4947 сонли фармон 2017 йил 7 феврилида қабул қилинди. Унга кўра “.....пухта ўйлаб олиб борилгани макроиқтисодий барқарорликни, иқтисодиётнинг юқори суръатлар билан ўсишини, инфляцияни прогноз кўрсаткичлари даражасида сақлаб қолишни таъминлади ҳамда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик, фермерлик ҳаракатини ривожлантириш учун кенг имкониятлар ва қулай шароитлар яратилишига хизмат қилди⁸”

Мамлакатимизда макроиқтисодий барқарорликни мустаҳкамлашда қуйидаги масалаларга эътибор берилади:

- очик иқтисодиёт, соғлом рақобат, ишбилармонлик ва инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш учун зарур шароитларни яратиш;

⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ 4947 сонли фармони. 2017 йил 7 феврал.

- иқтисодиётда давлат иштирокини камайтириш, хусусий секторни жадал ривожлантириш орқали янги иш ўринларини кўпайтириш;

- иқтисодиётни модернизация ва диверсификация қилиш, меҳнат унумдорлигини ошириш орқали юқори иқтисодий ўсишни таъминлаш;

- «яширин» иқтисодиётга қарши курашиш, унинг ҳажмини кескин қисқартириш; валютани эркинлаштириш сиёсатини изчил давом эттириш, барқарор монетар сиёсатни амалга ошириш;

- иқтисодиётни ривожлантиришга доир стратегик вазифаларни рўёбга чиқаришга қодир малакали кадрларни тайёрлаш.

«Барқарор иқтисодий ўсиш» макроиқтисодий барқарорлик тушунчаси билан чам- барчас боғлиқ. Барқарорлик – маълум бир тизимнинг ташқи таъсирлар остида жорий ҳолатини сақлаш қобилияти ҳисобланади. Макроиқтисодий барқарорлик эса бу ресурслардан фойдаланиш ва аҳоли турмуш даражаси ўртасидаги узок муддатли мувоза- натнинг сақланишидир.

Умуман олганда, илмий адабиётларда «барқарор иқтисодий ўсиш» тушунчасининг қатор таърифлари мавжуд. Хусусан, «Барқарор иқтисодий ўсиш» тушунчаси миллий иқтисодиётнинг шундай бир ҳолатини ифодалаши керакки, унда салбий ёки нолга тенг бўлиши мумкин бўлган реал ўзгарувчан мезон ва кўрсаткичлар узлуксиз мутаносиб суръатда ўсиши лозим.

Халқаро экспертлар томонидан мамлакат миқёсида макроиқтисодий барқарорликнинг таъминланганлик даражаси қуйидаги омиллар ёрдамида баҳоланади:

- иқтисодий ўсиш;
- тўла бандлик;
- ички нархларнинг барқарорлиги (паст даражада инфляция);
- миллий валютанинг барқарорлиги;
- барқарор тўлов баланси;
- давлат бюджети дефицити ЯИМга нисбатан 3 фоиздан ошмаганлиги;
- мамлакат аҳолиси орасида даромадларнинг одил тақсимланиш даражаси ва бошқалар.

Ўзбекистонда иқтисодиёт барқарор ривожланишининг муҳим йўналиши сифатида хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни устувор ривожлантиришга асосий эътибор қаратиш лозим. шунинг ҳисобига олиб, кичик бизнеснинг янги субъектларининг ташкил этилиши ва ривожланишини ҳар томонлама рағбатлантириш, кичик бизнес нуфузини ошириш, уларни қўллаб-қувватлашни фаоллаштириш ҳамда ҳимоя қилишнинг институционал нормаларини янада такомиллаштириш лозим. шу билан бирга иқтисодий ўсишни барқарор суръатларини таъминлаш учун иқтисодиётнинг реал сектори тармоқларида меҳнат унумдорлигини ошириш учун бошқариш усуллари такомиллаштириш, иқтисодиётнинг базавий тармоқлари, айниқса саноат ва қишлоқ хўжалигида иқтисодий ўсиши ресурслардан фойдаланишни кенгайтириш ҳисобига эмас, балки сифат жиҳатда такомиллаштирилган ишлаб чиқариш кооперацияси ва кластер механизмининг жорий этиш ҳисобига эришиш, самарали йўл бўлиб ҳисобланади.

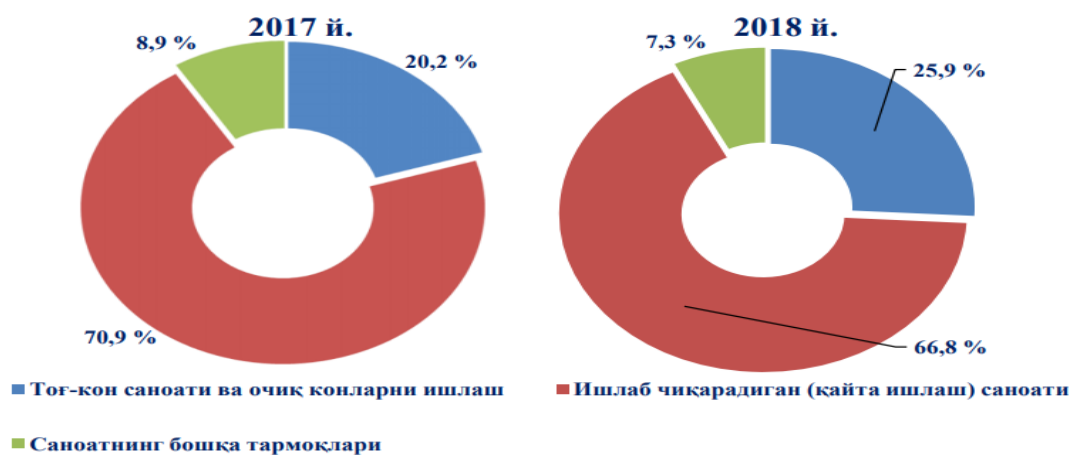
Иқтисодий ўсиш суръати иқтисодиётнинг асосий тармоқларида кузатилган ижобий динамика билан боғлиқдир. Иқтисодиётнинг барча тармоқларида яратилган ялпи қўшилган қиймат (кейинги ўринларда ЯҚҚ) ҳажми ЯИМ умумий ҳажмининг 88,8 фоизини ташкил этди ва 5,1 фоизга ўсди (ЯИМ мутлоқ ўсишига таъсири 4,5 фоиз пунктни ташкил этди). Маҳсулотларга соф солиқларнинг ЯИМ таркибидаги улуши 11,2 фоиз ни ташкил этди ва 5,5 фоиз даражасида ўсиш қайд этилди (ЯИМ мутлоқ ўсишига таъсири 0,6 ф.п.).

ЯИМ ўсиш суръатига саноат тармоғи энг катта таъсир кўрсатди (2,1 ф.п.) ва ўтган йилга нисбатан 10,6 фоизга ўсди. Саноат тармоғидаги ижобий динамика тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш тармоғи қўшилган қийматининг 28,2 фоизга, ишлаб чиқарадиган (қайта ишлаш) саноат тармоғи қўшилган қийматининг 6,4 фоизга ва бошқа саноат тармоқларининг 4,7 фоизга ўсиши ҳисобига таъминланди.

3-жадвал.

Саноат тармоғининг ялпи қўшилган қиймати таркиби

	Млрд.сўм		Физик ҳажм индекси, да
	2017 й.	2018 й.	ҳажм фоиз
Саноат	59 570,4	95 083,9	110,6
шу жумладан:			
тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш	12 052,0	24 634,0	128,2
ишлаб чиқарадиган (қайта ишлаш) саноати	42 243,5	63 532,8	106,4
саноатнинг бошқа тармоқлари	5 274,9	6 917,1	104,7

5-расм. Саноат тармоғининг ялпи қўшилган қиймати таркиби (жамига нисбатан фоизда)

2018 йил якунлари бўйича, ишлаб чиқарадиган (қайта ишлаш) саноати қўшилган қиймати таркибида энг катта улуш металлургия ва металлни қайта ишлаш саноатига (машина ва ускуналардан ташқари) тўғри келди ва 24,5 фоизни ташкил этди. Озиқ-овқат маҳсулотлари, ичимликлар ва тамаки маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг улуши 17,0 фоиз, тўқимачилик маҳсулотлари, кийим, тери ва унга тегишли маҳсулотлар ишлаб чиқариш – 16,1 фоиз, резина, пластмасса буюмлар ва бошқа нometалл минерал маҳсулотлар ишлаб чиқариш – 11,3 фоиз, кимё маҳсулотлари ишлаб чиқариш – 9,2 фоиз, автотранспорт воситалари, трейлерлар, ярим прицеплар ҳамда бошқа транспорт ускуналари ишлаб чиқариш – 7,4 фоиз, электр ускуналар ишлаб чиқариш – 3,5 фоиз ва ишлаб чиқарадиган (қайта ишлаш) саноатининг бошқа маҳсулотларини ишлаб чиқариш – 11,0 фоизни ташкил қилди.

Шу билан бирга, иқтисодий ўсиш суръатларининг барқарорлиги жиҳатидан жаҳоннинг кўплаб мамлакатларида ҳамон маълум муаммолар сақланиб қолаётганлиги ҳам эътиборлидир.

Таъкидлаш жоизки, иқтисодий ўсишга таъсир кўрсатувчи, унинг юқори суръатларини таъминловчи омиллар жуда кўп. Асосий жиҳат — ушбу омилларни тўғри аниқлаб, уларни ўз вақтида ҳаракатга келтириш ҳисобланади. Ўзбекистонда ўтган йилда барқарор ва юқори ўсиш суръатларини таъминлаган омиллар қаторида қуйидагиларни келтириш мумкин (3-расмга қаранг).

Ташқи ва ички бозор талаблари асосида иқтисодиётни чуқур таркибий ўзгартириш ва диверсификациялаш жараёнларининг изчил амалга оширилаётганлиги

Ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник ва технологик жиҳатдан янгилашни жадаллаштириш, йўл-транспорт ва коммуникация инфратузилмасини жадал ривожлантириш ҳисобига иқтисодиётнинг рақобатдошлигини ошириш

Бозор ислохотларини чуқурлаштириш ва иқтисодиётни эркинлаштириш, ишбилармонлик муҳитини яхшилаш, рақобатни кучайтириш, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳамда иш ўринларини ташкил этиш ва аҳоли бандлигини таъминлашга қаратилган дастурий вазифаларнинг ўз вақтида бажарилаётганлиги

Ички талабни аҳоли бандлиги ва реал даромадларининг ошишини таъминлаш ҳисобига рағбатлантириш ва маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши

Қишлоқ хўжалигини ислох этиш бўйича чора-тадбирларнинг амалга оширилиши, қишлоқда бозор муносабатларини жорий этиш ва хусусий мулкчилик шакллари ривожлантириш, фермерлик ҳаракатини қўллаб-қувватлаш учун ҳуқуқий, ташкилий ҳамда молиявий шарт-шароитларнинг яратиб

берилиши, қишлоқ хўжалигида илғор ишлаб чиқариш технологияларини жорий қилиш кўламининг кенгайтирилиши

Республика молия-банк тизимини янада ривожлантириш ва молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш, унинг фаолиятини замонавий талаблар асосида такомиллаштириш борасида кенг кўламли чора-тадбирларнинг амалга оширилиши

6-расм. 2018 йилда Ўзбекистон иқтисодиётининг юқори ўсиш суръатларини таъминлаган омиллар⁹.

Иқтисодий ўсишнинг сифати тушунчаси эса мамлакатнинг иқтисодий ривожланишини ижтимоий йўналтирилганини кучайишини ифодалайди.

Иқтисодий ўсиш сифатини таркибий қисмлари қуйидагилардан иборат:

- аҳолининг моддий фаровонлигини яхшиланиши;
- шахснинг ҳар томонлама ривожланишини асоси ҳисобланган бўш вақтини кўпайиши;
- ижтимоий инфратузилма тармоқлари ривожланиш даражасини ўсиши;
- инсон капиталига сарфланадиган инвестицияни кўпайиши;
- кишиларнинг турмуш ва меҳнат шароити хавфсизлигини таъминлаш;
- ишсизларнинг ва меҳнат қобилиятига эга бўлмаган аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш;

⁹ 2013 йилда пул-кредит соҳасидаги вазият ва монетар сиёсатнинг 2014 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари // Ўзб. Рес. Марказий банки расмий сайти – [HTTP://WWW.CBU.UZ](http://www.cbu.uz)

- меҳнат бозоридаги таклиф ўсиб бораётган шароитда тўла бандликни қўллаб-қувватлаш;

Мамлакатимизда ўтган даврларда саноатни ривожлантиришнинг асосий омиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- мақсадли дастурларни амалга ошириш;
- инфратузилмани шакллантириш (сув, газ, электроэнергия, транспорт ва бошқалар);
- енгил саноат соҳасида янги корхоналар ташкил этиш ва тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш;
- чарм хом ашёсини қайта ишлаш соҳасида янги корхоналар ташкил этиш ва янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш;
- қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш соҳасида янги корхоналар ташкил этиш ва бозорни маҳаллий маҳсулотлар билан таъминлаш;
- халқ истеъмоли товарларини ишлаб чиқариш ва улар билан бозорни тўла қондириш;
- қурилиш материаллари индустриясини ривожлантириш;
- саноатни ривожлантиришда банк кредитлари таъсирчанлигини ошириш;
- саноатни ривожлантиришда қўшма корхоналарнинг улушини ошириш;
- маҳаллий хом ашёни қайта ишлаш;
- халқаро саноат ярмаркаси ва кооперация биржаси доирасида яратилган имтиёз ва преференциялардан кенг фойдаланиш;
- ишлаб чиқарилган маҳсулотлар экспорти кўламини кенгайтириш, кичик корхоналар маҳсулотларини экспортга йўналтиришга кўмаклашиш.

Иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, фан-техника тараққиётини яна ҳам жадаллаштириш, ишлаб чиқариш салоҳиятидан оқилона фойдаланиш, ресурсларнинг ҳамма турларини ҳар

томонлама тежаш ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг бозор иқтисодиёти қонуларига мос равишда олиб бориш мамлакатимиз иқтисодий стратегиясининг энг муҳим таркибий қисмидир.

Бу муҳим вазифаларни бажариш учун корхоналарнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолиятини чуқур таҳлил қилиш даркор.

Таҳлил корхоналарни бошқариш тизимида оралиқ босқични эгаллайди. Бу жараёни ушбу формула орқали ифодалаш мумкин:

$$И - А - Қ - Т - И_1 - А_1 - Қ_1 - Т_1$$

Бу ерда:

И-информация (ахборот) бўлиб, уни бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи, оператив (тезкор) ҳисоб ва ҳисобот, статистик ҳисоб ва ҳисобот, бизнес-режа ҳамда ҳисобдан ташқари маълумотлар ташкил қилади:

А-аналитик босқич;

Қ-таҳлил натижалари асосида қарорлар қабул қилиш;

Т-қарорларни ишлаб чиқариш бўғинларида татбиқ этиш;

И₁-бажарилмаган қарорлар;

А₁-қайта таҳлил қилиш.

Бинобарин, ишлаб чиқаришни самарали бошқариш жараёнида уч босқични кўрсатиш мумкин:

1. Ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва тайёрлаш.

2. Объект ҳолатини иқтисодий таҳлил қилиш ва таҳлил натижалари асосида таклифлар киритиш.

3. Бошқарув қарорларини қабул қилиш.

Қабул қилинган қарорларнинг самараси ва сифати таҳлилни ўз вақтида ҳамда тезкор тарзда ўтказилганлигига кўп жихатдан боғлиқ.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш – корхона раҳбариятининг доимий вазифасидир. Бу вазифани ечиш амалиётда қуйидаги омиллар билан боғлиқ бўлади:

- бозор талабларига жавоб берувчи юқори сифатли маҳсулот ишлаб чиқаришда энг кам харажатлар билан ишлаб чиқаришнинг максимал ҳажмини таъминловчи, оптимал ишлаб чиқариш жараёнини танлаш;

- истеъмолчилар талабини қондиришга йўналтирилган маҳсулотни сотиш ва юқори даромад (фойда) олиш;

- айланма воситаларни тежаш имкониятини яратувчи оптимал ишлаб чиқариш захираларини яратиш.

Ишлаб чиқариш корхоналарининг самарадорлигини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда самарадорликни аниқлашда барча кўрсаткичларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганиш қабул қилинган. **Биринчи гуруҳга** натурал кўрсаткичлар киради. **Иккинчи гуруҳга** иқтисодий кўрсаткичлар киради. Ҳар икки гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланиш самарадорликни аниқроқ кўрсатади. Шу сабабли биз самарадорликни аниқлашда натурал ва иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деган фикрдамиз.

Иқтисодий ўсишнинг самарадорлиги деганда - «ижтимоий ишлаб чиқариш самарадорлиги» тушунчасининг ҳамма таркибий қисмларини, шу жумладан, товар ва хизматларнинг сифатини яхшиланиши, уларнинг рақобатбардоршигининг ортиши, янги тугалланган юқори технологияни ўзида мужассамлаштирган тайёр товарларни ишлаб чиқаришни ўзлаштириш, фойдаланиладиган ресурслар қайтимининг ўсиши, ишлаб чиқариш харажатларини камайиши тушунилади.

Корхонада самарадорликни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда самарадорликни аниқлашда барча кўрсаткичларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганиш қабул қилинган.

Биринчи гуруҳга натурал кўрсаткичлар киради.

Иккинчи гуруҳга иқтисодий кўрсаткичлар киради. Ҳар икки гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланиш самарадорликни аниқроқ кўрсатади.

Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра, корхоналар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- иқтисодий барқарор корхона;
- иқтисодий хатарли корхона;
- иқтисодий ночор корхона: ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга; ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга бўлмаган корхоналар.

Юқорида келтирилган хўжалик самарадорлигини баҳолаш усуллари ва кўрсаткичларидан ташқари, бугунги кунда амалиётда Иқтисодий ночорлик қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун мезонлар тизими ҳам қўлланилади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

- Тўлов қобилияти коэффиценти ($K_{тк}$);
- Хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти ($K_{хм}$);
- Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги ($R_{их}$);
- Активлар рентабеллиги (R_a);
- Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти ($K_{хк}$);

- Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициенти;
- Эскириш коэффициенти (Кэск);
- молиявий мустақиллик коэффициенти (Кфн).

Бу кўрсаткичлар бир қарашда маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасига, демак, ишлаб чиқариш самарадорлигига алоқаси йўқдай туюлади. Аслида эса айнан улар орқали корхонанинг самарали фаолиятини англатувчи иқтисодий ва молиявий барқарорлик акс эттирилади. Бундан ташқари, маҳсулотнинг материал сиғими, фонд қайтими, меҳнат унумдорлиги ва рентабеллик кўрсаткичлари, ишлаб чиқаришни режалаштириш ва таҳлил қилишда қўлланса, мезонлар тизими ёрдамида эса корхоналар ўзларининг фаолият юритиш қобилиятини кўрсатади ҳамда турли хил муаммоли вазиятларда хўжалик судларида ўз манфаатларини ҳимоя қилади.

1. Тўлов қобилияти коэффициенти (Ктқ) корхонанинг дебиторлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш ҳамда тайёр маҳсулот ва бошқа моддий воситаларини сотишнинг қулай шароитларда сотиш орқали баҳоланадиган тўлиқ имкониятларини кўрсатади. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$Ктқ = \frac{\text{Жорий (айланма) активлар}}{\text{Жорий мажбуриятлар}} = \frac{А2}{П2 - ДО}$$

Бу ерда:

А2 – айланма активлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва ҳоказолар);

П2 – мажбуриятлар (қисқа муддатли қарзлар, қисқа муддатли кредитлар, бюджет олдидаги қарзлар, кредиторлик қарзлари ва ҳоказо), бухгалтерия балансининг 770 сатри;

ДО– узоқ муддатли қарз ва кредитлар,бухгалтерия балансининг 490 сатри Агар тўлов қобилияти коэффиценти ҳисобот йилининг охирида 1.25 дан кичик бўлса корхона тўлов қобилиятини йўқотган ҳисобланади.

Хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти (Кхм) корхонанинг барқарор ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган айланма воситалар мавжудлигини тавсифлайди. Шунингдек у, корхона эгалари ва кредиторлар манфаатларидаги муносабат- ларни ҳам акс эттиради. Мазкур коэффицент қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{хм} = \frac{(П1 + Дзк2) - А1}{А2}$$

Бу ерда: А1 – узоқ муддатли активлар (асосий воситалар, капитал қўйилмалар, номоддий активлар ва ҳоказо).

Дзк2 – узоқ муддатли активларни сотиб олиш учун йўналтирилган узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 570 ва 580 сатрларидан ҳисобланади. Ушбу коэффицентнинг минимал қиймати - 0,2. 3. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги (Рих),

$$P_{их} = \frac{СФ}{МИТ}$$

Бу ерда:

СФ – соф фойда;

ЖАйк – корхона жами активларининг ўртача йиллик қиймати. Агар рентабеллик коэффицентлари нолда кичик бўлса корхона зарар билан ишлаётган деб ҳисобланади Агар 0.05 дан кичик бўлса паст рентабеллик деб ҳисобланади.

2. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти (Кхк) (жорий молиявий мустақиллик коэффиценти) уларнинг шаклланиш манбаларини инобатга олган ҳолда, пул маблағлари билан таъминланганлик даражасини аниқлайди. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{хк} = \frac{П1}{П2 - ДО}$$

Бу ерда:

П1 – хусусий маблағлар манбалари (Низом жамғармаси, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда ва ҳоказо).

ДО – узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 490 сатри. Агар хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффицентининг қиймати йил охирида бирдан кичик бўлса, корхонада молиявий хавф хатар (риск) мавжудлигининг аломати бўлади. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффицентининг камайиши корхонанинг молиявий хатарини ортишини билдиради.

3. Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти:

$$K_{кф} = \frac{Q_{\text{ҳақиқий}}}{Q_{\text{лойиҳа}} - (Q_{\text{ижара}} + Q_{\text{консерв}})}$$

Q ҳақиқий – ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми; Q лойиҳа- максимал, лойиҳавий ишлаб чиқариш қуввати;

Q ижара – ижарага бериб юборилган қувватларга мос келувчи маҳсулот ҳажми; Q консерв – консервация қилинган қувватларга мос келувчи маҳсулот ҳажми;

Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти 0.5 дан ёки тармоқ бўйича ўртача қийматдан кичик бўлса, корхонада ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш паст даражада деб қабул қилинади.

Эскириш коэффиценти ($K_{эск}$) эскириш суммасининг асосий воситалар бошланғич қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{эск} = A_{в.эс} / A_{в.бк}$$

Бунда:

$A_{вэ}$ – асосий воситалар эскириш суммаси;

$A_{вбк}$ – асосий воситаларнинг бошланғич ишлаб чиқариш қиймати;

Ф1 – 1-шаклдаги «Бухгалтерия баланси»;

Асосий воситаларни эскириш коэффиценти 0.5 дан юқори бўлмаслиги лозим.

Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра корхоналарнинг тўловга қобилиятлиги ёки ночорлигини аниқловчи параметрлар белгилаб берилган. Иқтисодий хатарли корхона учун тўлов қобилияти коэффиценти ҳамда хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти меъёрдан дан кичик бўлса, молиявий мустақиллик коэффиценти 0,5 дан кичик бўлса, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти 0,2 дан кичик бўлса корхоналар иқтисодий хатарли корхона деб топилади. Иқтисодий ночор корхона учун пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиши лозим.

Пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиб, шу билан бирга, тўлов қобилияти тиклаш имконияти бор бўлса, яъни тўлов қобилияти коэффиценти ($K_{тк}$) меъёрда, рентабелли ва хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик

коэффициенти ($K_{хм}$) юқори бўлса — тўлов қобилияти тиклаш имконияти бор деб қабул қилинади.

Пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиб, унинг қиймати энг кам иш ҳақининг 500 бараваридан юқори бўлса ва Активлар рентабеллиги. (R_a) паст, тўлов қобилияти коэффициенти ($K_{тқ}$) кичик, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти ($K_{хм}$) паст бўлса корхона тўлов қобилияти тиклаш имконияти йўқ деб қабул қилинади.

Корхона ночорлиги, демак, хўжалик фаолиятининг самарасизлиги тўғрисидаги якуний қарор, ночорлик параметрларининг умумий суммаси юқоридаги меъёрлардан кичик бўлган ҳолда қабул қилинади. Хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш жуда ҳам мураккаб жараён бўлиб, бунинг ҳамма учун тўғри келувчи ягона йўли мавжуд эмас. Ҳар бир корхона бу масалани ечишда ўз имкониятлари ва юзага келган иқтисодий шартшароитларидан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилади. Бироқ барча ҳолларда ҳам самарадорликнинг асосида фойдани максималлаштириш ёки харажатларни минималлаштириш ётади.

2.3. Корхона ривожланишида тадбиркорлик фаолияти ва ташаббускорлигининг иқтисодий аҳамияти

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик қобилияти асосий иқтисодий ресурслардан бири ҳисобланиб, инсон омилининг таркибий қисмини ташкил этади. Тадбиркор – бу ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш борасида билим ва малакага эга бўлган, фойда олиш мақсадида таваккалчилик билан иш кўра олувчи ташаббускор шахс.

Тадбиркорларнинг муайян маҳсулотларни ишлаб чиқариш, иш бажариш ва хизмат кўрсатиш бўйича фаолияти тадбиркорлик фаолиятини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Қонунида таърифланишича, “Тадбиркорлик фаолияти (тадбиркорлик) тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган, ўзи таваккал қилиб ва ўз мулкӣ жавобгарлиги остида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир”¹⁰.

Тадбиркорлик фаолияти асосида қуйидаги бир қатор шарт ва талаблар мавжуд бўлади:

биринчидан, тадбиркор товар ва хизматлар ишлаб чиқариш жараёнида ишлаб чиқариш омилларини бирлаштиради ва «катализатор» вазифасини бажаради;

иккинчидан, бизнесни юритиш жараёнида у мустақил қарорлар қабул қилишдек қийин бир вазифани зиммасига олади;

учинчидан, тадбиркор – ташкилотчи шахс бўлиб, янги ишлаб чиқариш технологияларини жорий қилиб, янги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга интилади;

тўртинчидан, тадбиркор – таваккал қилишдан қўрқмайдиган инсондир. У нафақат ўз мол-мулки, вақти, меҳнати билан, балки ўз

¹⁰ Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. “Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида. 2012 йил 2 май.

шериклари, ҳиссадорлари қўшган маблағлар билан ҳам таваккал қилишга боради¹¹.

Тадбиркорлик фаолияти тўғрисида юқорида келтирилган турли хил фикр ва ёндашувларни умумлаштирган ҳолда, қисқа қилиб қуйидагича таъриф бериш мумкин: тадбиркорлик фаолияти – шакли ва соҳасидан қатъи назар, фойда олиш ва ундан самарали фойдаланиш мақсадига қаратилган иқтисодий фаолиятдир.

Тадбиркорлик фаолиятининг амалга оширилишида қуйидаги бир қатор қоидаларга риоя этилиши талаб қилинади:

- тадбиркорнинг хўжалик юритиш бўйича ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиши;
- тадбиркорлик фаолияти мулкдорнинг ўзи томонидан ҳам, унинг мол-мулки асосида иш юритувчи субъект томонидан ҳам амалга оширилиши мумкинлиги;
- хўжалик юритиш эркинлигини таъминловчи қулай иқтисодий муҳит ва ижтимоий-сиёсий шароитнинг мавжуд бўлиши;
- мулкчилик ва ўзлаштиришнинг турли-туман шакллари ва турларининг мавжудлиги;
- тадбиркорнинг махсус билимга, маълумот ва малакавий тайёргарликка эга бўлиши.

Тадбиркорлик фаолиятининг турлари ва шакллари хилма-хил бўлиб, улар орасида ўзининг хўжалик юритиш кўламини чеклангани билан ажралиб турувчи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик муҳим ўрин тутди.

¹¹ Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. с 14-го англ. изд. - М.: ИНФРА-М, 2002, с.26.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ўрни ва аҳамияти бу соҳа томонидан амалга оширилувчи вазифалар орқали намоён бўлади. Бундай вазифаларнинг турли-туманлиги эса кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасининг жаҳондаги барча мамлакатлар учун ҳам, ўзига хос хусусиятларга эга бўлган алоҳида бир мамлакат учун ҳам қандайдир даражада аҳамият касб этишидан дарак беради.

Мамлакатимизда охириги йилларда тадбиркорлик фаолиятини янада қўллаб-қувватлаш мақсадида бир қатор Президент фармонлари ва қарорлари қабул қилинди. Буларга

4-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва қарорлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони	2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Харакатлар стратегиясини "Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили"да амалга оширишга оид давлат Дастури тўғрисида	22.01.2018 ПФ-5308
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони	Ўзбекистон Республикаси Президентининг айрим ҳужжатларига ўзгартиришлар ва қўшимча қилиш тўғрисида (Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Бизнеснинг қонуний манфаатлари давлат томонидан муҳофаза қилиниши ва тадбиркорлик фаолиятини янада ривожлантириш тизимини тубдан такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида" 2017 йил 19 июндаги ПФ-5087-сонли ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ҳунармандчиликни янада ривожлантириш ва ҳунармандларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида" 2017 йил 17 ноябрдаги ПФ-5242-сонли фармонлари)	06.03.2018 ПФ-5371

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони	Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги лицензиялаш ва рухсат бериш тартиб- таомилларини янада қисқартириш ва соддалаштириш, шунингдек, бизнес юритиш шарт-шароитларини яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида	11.04.2018 й. ПФ-5409
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони	Инновацион ғоялар, технологиялар ва лойиҳаларни амалий жорий қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида	27.04.2018 й. ПҚ-3682
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони	Тадбиркорлик субъектларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора- тадбирлари тўғрисида	27.07.2018 й. ПФ-5490
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори	Ҳудудларда тадбиркорлик ташаббуслари ва лойиҳаларини жадал амалга оширишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида	11.09.2018 й. ПҚ-3939
Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони	Тадбиркорлик ва инновациялар соҳасидаги лойиҳаларни молиялаштириш механизмларини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора- тадбирлар тўғрисида	24.11.2018 й. ПФ-5583

Манба: Муаллифлар томонидан йиғилди.

Бизга маълумки, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг изчил ривожланиб боришини таъминлаш орқали биз мамлакатимизда жамиятимизнинг ижтимоий-сиёсий таянчи ва пойдевори бўлган ўрта синфнинг шаклланишига ва унинг тобора мустаҳкам бўлиб боришига эришмоқдамиз.

Барчамизга аёнки, айнан ана шу ижтимоий қатлам – яъни ўрта синф юртимизда амалга ошираётган ислохотларимизни янада чуқурлаштиришдан, мамлакатимизнинг изчил ва барқарор ривожланишидан энг кўп манфаатдордир. Шу боис кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик бугунги кунда жамиятимиздаги ижтимоий ва

сиёсий барқарорликнинг кафолати ва таянчига, юртимизни тараққиёт йўлидан фаол ҳаракатлантирадиган кучга айланиб бормокда”¹².

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг иқтисодиётдаги аҳамияти тўғрисида сўз юритилганда, энг аввало, унинг **истеъмол бозоридаги мувозанатни таъминлаш** вазифасини таъкидлаш лозим. Узоқ йиллик собиқ режали иқтисодиёт тажрибасидан маълумки, ўта даражада йириклашган ишлаб чиқариш эҳтиёжлар ва талаб тузилишидаги ўзгаришларга қийин мослашувчан, ҳаракатчанлик борасида ўта суст ҳисобланади. Бундан фарқли ўлароқ, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик иқтисодиётнинг энг мослашувчан, ўзгариб турувчи талабга тез жавоб берувчи соҳаси ҳисобланиб, турли эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда, истеъмолчи учун зарур бўлган маҳсулот ва хизматни етказиб бериш муаммосини зудлик билан ҳал этади. Шу билан бирга, улар аҳоли эҳтиёжларининг ўзгариши натижасида маҳсулот турларини ўзгартириш ва ишлаб чиқаришга жорий этишни йирик ишлаб чиқаришга нисбатан кам харажат қилган ҳолда амалга ошира олади.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳамияти, айниқса, кўлами жиҳатидан катта бўлмаган **янги бозорларни ўзлаштириш**да яққол намоён бўлади. Мавсумий, миллий, маҳаллий аҳамиятга молик баъзи маҳсулот ва хизматлар талаб ҳажмига кўра йирик ишлаб чиқариш учун кўп ҳам истиқболли ҳисобланмайди. Биз кундалик турмушда керак бўладиган уй-рўзғор буюмларидан тортиб уларнинг таъсири ва шу каби маиший хизматларни кўрсатадиган корхоналарнинг ролини одатда тўла тасаввур эта олмаймиз.

¹²И.Каримов. “Мамлакатимизни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш – тараққиётимизнинг муҳим омилidir”. «Халқ сўзи» газетаси, 2010 йил 8 декабрь.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ижтимоий соҳадаги хизматларидан бири - бу аҳолининг **иш билан бандлик даражасини ошириш**дир. Ўз навбатида у мазкур вазифани иккита асосий йўл орқали бажариши мумкин: янги иш ўринларини барпо этиш ва вақтинча бўш бўлган ёки иш билан қисман банд бўлган аҳолини ишга жалб этиш, ёки бошқача айтганда, иккиламчи бандликни таъминлаш. Аҳолининг иш билан бандлиги ва қўшимча даромад олиш имконини яратиш орқали жамиятдаги ижтимоий мувозанатни сақлашга катта ҳисса қўшиш мумкин.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасининг ривожлантирилишига хўжалик юритишнинг **маъмурий-буйруқбозлик тизими салбий оқибатларини бартараф** этишдаги асосий йўналишлар сифатида ҳам қараш мумкин. Жумладан, айнан маъмурий-буйруқбозлик тизими даврида нотўғри юритилган ижтимоий сиёсат оқибатида йирик шаҳарларда ишлаб чиқаришнинг ҳаддан зиёд тўпланиши, кичик шаҳар ва қишлоқ жойларда эса ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг паст даражада қолиши табақалашувни кескинлаштирди.

Кейинги ўн йилликда жаҳондаги етакчи мамлакатлар иқтисодиётидаги кичик бизнеснинг роли сезиларли даражада ўзгарди. Мазкур соҳада ЯИМнинг салмоқли қисми тобора кўпроқ ишлаб чиқарилмоқда, ишчи кучи аксарият қисмининг иш билан бандлиги таъминланмоқда, барча инновацияларнинг ярмидан кўпроқ қисми яратилмоқда. Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти (ИХРТ) маълумотларига кўра, ривожланган мамлакатлар ишлаб чиқаришида кичик бизнеснинг улуши кейинги 30 йил ичида деярли

70 фоизга етган. Жумладан, бу кўрсаткич АҚШда 38 фоиздан 52 фоизга, Японияда 47 фоиздан 55 фоизга, Европа Иттифоқи мамлакатларида умумий ҳолда 58 фоиздан 67 фоизга етган, кичик тадбиркорлик субъектларининг ушбу мамлакатлардаги корхоналар умумий сонига улуши эса 92,5 фоиздан паст эмас. XX асрнинг сўнгги 20 йили ичида кичик бизнесдаги бандлик АҚШдаги иш билан бандлар умумий сонининг 47 фоизидан 54 фоизига, Японияда 73,8 фоизидан 78 фоизига, Европа Иттифоқи мамлакатлари бўйича ўртача 48 фоиздан 72 фоизга кадар ўсган. Бу мамлакатларда кичик тадбиркорлик мавқеининг мустаҳкамланиши давлатнинг шу борадаги сиёсати билан белгилаб берилган.

Жаҳон тажрибасининг таҳлили шуни кўрсатадики, кичик бизнесни ривожлантиришдан қатор мамлакатларда иқтисодий сиёсатнинг ўзига хос дастаги сифатида фойдаланиб келинмоқда. Жумладан:

- 1) ишчи кучи бандлигини таъминлашнинг асосий соҳаси;
- 2) иқтисодиёт инновация салоҳиятини ривожлантириш манбаи;
- 3) ишлаб чиқариш фаолияти янги шаклларини излаш ва жорий этиш манбаи;
- 4) давлат бюджетини солиқ билан тўлдириш (масалан, Германияда солиқларнинг деярли ярмини кичик бизнес таъминлайди);
- 5) ишлаб чиқариш пасайишининг олдини олиш (Венгрия, Чехия, Польша);
- 6) йирик бизнес билан узвий боғлиқ ҳолда, мамлакат барқарор ривожланиши ҳамда унинг иқтисодиёти рақобатдошлигини

оширишнинг асоси. Ушбу йўналишларни қуйидаги жадвал орқали яққол тасаввур этиш мумкин

5-жадвал.

**Жаҳоннинг айрим мамлакатларида кичик бизнесдан
фойдаланиш йўналишлари**

Кичик бизнесдан фойдаланиш йўналишлари	Мамлакатлар
Ишсизлик ва қашшоқлик каби ижтимоий муаммоларнинг кескинлигини пасайтирувчи омил	Ҳиндистон, Албания, Бразилия
Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий барқарорлашув, ўрта синфнинг таркиб топиши	Франция, Буюк Британия, Бельгия, Германия, Канада, Испания
Рецессияни бартараф этиш	Исроил, АҚШ
Янги бозорларни барпо этиш	Мексика, Канада, Сингапур, Япония
Ислохотларни изчил амалга ошириш	Хитой, Польша, Чехия, Венгрия, Словакия

Кичик бизнеснинг иқтисодиёт ривожига муҳим ўрни шу билан ҳам белгиланадики, у аҳолининг ишбилармонлик фаоллигини оширишнинг, бозор иқтисодиёти шароитида ҳал қилувчи бунёдкор куч бўлган тадбиркорликни шакллантиришнинг самарали воситаси ҳисобланади. Айнан шу соҳа туфайли марказлашган тарзда фойдаланишнинг иложи бўлмаган ички захиралар – аҳолининг бўш пул маблағлари, моддий ва меҳнат ресурсларини ҳаракатга тушириш имкони вужудга келади. Шунингдек, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликга кенг йўл очиш орқали халқнинг маънавий қадриятларини – миллий хунармандчиликни янада ривожлантиришга, унутилган соҳаларни қайта тиклашга имкон яратилади. Маълумки, бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан бири – атроф-муҳитни

муҳофаза қилиш муаммосидир. Чунки инсоният томонидан экстенсив хўжалик юритиш орқали табиатга ўтказилган тазйиқ, ер ости ва ер усти бойликларидан аёвсиз фойдаланиш ҳозирда ўз оқибатини кўрсатмоқда. Эндиликда атроф-муҳитни ифлослантирувчи, ўзидан зарарли чиқиндиларни чиқарувчи, барча тирик организмларни захарловчи йирик корхоналарнинг фаолиятига мутлақ эрк бериш – инсоният учун жиддий хатардир. Бу муаммо эса кўпроқ маҳаллий хомашёларни, йирик саноат корхоналарининг чиқиндиларини қайта ишлаш қобилиятига эга бўлган, ишлаб чиқаришда чиқитсиз технологиялардан самарали фойдаланувчи ҳамда энг муҳими, атроф-муҳитга деярли таъсир кўрсатмайдиган замонавий технологиялар билан қуролланган кичик корхоналарнинг кўпроқ ташкил этилиши орқали ҳал этилиши мумкин.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг аҳамиятли томонларидан яна бири шундаки, у йирик компаниялар ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишни билвосита рағбатлантиради. Кўпинча кичик корхоналарнинг йирик яккахуқмрон ишлаб чиқаришга боғлиқлиги таъкидланади. Бироқ бу боғлиқлик бир томонлама бўлмай, аслида йирик корхоналар фаолиятини кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик ёрдамисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Кўплаб майда ва ўрта компаниялар йирик корхоналар учун турли ишларни бажариб, бутловчи деталь ва қисмларни етказиб бериб, уларнинг ички пудратчисига айланади. Ички пудрат тизими яккахуқмрон ишлаб чиқарувчилар учун ўта фойдалидир. У бошқарув харажатларини қисқартириш, маҳсулот таннархини пасайтириш ва сифатини ошириш, унчалик фойда бермайдиган турли ишларнинг

катта қисмини майда тадбиркорларга юклаш орқали яккаҳуқмрон корхоналарнинг капитал тежашларига имкон яратади.

Бундан кўринадики, ҳозирги пайтда мамлакатимизда кичик бизнес корхоналарининг янада ривожланиши йирик корхоналар ривожланиши ва улар ўртасидаги кооперацион алоқаларнинг чуқурлашувига боғлиқ. Бу борада, айниқса, етакчи корхоналарни модернизация қилиш ва янгилаш жараёнлари имкониятларидан кенг фойдаланиш лозим. Бунинг учун янги замонавий корхоналарни барпо этиш билан бир қаторда, мавжуд йирик корхоналарни таркибий қайта тузиш орқали кичик замонавий корхоналар фаолиятини йўлга қўйиш муҳим ҳисобланади.

Иқтисодиётнинг турли соҳа ва жараёнлари ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш муаммоси унда фаолият кўрсатаётган хўжалик юритиш шаклларининг оқилона нисбатларига ҳам боғлиқдир. Хусусан, иқтисодиётдаги корпоратив тузилмалар, трансмиллий корпорациялар ва бошқа турдаги йирик корхоналар билан кичик бизнес ва хусусий корхоналар ўртасидаги диалектик боғлиқлик айнан шундай мутаносибликни тақозо этади. Кичик бизнес сектори иқтисодиётдаги йирик корхоналар секторининг заиф жиҳатларининг таъсирини камайтиради, улар учун самарасиз бўлган жараёнларни бажариб, яхлит иқтисодиётдаги “бўшлиқларни тўлдириб” туради.

Миллий иқтисодиётнинг рақобатдошлиги иқтисодий фаолият жараёнлари ва унинг натижаларини акс эттирувчи кўрсаткичларда кичик бизнес улушининг юқори бўлишига ҳам боғлиқ экани шубҳасиздир.

Кам харажат ҳисобига янги иш ўринлари яратиш имконияти, йирик бизнес кириб бора олмайдиган бозор сегментларини эгаллай олиш қобилияти, айниқса, хизмат кўрсатиш соҳасида ва унча катта бўлмаган маҳаллий ресурс базаларини ўзлаштиришда жуда қулай ташкилий шакл экани кичик бизнесни ривожлантиришнинг аҳамияти беқиёслигини кўрсатади. Шу сабабли ҳам кичик бизнесни жадал ривожлантириш масаласи маҳсулот ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш, хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш ва шунингдек, мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ошириш масалалари билан чамбарчас боғлиқдир.

Шу билан бир қаторда, кичик корхоналардан фойдаланиш миқёсларининг кенгайиши кўп миқдордаги капитал қўйилмаларининг амалга оширилишини талаб этмайди, уларни ташкил этиш харажатлари тез қопланади. Маҳсулот бирлиги қийматига тўғри келадиган устама харажатлар (бошқарув харажатлари) йирик корхоналарга қараганда анча паст. Буларнинг барчаси халқ хўжалиги миқёсида сезиларли тежамкорликка олиб келиши мумкин. Ишлаб чиқариш харажатларининг нисбатан тежамли бўлиши, табиийки, даромаднинг ҳам юқори бўлишига олиб келади.

Кичик бизнес таркибига кирувчи хўжалик юритувчи субъектлар турли мамлакатлар қонунчилиги томонидан турлича белгиланади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида кичик тадбиркорлик субъектлари қуйидагича белгиланган:

- 1) якка тартибдаги тадбиркорлар;
- 2) ишлаб чиқариш тармоқларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан йигирма киши, хизмат кўрсатиш

соҳасидаги ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган бошқа тармоқлардаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан ўн киши, улгуржи, чакана савдо ҳамда умумий овқатланиш тармоқларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан беш киши бўлган микрофирмалар;

3) қуйидаги тармоқлардаги:

енгил ва озиқ-овқат саноатидаги, металлга ишлов бериш ва асбобсозлик, ёғочсозлик, мебель саноати, қурилиш материаллари саноати, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа саноат-ишлаб чиқариш соҳаларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан юз киши;

машинасозлик, металлургия, ёқилғи-энергетика ва кимё саноати, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва уларни қайта ишлаш, қурилиш ҳамда қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа саноат-ишлаб чиқариш соҳаларидаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан эллик киши;

фан, илмий хизмат кўрсатиш, транспорт, алоқа, хизмат кўрсатиш соҳалари (суғурта компанияларидан ташқари), савдо ва умумий овқатланиш ҳамда ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган бошқа соҳалардаги, банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан йигирма беш киши бўлган кичик корхоналар¹³.

Бугунги кунда мамлакатимиз иқтисодиётининг етакчи тармоқларини модернизация қилиш ва янгилаш қуйидаги чоратadbирлар ҳисобидан амалга оширилмоқда:

¹³Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. “Тadbиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида. 2012 йил 2 май.

- мазкур тармоқлардаги ишлаб чиқариш ҳажмининг сезиларли даражада ўсишини таъминлаш;
- корхоналарни реконструкция қилиш;
- замонавий, илғор ва юксак технологик ускуналар билан жиҳозланган корхоналар ташкил этиш;
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни мунтазам янгилаб бориш.

Ушбу чора-тадбирларни амалга оширишда асосан тармоқ вазирлик ва идоралари, улардаги етакчи корхона ва бирлашмалар ҳамда мамлакатимиздаги иқтисодий ислоҳотларнинг ўтказилиши ва самарадорлигини таъминлашга мутасадди давлат, нодавлат ва бошқа ташкилотларнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари тақозо этилади. Шу билан бирга, фикримизча, ушбу жараёнларни амалга оширишда кичик бизнес корхоналари имкониятларидан фойдаланиш муҳим ҳисобланади.

Мамлакатимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик давлат ва жамиятимиз ривожига алоҳида ўрин эгаллайди. Бугунги кунда биз бу соҳани ривожлантирмасдан туриб иқтисодиётимизнинг келажагини таъминлай олмаймиз. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси ички бозоримизни рақобатдош ва сифатли маҳсулотлар билан тўлдиришда, аҳолини иш билан таъминлаш ва шу аснода уларнинг муносиб даромад топиши, фаровонлигининг ошиб боришига эришишда энг асосий омиллардан бири ҳисобланади ҳамда жамиятимизнинг ижтимоий-сиёсий таянчи ва пойдевори бўлган мулкдорлар синфининг, яъни ўрта синфнинг шаклланиши ва мустаҳкамланишини таъминлайди. Шунингдек, бу соҳа ҳозирда жамиятимиздаги ижтимоий ва сиёсий барқарорликнинг кафолати ва

таянчига, юртимизни тараққиёт йўлидан фаол ҳаракатлантирадиган кучга айланиб бормоқда.

Кичик бизнес соҳасининг иқтисодиётдаги аҳамияти унинг иқтисодиётда рақобат муҳитини таъминлаш, йирик корхоналар учун маҳсулот ва хизматлар етказиб бериш, янги иш ўринларини яратиш ва иккиламчи бандликни таъминлаш, бозор тизимининг мослашувчанлигини ошириш, илмий-техникавий тараққиётни жадаллаштириш, ресурсларни ишлаб чиқаришга сафарбар этиш, солиқ тушумлари ҳажмининг ўсишини таъминлаш, аҳоли даромадлари даражасини барқарорлаштириш каби омиллар билан белгиланади.

Мамлакатимиз мустақиллигининг илк кунларидан хусусийлаштириш орқали иқтисодиётда давлат иштирокининг камайтирилиши ҳамда хусусий мулкнинг роли ва аҳамияти оширилишига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Жумладан, “Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида”ги Қонун 1991 йилдаёқ қабул қилиниб, у асосида хусусийлаштиришни тартибга солувчи 80 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинган. Улар иқтисодиётимизда тадбиркорларнинг салмоғини янада оширишга хизмат қилмоқда.

Хусусийлаштиришда иккита муҳим стратегик вазифа ҳал этилиши кўзда тутилади.

Биринчи стратегик вазифа – бу хусусийлаштирилаётган мулк ҳақиқий мулкдорлар қўлига берилиши бўлиб, бу иқтисодий муносабатларни тубдан ўзгартириш учун реал шарт-шароит яратишга имкон туғдиради.

Иккинчи стратегик вазифа эса иқтисодиётда кўп укладлиликини ҳамда рақобат муҳитини яратиш орқали давлатни мулкка бўлган монопол ҳуқуқини тугатиш, хусусий мулкчиликнинг турли шаклидаги корхоналарни барпо этишдир.

Мамлакатимизда хусусийлаштириш бошқа давлатлардагидек бир вақтда ёппасига эмас, балки тадрижий, эволюцион равишда қуйидагича амалга ошириб келинмоқда:

1992-1993 йилларни ўз ичига олган босқич, яъни **“кичик хусусийлаштириш”**да уй-жой, дорихоналар, савдо, маиший хизмат кўрсатиш ва маҳаллий саноат корхоналари каби 54 мингга яқин давлат объектлари хусусийлаштирилган.

1994-1998 йиллардаги хусусийлаштиришнинг иккинчи босқичи **“оммавий хусусийлаштириш”**да машинасозлик, енгил ва озиқ-овқат саноати, қурилиш, автомобил транспорти, агросаноат комплекси ва бошқа тармоқларнинг ўрта ва йирик корхоналари хусусийлаштирилди. Ушбу даврда 22 мингга яқин давлат объектлари тўлиқ ва қисман хусусийлаштирилган.

Хусусийлаштиришнинг учинчи босқичи – “якка тартибда хусусийлаштириш” 1999 йилдан бошланиб ҳозирги кунгача давом этмоқда. Ушбу босқичда ёнилғи-энергетика, металлургия, кимё, енгил саноат ва шу каби бошқа стратегик тармоқларнинг йирик корхоналарини чет эл инвестицияларини кенг жалб этган ҳолда якка лойиҳалар асосида хусусийлаштиришга киришилди. Шунингдек, айнан ушбу босқичда мухтарам Юртбошимизнинг ташаббуслари билан иқтисодий ночор ҳамда истиқболсиз корхоналар “нол” қийматда инвестиция киритиш шарти билан сотиш бошланди. Мазкур босқич

бошланишидан то ҳозирги давргача 10 мингдан ортиқ давлат объектлари хусусийлаштирилди. Хусусийлаштирилган объектлар ўрнида ҳозирда импорт ўрнини босувчи, экспортга мўлжалланган рақобатбордош маҳсулотлар ишлаб чиқаётган мамлакатимизни жаҳонга танитаётган корхоналар ишга туширилди.

Иқтисодиётнинг реал сектори корхоналарини бошқаришга бозор тамойилларини босқичма-босқич жорий этиш маҳсулотларни ишлаб чиқариш, ишлар ва хизматларни амалга ошириш самарадорлигининг ошишига, иқтисодиётнинг етакчи соҳаларида янги мулк шаклларидаги муносабатларни шакллантиришга ва умуман олганда мамлакатнинг институционал таркибида ижобий ўзгаришлар юз беришига олиб келди.

Давлат мулкни хусусийлаштириш ва кичик бизнесни ривожлантиришни рағбатлантириш натижасида жамиятнинг янги қатлами – мулк эгалари, шу жумладан, саноат корхоналари эгалари (акционерлик жамиятлари, акционерлари, чекланган ва қўшимча маъсулиятли жамиятлар иштирокчилари, хусусий корхоналар эгалари ва ҳоказо) синфи вужудга келди.

2017 йил 1 январ ҳолатига кўра, республика бўйича рўйхатдан ўтган кичик тадбиркорлик субъектлари сони (фермер ва деҳқон хўжаликларидан ташқари) 233,3 мингга ташкил этган.

2018 йилнинг 1 январь ҳолатида эса кичик тадбиркорлик субъектларининг сони (ҳар 1000 аҳолига, бирликда) 12,4 бирликни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2019 йилнинг 1 январь ҳолатида 13,2 бирликка етди, яъни бу кўрсаткич 2018 йилга нисбатан 0,8 бирлик юқори эканлигини кўриш мумкин.

2019 йилнинг 1 январь ҳолатида кичик тадбиркорликнинг ЯИМдаги улуши 59,4 фоизни ташкил қилган бўлса, бу кўрсаткич 2018 йилнинг 1 январь ҳолатида 63,6 фоизни ташкил қилган эди. Мамлакат иқтисодиётида олиб борилаётган иқтисодий ислохотлар ЯИМ таркибида кичик бизнес улушининг 4,2 фоизга пасайиши йирик корхоналар улуши ҳисобидан эканлигини

статистик маълумотлар тасдиқлайди¹⁴. Саноат тармоғида кичик бизнеснинг улуши 23,0 фоизни ташкил қилди.

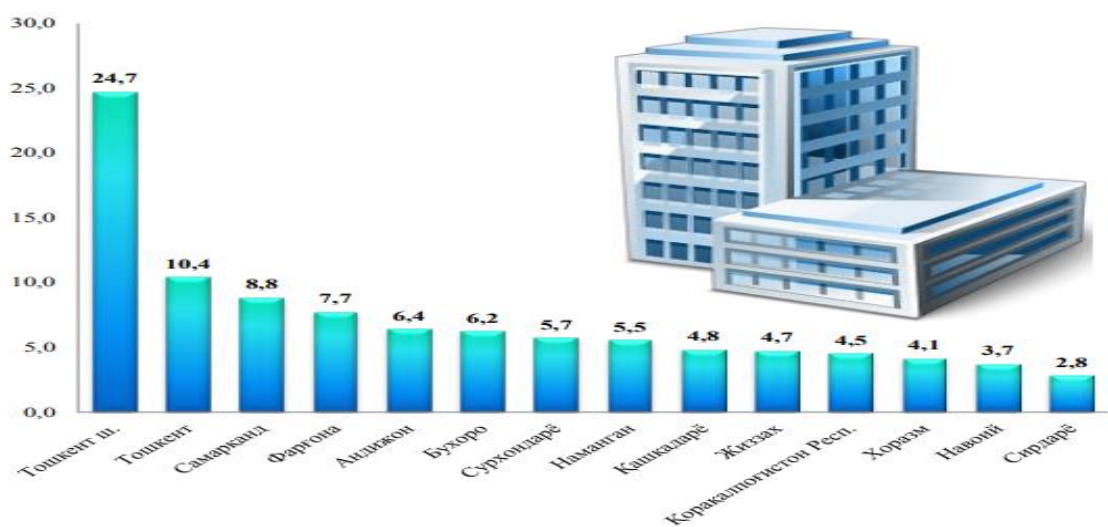
6-жадвал.

2018 йилнинг январь-декабрида кичик тадбиркорликнинг асосий кўрсаткичлари

	Ўлчов бирлиги	2017 й.	2018 й.	(+-)
Фаолият юритаётган кичик корхона ва микрофирмалар сони	бирлик	229666	262930	33264
Янги ташкил этилган кичик корхона ва микрофирмалар	бирлик	38167	48922	10755
ЯИМ	%	63,6	59,4	-4,2
Саноат	%	41,2	34,7	-6,5
Қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжалиги	%	98,1	98,1	0,0
Инвестиция	%	34,8	34,9	0,1
Қурилиш	%	66,2	66,6	0,4
Савдо	%	88,3	86,3	-2,0
Хизматлар	%	58,4	55,2	-3,2
Юк ташиш	%	54,2	54,4	0,2
Юк айланмаси	%	77,7	79,6	1,9
Йўловчи ташиш	%	90,1	90,8	0,7
Йўловчи айланмаси	%	94,7	95,2	0,5
Экспорт	%	22,0	26,5	4,5
Импорт	%	53,6	55,8	2,2

2018 йил январ-декабрь ҳолатига янги ташкил топган кичик корхона ва микрофирмаларнинг ҳудудлар бўйича улуши

¹⁴ Ўзбекистон Республика статистика қўмитаси маълумотлари

7-расм. Янги ташкил топган кичик корхона ва микрофирмаларнинг ҳудудлар бўйича улуши

2018 йил январь-декабрь ҳолатига ҳудудлар бўйича янги ташкил топган кичик корхона ва микрофирмаларнинг жами миқдоридан энг кўп улуш Тошкент шаҳрига – 24,7 фоиз, Тошкент вилояти – 10,4 фоиз, Самарқанд вилояти – 8,8 фоиз, Фарғона вилояти – 7,7 фоиз, Андижон вилояти – 6,4 фоиз, Бухоро вилояти – 6,2 фоиз, Сурхондарё вилояти – 5,7 фоиз, Наманган вилояти – 5,5 фоиз, Қашқадарё вилояти – 4,8 фоиз, Жиззах вилояти – 4,7 фоиз, Қорақалпоғистон Республикаси – 4,5 фоиз, Хоразм вилояти – 4,1 фоиз, Навоий вилояти – 3,7 фоиз, энг паст кўрсаткич Сирдарё вилоятида – 2,8 фоизни ташкил этди.

Қуйида, 2018 йилнинг январь-декабрида иқтисодиёт тармоқларида кичик тадбиркорлик (бизнес)нинг саноатдаги улуши 34,7 фоиз, қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигида – 98,1 фоиз, қурилишда – 66,6 фоиз, инвестицияда – 34,9 фоиз, савдода – 86,3 фоиз, экспортда – 26,5 фоиз, импортда – 55,8 фоиз, ва хизматлар соҳасидаги – 55,2 фоиз улуши аниқ кўрсатилган. 2018 йилнинг

январь-декабрида иқтисодиёт тармоқларида кичик тадбиркорликнинг улуши тузилиши.

8-расм. Иқтисодиёт тармоқларида кичик тадбиркорликнинг улуши

• 37504,6 млрд. сўмлик инвестициялар (умумий инвестициялар ҳажмининг 34,9 фоиз) ўзлаштирилди ва 2017 йилнинг январь–декабрига нисбатан ўсиш суръати 120,4 фоиз ни ташкил қилди;

31458,4 млрд. сўмлик қурилиш ишлари (қурилиш ишлари умумий ҳажмининг 66,6 фоиз) бажарилди ва 2017 йилнинг январь–декабрига нисбатан ўсиш суръати 112,2 фоизни ташкил қилди;

• 81040,6 млрд. сўмлик хизматлар кўрсатилиб (республика жами хизматлар ҳажмининг 55,2 фоиз), 2017 йилнинг январь–декабрига нисбатан ўсиш суръати 102,5 фоизни ташкил қилди;

• чакана товар айланмаси умумий ҳажмининг 86,3 фоиз ёки 113682,5 млрд. сўми (ўсиш суръати 3,0 фоизни ташкил қилди) шакллантирилди;

2018 йилнинг январь-декабрида кичик тадбиркорлик субъектлари томонидан:

• саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 79457,7 млрд. сўми (жами саноат ишлаб чиқаришнинг 34,7 фоиз) ёки 2017 йилнинг январь–декабрига нисбатан ўсиш суръати 110,2 фоизни ташкил қилди;

- 3771,4 млн. АҚШ доллари (умумий экспорт ҳажмининг 26,5 фоиз) миқдорида маҳсулотлар (товар ва хизматлар) экспорт қил инди, бу эса 2017 йилга нисбатан 1012,1 млн. АҚШ долларига ёки 36,7 фоизга кўп;

- автомобил транспорти юк айланмасининг 5,6 фоизга (республика жами автомобил транспорти юк айланмасининг 79,6 фоиз) кўпайиши таъминланди;

- йўловчи айланмасининг эса 3,1 фоизга (умумий йўловчи айланмасининг 95,2 фоиз) кўпайиши таъминланди;

2.4. Корхонада тадбиркорлик муҳитини шакллантириш асосида уни ривожлантириш йўллари

Жаҳон банки гуруҳининг йиллик нашри “Бизнесни юритиш” ҳисоботи 2003 йилдан буён эълон қилиниб келинади. У жаҳон мамлакатларидаги ишбилармонликнинг фаоллигини, бизнесни юритиш хусусиятларини, бизнесни юритиш учун мавжуд чекловларни баҳолайди.

Айни чоғда мезонлар сони ҳам 2015 йилгача 11 тага етган бўлса, 2016 йилдан бошлаб кўрсаткичлар сони 10 тага келтирилди. Бироқ 11-мезон бўлган меҳнат бозорини тартибга солиш кўрсаткичи бошқа кўрсаткичлар ичига сингдирилиб юборилди. Қуйидаги жадвалда 10 та баҳолаш кўрсаткичларининг (индикаторлар) таркиби жадвалда келтирилган.

Doing Business кўрсаткичлари¹⁵

Start-up	Бизнесни кенгайтириш (Expansion)	Жараёнлар (Operations)	Банкротлик (Insolvency)
1. Бизнесни очиш Бизнес очиш учун талаб этиладиган минимал капитал, таомиллар, вақт харажат 2. Бозорга кириш	2. Мулкни рўйхатдан ўтказиш Талаб қилинадиган таомиллар, вақт ва харажат 3. Кредит олиш Кредит олиш Кўчар ахборот тизимлари Кўчар мулкни гаровга олиш бўйича қонунчилик 4. Минаритар инвесторларни жалб қилиш Аффилланган шахслар билан шартномаларни имзолаш Ошкор қилиш ва жавобгарлик 5. Шартномалар бўйича ҳуқуқий жавобгарлик Тижорий низони хал қилиш учун талаб қилинадиган таомиллар, вақт ва харажат Мулк хуқуқлари; Инвесторларни ҳимоялаш; Кредит олиш	6. Қурилишга рухсат олиш Таомиллар, вақт ва харажат 7. Солиқ тўловлари Тўловлар, вақт ва солиқ юки 8. Халқаро савдони амалга ошириш Талаб қилинадиган ҳужжатлар, вақт ва харажат 9. Электр тармоғига уланиш Таомиллар, вақт ва харажат 10. Ходимларни ишга ёллаш (илова) Маъмурий йўқлама; Ишга ёллашнинг осонлиги	11. Банкротликни расмийлаштириш Талаб қилинадиган вақт, харажат ва капитал қайтими даражаси Капитал қайтими даражаси Активларни қайта жойлаштириш

¹⁵ Манба: Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга Мурожаатномасини кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган илмий-оммабоп қўлланма. – Тошкен1.16т: “Иқтисодиёт” нашриёти 289бет.

Бизга маълумки, юртимизда Жаҳон банкининг “Бизнесни юритиш 2018” (Doing business) ҳисоботидаги 10 та индикаторнинг 6 таси бўйича сезиларли ўсиш қайд этилган.

Бу 10 та индикатордан, яъни тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, қурилиш учун рухсатномалар олиш, электр таъминоти тизимига уланиш, мулкни рўйхатдан ўтказиш, кредит олиш, миноритар инвесторларни ҳимоя қилиш, халқаро савдо, солиққа тортиш, контрактлар ижросини таъминлаш, тўловга қобилиятсизликни ҳал этиш соҳаларидан 6 таси бўйича сезиларли ўсиш қайд этилган. Буларга:

- тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш тизими АҚШ, Япония, Франция, Германия, Италия, Испания, Дания ва бошқа ривожланган давлатлардан ўзиб кетди ва у 11-ўринга қўтарилди;

- электр таъминоти тизимига уланиш кўрсаткичи бўйича Ўзбекистон АҚШ, Нидерландия, Янги Зеландия, Испания, Латвия, Туркия, Қозоғистон, Канада, Исроил каби мамлакатлардан ўтиб, 56 поғона юқорилаб, рейтингда 27-ўринни эгаллади;

- қурилиш учун рухсатномалар олиш кўрсаткичи бўйича мавжуд 23 та ҳужжатдан 17 тага қисқарди ва мамлакат рейтингининг 12 поғонага яхшиланишига хизмат қилди;

- солиқ солиқ ҳисоботларини топширишнинг тўлиқ электрон шаклига ўтиши бўйича 138-ўриндан 78-ўринга қўтарилиб, олинаниган солиқлар миқдори бўйича 20 поғона юқorigа қўтарилди, аммо бу кўрсаткич бўйича АҚШ, Австралия, Германия, Швеция, Туркия, Хитой ва Россия давлатларидан анча орқада қолмоқда;

•мулкни рўйхатдан ўтказиш кўрсаткичи бўйича Ўзбекистон 73-поғонага кўтарилди.

Ўзбекистон Жаҳон банки Гуруҳининг тадбиркорлик муҳитини яхшилаш бўйича “Бизнесни юритиш-2019” (Doing Business 2019) рейтингда **74-ўриндан 76-ўринга** икки поғонага тушди¹⁶.

8-жадвал.

**Ўзбекистоннинг «Doing Business» бўйича рейтинг
кўрсаткичлари динамикаси**

т/р	Кўрсаткичлар	2017 йил	2018 йил	2019 йил	Фарқи	
					2017 йил 2018 йилга нисбатан	2018 йил 2019 йилга нисбатан
	Бизнес корхоналарни рўйхатдан ўтказиш	23	11	12	+12	-1
	Хусусий мулкни рўйхатга олиш	81	73	71	+8	+2
	кредитлар олиш	42	55	60	-13	-5
	Солиқ солиш	139	78	64	+61	+14
	шартномалар ижросини таъминлаш	37	39	41	-2	-2
	Тўлов қобилиятсизлигини ҳал қилиш	72	87	91	-15	-4
	Миноритар инвесторларни ҳимоя қилиш	78	62	64	+16	-2
	Электр таъминоти тармоғига уланиш	78	27	35	+51	-8
	Қурилишга рухсатномалар олиш	147	135	134	+12	+1
	Халқаро савдо	166	168	165	-2	+3
	Умумий кўрсаткич	87	74	76	+13	-2

Манба: Муаллиф томонидан йиғилди.

Жадвал маълумотларидан кўриш мумкинки, “Бизнесни юритиш 2019” (Doing business)нинг янги рейтингига кўра Ўзбекистон “Корхоналарни рўйхатдан ўтказиш” бўйича – 12, “Электр таъминот тизимига уланиш” бўйича – 35, “Шартномалар ижросини таъминлаш” бўйича – 41, “Кредит олиш” бўйича – 60, “Миноритар инвесторлар

¹⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасини ўрганиш ва кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган Илмий-оммабоп қўлланма. Тошкент “Маънавият”2019

ҳимояси” бўйича – 64, “Солиққа тортиш” бўйича – 64, “Мулкни рўйхатдан ўтказиш” бўйича – 71, “Қурилишга рухсат олиш” бўйича – 134 ва “Халқаро савдо” бўйича 165-ўринни эгалланлигидан кўриш мумкинки, мамлакат аксарият кўрсаткичлар бўйича ижобий динамикага эришди. Айниқса, Ўзбекистон чегаралараро савдони амалга ошириш, миноритар инвесторларни ҳимоя қилиш ва солиққа тортиш соҳаларида энг катта ютуқларга эришди.

Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорацияси экспертлари томонидан тақдим этилган жорий йилги ҳисоботда 10 та кўрсаткичдан сезиларли равишда яхшиланганлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин: қурилишга рухсатномалар олиш (147-ўриндан 135-ўринга)+12; миноритар инвесторларни ҳимоя қилишда +16 поғона (78-ўриндан 62-ўринга); мулкни рўйхатга олишда +8 поғона (81-ўриндан 73-ўринга); солиқларни тўлашда +61 поғона (139- ўриндан 78-ўринга) ва халқаро савдода – 2 поғонага (166-ўриндан 168-ўринга) силжиш кузатилди.

9-расм. Subnational Doing Business (SNDB)¹⁷

Кейинги йилларда мамлакатимиз ҳудудлари бўйича ҳам ишбилармонлик индексларини аниқлаш трендга айланиб бормоқда. Ушбу ўзгаришлар сабаб Ўзбекистон ҳудудлари бўйича ҳам ишбилармонлик индекси рейтингини аниқлаш бўйича турли хилдаги илмий-методик тадқиқотлар, ёндашувлар амалга оширилмоқда. Ушбу индекснинг амалиётга киритилиши натижасида бир қатор самараларга эришилмоқда. Республикамиз ўз рейтингини яхшилаш бўйича энг яхши кўрсаткичга эришган 5 та мамлакат қаторига кирди. Аввало шунини айтиш керакки, республикада бизнес муҳитни яхшилаш соҳасидаги ислохотлар натижасида тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олиш, уларга рухсат берувчи ҳужжатларни тақдим этиш таомиллари соддалаштирилмоқда. Интернет тармоғи орқали тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказишнинг соддалаштирилган тизимини жорий этиш ва тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказишда “бир дарча” тизимини янада такомиллаштириш орқали Ўзбекистон бизнесни рўйхатга олиш йўналиши бўйича 12 поғонага юқорилаб, 11-ўринни банд этди.

2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «Doing Business» халқаро рейтингида республика ўрнини яхшилашга қаратилган тадбирларни амалга ошириш алоҳида таъкидланган. Мисол учун Doing Business индексида позицияларни яхшилаш мақсадида 2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини

¹⁷ Манба: Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга Мурожаатномасини кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган илмий-оммабоп қўлланма. – Тошкент: “Иқтисодиёт” нашриёти 289 бет.

инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқланганлиги ёки «Doing Business» халқаро рейтингда келтирилган барча индикаторларни самарали амалга ошириш бўйича аниқ механизмларнинг яратилганлигини айтиш мумкин.

Иқтисодиёт вазирлигининг матбуот хизмати маълумотига кўра, Ўзбекистон бизнес учун шароитларни яхшилашга ҳаракат қилаётган 10 та ислохотчи давлат қаторига кирганлиги бизга сир эмас.

Дунё амалиётидан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, бизнес юритишнинг глобал рейтингда Янги Зеландия биринчи ўринни эгаллаган. Кейинги ўринларни Сингапур, Дания, Хитой, Гонгконг, Корея Республикаси, Норвегия, Буюк Британия, АҚШ, Швеция каби бир қатор мамлакатлар эгаллаган.

Биргина Сингапурда имтиёзли солиқларни қўлланилиши, турли хилдаги бюрократик тўсиқларнинг мавжуд эмаслиги ва шунга ўхшаш имкониятлар ўчоғининг очиклиги дунёнинг турли мамлакатларидан юқори обрў-эътиборга эга тадбиркорларни ўзига жалб этади. Мамлакатда бизнесни юритишдаги енгилликлар бўйича энг юқори 3 таликка киради. Ёки БРИК –Бразилия, Россия Федерацияси, Ҳиндистон ва Хитой давлатлари ҳам бизнесни юритишнинг самарали йўлига ўтиш учун 21 та ислохот олиб бориб, электроэнергия ва чегаралараро савдони амалга ошириш соҳаларида ривожланиш босқичига чиқиб олдилар.

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш турли мамлакатларда турличадир. Мисол учун: Европа ва Марказий Осиёда бу кўрсаткич ўртача 10 кунни, бошқа иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш мамлакатларида 8,3 кунни ташкил этади. Таъкидлаш

жоизки, инвестицион жозибаторликни оширишга қаратилган бизнесни ташкил этиш тартиботларини соддалаштириш бўйича сўнгги йилларда амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида бугунги кунда Ўзбекистонда бизнес очиш учун Япониядагидан 1,5 баробар, Россия ва Германиядагидан – 1,6 марта, Греция ва Исроилдагидан – 2 марта, Испаниядагидан – 2,2 марта, Украинадагидан – 2,8 марта, Ҳиндистондагидан – 4,5 марта, Хитойдагидан – 4,8 марта ва Бразилиядагидан – 12,8 марта камроқ вақт сарфланмоқда.

2015 йилнинг 1 январидан бошлаб давлат хизматлари кўрсатишда давлат органлари ва бошқа органлар томонидан тадбиркорлик субъектларидан давлатнинг бошқа органларидан мавжуд бўлган ҳужжатларни ва ахборотларни, шу жумладан, солиқ қарздорлиги ёки коммунал тўловлар бўйича қарзларнинг мавжуд эмаслиги тўғрисидаги маълумотномаларнинг, тадбиркорлик субъекти таъсис ҳужжатларининг, лицензиялар ва рухсат берувчи тусдаги ҳужжатлар нусхаларининг талаб қилиниши тақиқланди. Натижада Ўзбекистонда бугунги кунда кўчмас мулкни рўйхатдан ўтказиш Франция, Белгия, Исроил, Аргентина, Ҳиндистон, Словения ва шу каби давлатларга нисбатан анча қисқа муддатларда амалга оширилмоқда.

Бизга маълумки, Ўзбекистон Республикаси ҳам Жаҳон банки ва бошқа халқаро молиявий институтлар билан ҳамкорликда ишлаб чиқилган Жаҳон банки ва Халқаро молия корпорациясининг “Бизнес юритиш” йиллик ҳисоботида Ўзбекистон Республикасининг рейтингини янада яхшилаш бўйича ишлаб чиқилган “Йўл харитаси”

асосида фаолият олиб бориб, яқин 2022 йилга келиб республиканинг 20-ўринга эришишини назарда тутмоқда.

Албатта, келгусида давлат бошқаруви идоралари томонидан рейтинг кўрсаткичларини яхшилаш бўйича изчил ислохотлар олиб борилишига шубҳа йўқ. Бунда онлайн-дўконларга янада кенг йўл очадиган “Электрон тижорат тўғрисида”ги қонунни такомиллаштириш ҳам жиддий ижобий таъсир қилишни айтиб ўтиш лозим. Амалий ҳаётда чет эл инвесторлари бирор бир мамлакат иқтисодиётига инвестицияларини киритиши билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилиши учун ўша мамлакатларнинг бизнесни ташкил этиш ва уни юритиш учун яратган шарт-шароитлари, инвестицион муҳитни соғломлаштириш бўйича олиб бораётган ижтимоий-иқтисодий сиёсати, хусусан, хорижий компанияларнинг ҳеч қандай монеликсиз кириб келиши, фаолият олиб бориши учун эркин иқтисодий ва махсус зоналарнинг ташкил этилгани, солиқ ва бошқа молиявий имтиёзларнинг мавжудлигига эътибор қаратишади. Шунинг учун ҳам кўпгина ривожланган трансмиллий компаниялар (ТМК) тўғридан-тўғри инвестицияларни бирор бир мамлакат иқтисодиётига киритишдан олдин халқаро рейтинг агентликлари томонидан эълон қилинадиган, хусусан, Жаҳон банкининг “Бизнесни юритиш”¹⁸, Бутунжаҳон иқтисодий форумининг “Глобал рақобатбардошлик индекси”, Тинчлик учун жамғармасининг “Давлатларнинг фаолиятсизлик индекси” каби рейтинг кўрсаткичларига жиддий диққат қаратишади .

¹⁸ [http:// www.doingbusiness.org](http://www.doingbusiness.org)

**Инвесторлар учун инвестицион муҳит ва мамлакатларнинг
жозибадорлигини намоён этадиган рейтинглар¹⁹**

Рейтинг	Рейтингни тузувчи ташкилотлар	Баҳоланадиган параметрлар	Ахборотлар манбаи
Бизнесни юритиш	Жаҳон банки	Бизнесни юритиш учун ҳуқуқий муҳит	Статистик ва ҳуқуқий ахборотлар, экспертлардан сўровномалар
Глобал рақобатбардошлик индекси	Бутунжаҳон иқтисодий форуми	Мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий параметрлари	Статистик ахборотлар ва компания раҳбарларидан сўровномалар
Давлатларнинг фаолиятсизлик индекси	Тинчлик учун жамғармаси	Мамлакатда истиқомат қилаётган инсонлар ва фаолият юритаётган компаниялар учун мавжуд хавфлар	Ахборотларни тўплаш ва таҳлил қилишнинг ички тизими

Мамлакатларнинг инвестицион жозибадорлиги бир қанча омилларга, яъни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий, ташкилий-ҳуқуқий ва жуғрофий омилларга боғлиқдир. Ушбу омиллардан келиб чиқиб, инвесторлар мамлакатга инвестицияларни киритиш ёки киритмаслик тўғрисида қарор қабул қилишади. Жаҳон банки томонидан ҳар йили эълон қилинадиган “Doing Business” ҳисоботида турли мамлакатларнинг 6700 дан ортиқ экспертлари томонидан 189 та мамлакатнинг бизнесни юритиш бўйича (жами 10 индикатори) рейтинглари эълон қилиб борилади. Мазкур рейтингда акс этган барча кўрсаткичларни ҳам мукамал деб бўлмайди, албатта. Уларда қуйидаги муҳим омиллар: макроиқтисодий сиёсат, инфратузилмаларнинг сифати, ишчи кучининг малакаси, валюта курсларининг тебраниб туриши, инвесторларнинг фикри,

¹⁹ <http://www.doingbusiness.org>, <http://weforum.org>, <http://ffp.statesindex.org> интернет сайтлари орқали тайёрланган.

коррупциянинг хавфи ва унинг даражаси билан боғлиқ омиллар акс этмасдан қолган.

Бутунжаҳон иқтисодий форуми томонидан эълон қилинадиган рақобатбардошлик индексида мамлакат ва унда мавжуд бўлган институтларнинг ўрта муддатли даврда барқарор иқтисодий ўсишини таъминлаш имкониятлари бўйича маълумотлар эълон қилиб борилади. Жуда катта ҳажмдаги статистик маълумотлар банки ва компаниялар бошқарувчиларидан ўтказиладиган сўровномалар асосида жами 113 номдаги ўзгарувчилар бўйича Глобал рақобатбардошлик индекси (The Global Competitiveness Index) ҳисоблаб чиқарилади. Умумий фойдаланиш мумкин бўлган статистик маълумотлар жами маълумотларнинг 1/3 қисмини ташкил этади, қолгани эса, турли хилдаги анкета-сўровномалари асосида тўпланади²⁰.

Ўзбекистон Республикаси ўзининг ўрта муддатли стратегиясини, ривожланиш концепциясини ишлаб чиқиши ва уни изчил, комплекс ва тезкорлик билан амалга ошириши мамлакат тараққиётининг кейинги босқичи учун пойдевор бўлишини инобатга олиб, 2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини «Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили»да амалга оширишга оид Давлат дастурида айнан, вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга қаратилган масалалар устувор йўналиш сифатида белгилаб берилди.

²⁰ Schwab K. World Economic Forum: The Global Competitiveness Report. Geneva: World Economic Forum, 2013.

Ҳаракатлар стратегиясидан ўрин олган чора-тадбирларни амалга ошириш учун қуйидаги сарф-харажатларнинг йўналтирилиши режалаштирилган²¹: 2017-2021 йилларда умумий қиймати 40 миллиард АҚШ доллари миқдоридаги 649 та инвестиция лойиҳасини назарда тутувчи тармоқ дастурларини рўёбга чиқариш режалаштирилмоқда. Натижада, кейинги 5 йилда саноат маҳсулотини ишлаб чиқариш 1,5 баробар, унинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 33,6 фоиздан 36 фоизгача, қайта ишлаш тармоғи улуши 80 фоиздан 85 фоизгача ошади. Жами харажатлар учун 37687,8 миллиард. сўм ва 8349,3 миллион. АҚШ доллари ажратилади.

10-жадвал.

**Вилоят, туман ва шаҳарларни комплекс ва мутаносиб
ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга сарф-харажатлар²²**

Молиялаштириш манбалари	Миллий валютада, миллиард. сўм	АҚШ долларида, минг доллар
Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармалари маблағлари	5 263,1	1 625,8
Ижрочилар ва хайрия ташкилотлари маблағлари	15 423,0	311 510,0
Тижорат банклари кредитлари	16 941,2	-
Халқаро ташкилотлар, молия институтлари маблағлари ва бегараз ёрдам	60,5	8 036 157,8

Бир жиҳатни қайд этиш лозимки, хорижий инвесторлар диққатини тортиш учун мамлакатимиз ҳудудларининг инвестицион жозибадорлигини ошириш масалаларини ҳал этиш лозимдир.

²¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

²² Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сон Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

АҚШнинг Гарвард мактаби мутахассисларининг таъкидига кўра, мамлакатнинг инвестицион жозибадорлигига баҳо беришда: хорижий ва миллий инвесторлар учун яратилган қонунчилик базаси, капитални мамлакат ҳудудидан олиб чиқиб кетиш имконияти, миллий валютанинг барқарорлиги, мамлакатдаги сиёсий вазият, инфляция даражаси ва миллий капиталдан фойдаланиш имконияти каби омиллар таъсир кўрсатади.

Йиллар ўтгани сайин потенциал инвесторларнинг ҳолатига таъсир кўрсатадиган омиллар ривожланиб бори. Бизнинг наздимизча, бугунги глобаллашув шароитида қўшимча сифатида қуйидаги муҳим омиллар ҳам инвестицион жозибадорликка етарлича таъсир кўрсатмоқда. Булар: мамлакат ҳудуднинг иқтисодий тизими, макроиқтисодий кўрсаткичлар (ЯИМ, иқтисодиётнинг таркиби ва б.), табиий ресурсларнинг ҳолати, инфраструктуранинг ривожланганлиги, ташқи савдонинг ривожланиши учун яратилган шарт-шароитлар, давлатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги иштироки.

Ушбу омилларни ҳисобга олиб, ҳар йили мунтазам равишда А.Т. Kearney²³ компаниясининг расмий сайтида инвесторлар учун мақбул ва жозибадорлиги юқори бўлган мамлакатларнинг рўйхати эълон қилиб борилади. Худди шундай рейтинглар, яъни инвестицион рисклар ва мамлакатларнинг ишончлилиги бўйича кўрсаткичлар

²³ Изоҳ: А.Т. Kearney компанияси 1926 йилда АҚШнинг Чикаго шаҳрида ташкил топган. Компания 91 йиллик тарихи давомида бошқарувчи кадрлар учун энг яхши консалтинг хизматларини кўрсатиб келади. Расмий сайти: <https://www.atkearney.com>

Euromoney²⁴ журнали томонидан йилида икки маротаба (март ва сентябрь ойларида) эълон қилиб борилади. Рейтингни аниқлашда журнал мутахассис-экспертлари қуйидаги кўрсаткичларга эътибор қаратишади: иқтисодиётнинг самарадорлиги; сиёсий рискларнинг даражаси; давлатнинг ташқи қарзи ва унинг ҳолати; қарз маблағларидан фойдаланиш/фойдалана олмаслик; кредит бериш имконияти; банк кредитларини олиш имконияти; қисқа муддатли молиялаштириш манбаига эга бўлиш; узоқ муддатли ссуда капиталига эга бўлиш имконияти; форс-мажор ҳолатларнинг юзага чиқиш эҳтимоллиги²⁵.

Келтирилаётган омилларга қўшимча қилиб ушбу омилларни ҳам инобатга олиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади: сиёсий барқарорлик; ҳуқуқий-қонуний база, унинг тез-тез ўзгариб туриши; ички бозорнинг ҳолати ва мамлакатнинг молиявий тизими; солиқ юки ҳажми; аҳолининг тўлов қобилияти; ишчи кучининг малакаси; ресурслар нархи (хомашё, меҳнат ва молиявий); ахборот таъминоти; халқаро молия ва иқтисодий ташкилотлар олдида мамлакатнинг қарздорлиги ва мажбурияти.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Мамлакатимизда истеъмол товарлари ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш бўйича қандай чора-тадбирлар белгиланган?

2. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги ўрни, аҳамияти ва вазифалари?

²⁴ Изоҳ: А.Т. Kearney компанияси 1926 йилда АҚШнинг Чикаго шаҳрида ташкил топган. Компания 91 йиллик тарихи давомида бошқарувчи кадрлар учун энг яхши консалтинг хизматларини кўрсатиб келади. Расмий сайти: <https://www.atkearney.com>

²⁵ <http://www.raexpert.ru/researches/regions/investclimate>.

3. Жаҳон мамлакатларида кичик бизнесни ривожлантиришдан иқтисодий сиёсатнинг қандай дастаклари сифатида фойдаланиб келинмоқда?

4. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида кичик тадбиркорлик субъектлари қайси мезонлар асосида белгиланган?

5. Ўзбекистонда янги иш ўринларини яратишда кичик бизнес субъектларининг улуши қандай?

6. Ишбилармонлик муҳити нима ва унинг таркибий элементлари ва омиллари нималардан иборат?

7. Хорижий давлатлардаги иқтисодий ва сиёсий ўзгаришлар Ўзбекистондаги ишбилармонлик муҳитига қандай таъсир ўтказиши мумкин?

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ишбилармонлик муҳитини яхшилашга қаратилаган қандай қарор ва фармонларини биласиз?

9. Қулай ишбилармонлик муҳитини кичик бизнес ва тадбиркорлик фаолиятининг ривожланишига таъсири нималар орқали намоён бўлади?

10. “Doing business” ҳисоботи ҳақида нималарни биласиз?

11. Жорий йилда Ўзбекистоннинг “Doing business” ҳисоботидаги ўрни неча поғонага ошди? Келгусида Ўзбекистонда ишбилармонлик муҳитини янада яхшилаш учун қўшимча қандай чора-тадбирларни амалга ошириш мумкин?

3-мавзу. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхоналар фаолият юритишининг стратегик моделлари

3.1 Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида замонавий стратегиялар ва уларнинг турлари.

3.2 Корхоналар фаолият юритишининг стратегик моделлари.

3.3. Замонавий стратегияларни қўллашнинг чет эл тажрибаси.

3.4. Корхоналари фаолияти самарадорлигини оширишда замонавий стратегиялардан фойдаланиш.

3.1. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида замонавий стратегиялар ва уларнинг турлари

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятини самарали ташкиллаштиришни талаб қилади. Бунда стратегик моделларнинг ўрни алоҳида аҳамият касб этади. Ишлаб чиқариш корхоналарида стратегик моделлардан фойдаланиш механизмини такомиллаштириб бориш зарур.

Ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг стратегик вазифаларини тушуниш учун аввало унинг мазмуни, мақсади ва натижасинималигини билиш мақсадга мувофиқдир. Ишлаб чиқариш жараёни — бу кишилик жамиятининг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятдир. Моддий ва маънавий неъматлар яратиш, турли хизматлар кўрсатиш жараёни кишилар иқтисодий фаолиятининг асосий томонидир.

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш, биринчи навбатда, меҳнат жараёнидир ёки бошқача қилиб айтганда, табиатдаги бор нарсаларнинг кўринишини ўзгартириб, ўзининг истеъмолига мувофиқ ҳолга келтириш учун қилинган меҳнат фаолиятидан иборатдир. Масалан, кишилар табиатда мавжуд бўлган ердан фойдаланиб турли хил деҳқончилик, чорвачилик маҳсулотларини етиштирадилар. Ўрмонлардаги дарахтлардан фойдаланиб, уларнинг шаклини ўзгартириб, турли хил ёғоч буюмлар ясаيدилар, уйлар

курадилар. Ер бағрида (конларда) мавжуд бўлган турли рудалар (темир, мис, рух, кўрғошин ва ҳ.к.), минерал хомашёлардан фойдаланиб, ўзлари учун зарур истеъмол буюмлари, ишлаб чиқариш воситалари яратадилар. Ана шу меҳнат жараёнида кишилар, энг аввало, табиат билан, унинг кучлари ва ашёлари билан ҳамда ўзаро бир-бирлари билан маълум муносабатда бўладилар.

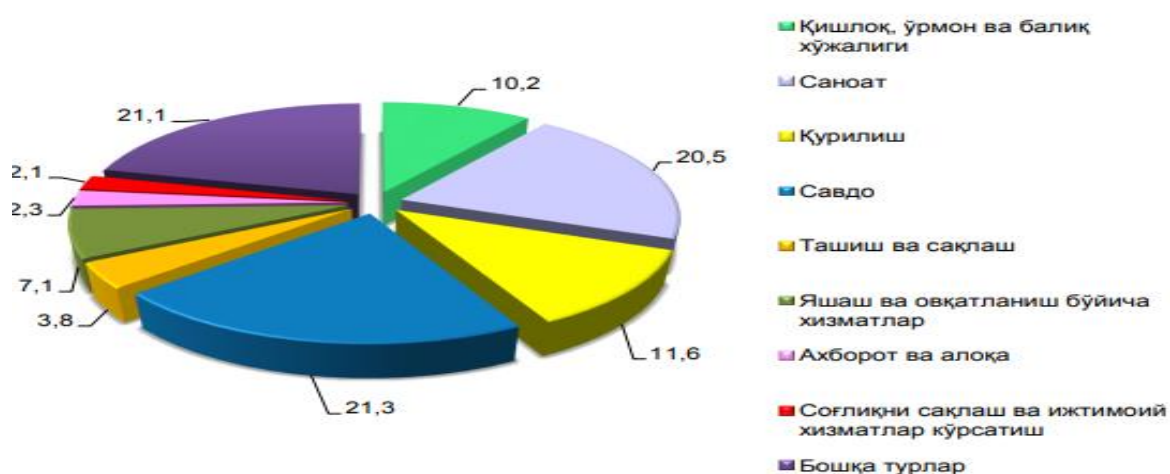
Ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёнларини ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни амалга ошириш жараёнининг бориши ва унинг дастлабки натижалари мамлакатимиз Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий мажлисга мурожаатномасида қисқа, аниқ ва лўнда қилиб кўрсатиб ўтилган. Унга асосан, мамлакатимизни ривожлантириш бўйича қабул қилинган ҳаракатлар стратегиясида белгиланган вазифаларни бажаришга шиддат билан киришилиб, самарали ислохотларни амалга ошириш йўлида дастлабки қадамлар қўйилди. Ишлаб чиқаришни модернизация ва диверсификация қилиш бўйича қатор қонунлар, фармон ва қарорлар, пухта ўйланган дастурлар қабул қилиниб, улар изчил амалга оширилмоқда.

11-жадвал.

Мамлакатимизда янги ташкил этилган корхоналар ва ташкилотларнинг иқтисодий фаолият турлари бўйича сони, бирликда (фермер ва деҳқон хўжаликларидан ташқари)

	01.01.2017 й.		01.01.2018 й.		01.01.2019 й.	
	умумий сони	улуши, фоиз	умумий сони	улуши, фоиз	умумий сони	улуши, фоиз
Жами республика бўйича	32747	100	41013	100	55011	100

Савдо	8549	26,1	7897	19,2	11719	21,3
Саноат	6616	20,2	10225	24,9	11279	20,5
Қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги	3357	10,2	5294	12,9	5628	10,2
Қурилиш	3044	9,3	3800	9,3	6370	11,6
Яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар	2840	8,7	3359	8,2	3900	7,1
Ташиш ва сақлаш	1666	5,1	1833	4,5	2115	3,8
Ахборот ва алоқа	945	2,9	1014	2,5	1236	2,3
Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар кўрсатиш	544	1,7	877	2,1	1178	2,1
Бошқа турлар	5186	15,8	6714	16,4	11586	21,1

10-расм. Иқтисодиётнинг фаолият турлари бўйича янги ташкил этилган корхоналар ва ташкилотларнинг улуши, фоизи

2017 йилда 161 та йирик саноат объекти ишга туширилган бўлиб, шу корхоналар 2018 йилда қўшимча равишда 1,5 триллион сўмлик ялпи ички маҳсулот ишлаб чиқариш имконини беради. Масалан, Тошкент иссиқлик электр станциясида буғ-газ қурилмаси барпо этилди. Бу эса қўшимча равишда 2,5 миллиард киловатт электр энергияси ишлаб чиқариш имконини беради. Шунингдек, Навоий иссиқлик электр станциясида иккинчи буғ-газ қурилмаси, Қизилқум бағридаги Авминзо-Амантой олтин конлари негизида гидрометаллургия заводи қуриш бўйича ишлар давом этмоқда.

Ҳозирги вақтда Олмалиқ кон-металлургия комбинати томонидан “Ёшлик – 1”, “Ёшлик – 2” конларини ўзлаштиришга киришилди. Сардоба, Марказий Фарғона ва Тўпаланг сув омборларини қуриш бўйича ишлар жадал олиб борилмоқда. Бу йирик иншоотларнинг битказилиб ишга тушурилиши мамлакатимизда ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ЯИМни кўпайтиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилади

Яна бир йирик объект – Қандим газни қайта ишлаш комплекси ишга тушурилиши ҳисобидан 2018 йилда қўшимча равишда 4 миллиард 100 миллион куб метр табиий газни қайта ишлаш, 67 минг тоннадан зиёд конденсат, 106 минг тоннадан ортиқ олтингугурт ишлаб чиқариш имкони яратилади.

Ўзбекистон иқтисодиётининг локомотивларидан бири бўлган Муборак газни қайта ишлаш заводида 2018 йилда қўшимча равишда 6 миллиард куб метр табиий газни олтингугуртдан тозалайдиган блоклар тўлиқ фаолият бошлайди. Шулар қаторида “Ўзагротехсаноатхолдинг” акциядорлик жамиятида 2018 йилда 5 мингдан кўпроқ замонавий тракторлар, мингдан зиёд пахта териш машинаси ва 2 мингдан ортиқ прицеплар ишлаб чиқариш йўлга қўйилади.

Айни шу асосда амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида 2017 йилда барқарор иқтисодий ўсиш суръатлари 5,5 фоизни ташкил этди, экспорт ҳажми қарийб 15 фоизга кўпайди. Ташқи савдо айланмасининг ижобий сальдоси 854 миллион долларга етди

Жорий йилда мамлакатимизда 12 та эркин иқтисодий ва 45 та sanoat зонаси фаолияти йўлга қўйилди ва бу ташкилий чоралар

худудларни жадал ривожлантириш имконини бермоқда. Яқин вақт ичида яна 50 та янги саноат зонасини ташкил этиш бўйича амалий ишлар олиб борилмоқда

2017 йилда янги саноат корхоналарини қуриш, хизмат кўрсатиш объектларини ишга тушириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобидан 336 мингдан зиёд янги иш ўрни ташкил этилди. Бу масалага нафақат сон, балки сифат жиҳатидан ҳам алоҳида аҳамият берилмоқда

2017 йилда мамлакатимиз иқтисодиётига, хусусан, ишлаб чиқариш соҳасига сарфланадиган инвестицияларни кўпайтириш, уларни жалб қилиш чора-тадбирлари кўрилганлиги туфайли инвестиция жозибадорлиги ошди

Шу сабабларга кўра, 2017 йилда асосий капиталга киритилган инвестициялар ҳажми 60719,2 млрд. сўмни ташкил этиб, 2010 йилга нисбатан 4 мартага ошган (2010 йилда бу кўрсаткич 15338,7 млрд. сўмни ташкил этган). 2018 йилнинг январь-декабрь ойларида Ўзбекистон Республикасида иқтисодиёт ва ижтимоий соҳани ривожлантириш учун жами молиялаштириш манбалари ҳисобидан 107333,0 млрд. сўм, (доллар эквивалентида 13,3 млрд. АҚШ долл.) ёки 2017 йилга нисбатан 118,1 фоиз асосий капиталга инвестициялар ўзлаштирилди.

Асосий капиталга инвестициялар йиллар бўйича динамикасини кузатадиган бўлсак, 2005 йилда – 2,0 трлн. сўм ёки 12,0 фоиз ўсишни, 2010 йилда – 10,8 трлн. сўм ёки 9,0 фоиз ўсишни, 2015 йилда – 28,5

трлн. сўм ёки 8,1 фоиз ўсишни ташкил этган бўлиб, жорий йилда энг юқори кўрсаткич 18,1 фоиз қайд этилганини таъкидлаш лозим²⁶.

Ишлар чиқариш корхоналари стратегиясига тузатишлар киритиш меъёردаги оддий ҳолат ҳисобланади. Баъзан стратегияга ўзгартириш киритиш зарур бўлиб қолади. Камдан-кам ҳоллардагина корхона стратегияси вақт синовидан ўта олади. Корхона стратегиясининг асосий масаласи қуйидагича:

«Корхонамизни биз қандай тасаввур қиламиз, нима қилмоқчимиз ва нимага эришмоқчимиз?», «Биз киммиз, нима қиляпмиз ва қаёққа кетяпмиз?» - деган саволнинг жавоби фирманинг йўналишини белгилаб, кучли ўзига хосликни ишлаб чиқиш имконини беради. Корхона нима қилаётгани ва нима қилмоқчи эканлиги корхонанинг миссиясини аңглатади.

Корхона менежерларининг «ташкилот фаолиятнинг қандай турлари билан шуғулланмоқчи ва келажакда қандай бўлмоқчи?» - деган масалага қарашлари стратегик кўриш дейилади.

Питер Лоренжу фикрига кўра, стратегик режалаштириш корхонани бошқариш учун ёрдам берадиган восита ҳисобланади.

Питер Лоренжу “сратегик режалаштиришнинг вазифаси ишни ташкил этишда янгиликларни кўллаш” – деб тушунтиради. Бошқача айтганда, у стратегик режалаштириш жараёнини бошқаришда 4 асосий фаолиятни кўрсатиб ўтади.

1. Ресурсларни таксимлаш
2. Ташқи муҳитга мослашиши
3. Ички координация (мувофиклаштириш)

²⁶ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари. <https://stat.uz>

4. Ташкилий стратегик истикболни аниқлаш

Ресурсларни тақсимлаш жараёни деганимизда микдори чекланган ташкилий ресурсларни, яъни фондларни бошқариш қобилиятини ва технологик тажрибаларни тақсимлашни тушунамиз

Масалан, 1987 йилнинг кузида "Женерал Фудз", "Филипп Моррис" компанияси бўлимини қайта ташкил қилишга қарор қилди. Бундан мақсад, "Филипп Моррис" компанияси "Женерал Фудз" бўлимини 3 та фирмага бўлиниши натижасида кўпчилик менежерларни ва бошқа ходимларни қисқартириб уларни маошини тежаб қолиш эди. Тежаб қолинган маблағ ана шу фирмаларни ташкил этиш учун сарфланиши лозим эди.

Ташқи муҳитга мослашиш деган тушунча кенгроқ маънода компаниянинг атроф-муҳит билан бажарадиган барча стратегик фаолиятини билдиради. Компаниялар атрофдаги шароитларга ижобий ҳолат бўладими ёки салбий ҳолат бўладими, бундан қатъий назар, мослашиш 4 зарур, яхши стратегик режалаштиришга эга компаниялар анча мураккаб ишлаб чиқариш тизимлари ёрдамида умуман жамият ҳамкорлигида ўзига янги қўлай шароитлар ярата олади.

Масалан, "COCA COLA" компанияси кофиенсиз, алкохолсиз ичимликлар тайёрлагани учун атрофга тезда мослашиб кетади. Ўз маҳсулотини тайёрлаб, бозорга сотгунча "COCA COLA" фирмаси ташқи имкониятларни ва хавф-хатарларни узок вақт давомида ўрганади. Бу ичимликнинг истеъмолчилар соғлигига ижобий таъсир кўрсатгани учун бемалол сотиб олишади. "ARSI-100", "Pepsi" компанияларида ҳам мана шундай ичимликлар тайёрланади.

Бундан тақари бир қатор олимлар стратегия тўғрисида ўз фикрларини қуйидагича билдиришган: Стратегия бу қандайдир бошқа тарзда эмас, айнан белгиланган тарзда ҳаракат қилиш мажбуриятидир.(Sharon M. Oster)

Фирманинг узоқ муддатли режалари аниқ ўлчанадиган конкрет вазифаларга айлантирилмагунча миссия ва фирманинг келажак ниятлари чиройли сўзлар бўлиб қолаверади. Мақсадни аниқлаш стратегик бошқаришнинг ҳал қилувчи дақиқасидир.

Корхоналар фаолиятини ривожлантиришда замонавий стратегиялардан фойдаланиш миллий иқтисодиётнинг самарали фаолият кўрсатишини таъминлаш режимининг таркибий қисмидир. Корхонани модернизациялаш жараёнини режалаштириш асосида фондларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш, амалдаги корхоналарни техник қайта жиҳозлаш, қайта таъмирлаш ва кенгайтириш иқтисодий боғлиқ асосий вазифалар ҳал қилинади. Одатда у амалдаги қонуний ҳужжатлар ва иқтисодий бошқарувнинг меъёрий қоида- лари асосида, шунингдек, хўжалик юритишнинг у ёки бу босқичида қабул қилинадиган ҳукумат қарорлари асосида амалга оширилади.

Стратегия вариантлари турли хил бўлиб, уларнинг ичидан муқобил стратегияларни ажратиб олиш, рақобатбардош стратегиялар фойдалироқ бўлиши мумкин.

Стратегиянинг тўрт муқобил вариантга қуйидагилар киради:

1. Концентрациялашган (чегараланган) ўсиш стратегияси;
2. Интеграциялашган ўсиш стратегияси;
3. Диверсификацияланган ўсиш стратегияси;

4. Қисқартириш стратегияси

Концентрациялашган (чегараланган) ўсиш стратегияси. Бунга шундай стратегиялар кирадики, улар иккита элемент – маҳсулот ва бозор элементларининг ўзгариши билан боғлиқ. Қолган уч элементга тегишли бўлмайдиган соҳага, фирманинг соҳа ичидаги мавқеига боғлиқ. Ушбу стратегияларга асосан фирма ўз маҳсулоти сифатини яхшилашга ёки янги маҳсулот ишлаб чиқаришни бошлашга ҳаракат қилади. Бир вақтнинг ўзида у мавжуд бозорда ўз мавқеини яхшилашгагина эмас, балки янги бозорга ўтишга ҳам интилади. Концентрациялашган ўсиш стратегиялари муваффақиятга эришган саноат корхоналари тармоғида қўлланилади. Бу стратегия анча қулайлиги ва кам таваккалчилиги билан ўзига жалб қилади. Менежерлар психологияси шундайки, улар тизимнинг ўзгаришини ёқтиришмайди.

Интеграциялашган ўсиш стратегияси. Ҳар йили илгарига қараганда маълум даражада ўсиш билан тавсифланади ва амалга оширилади. Интеграциялашган ўсиш стратегиясини ўз фирмасини ҳар томонлама ривожлантириш учун стагнация ҳолатидаги бозорларни тарк этиш мақсадидаги раҳбарлар қўллаб – қувватлайдилар. Ўсиш ташқи ва ички бўлиши, масалан ички ўсиш товарлар ассортиментини кўпайтириш йўли билан ташқи ўсиш эса бир тармоқ горизонтал ва вертикал ўсиш шаклида бўлиши, бошқа фирманинг бирлашиши ва бошқа кўринишларда амалга ошиши мумкин.

Диверсификацияланган ўсиш стратегияси. Агар фирмалар фаолият юритаётган тармоқда, бозорда ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот билан ривожлана олмаса, бу стратегияни амалга ошириши мумкин.

Ушбу стратегияни танлашнинг асосий омиллари қуйидагиларга олиб келади:

- бозорлар ушбу маҳсулот бўйича тўйинган ёки маҳсулотнинг ҳаётийлик цикли тугаши натижасида унга бўлган талаб тезлик билан қисқаради;

- фирманинг бўш пул маблағлари фойдалироқ бўлиши мумкин;
- янги бизнес амалдаги фаолиятга нисбатан стратегик самара бериши мумкин, масалан, ишлаб чиқариш аппаратининг яхшироқ кооперациялашуви ҳисобига;

- фирмалар ўзи фаолият юритаётган бизнесни кенгайтириш учун антимонопол қонунлар мавжуд;
- солиқларни қисқартириш;
- жаҳон бозорига чиқишни кенгайтириш;
- кадрлар потенциалидан унумли фойдаланиш.

Қисқартириш стратегияси. Ушбу стратегияга фирмалар пасайиш даврида, маълум ўсиш давридан кейин қайта таркибий тузиш ёки самарадорликни ошириш зарурати билан боғлиқ ҳолда, мурожаат этади. Бу ҳолда ишлаб чиқаришни мақсадли ва режали қисқартириш зарурати пайдо бўлди. Бундай сиёсатни амалга ошириш фирма учун оғриқсиз кечмайди, лекин ҳодисалар юз берганда бизнесни сақлаб қолиш, ривожлантиришнинг ягона йўли ушбу стратегиядир.

Стратегияда қарорлар, режалар, фармойишлар шаклида намоён бўлади. Уни ҳаётга татбиқ қилишда эса бошқаришнинг барча

бўғинлари иштирок этишади. Корхонада стратегик режалаштириш жараёни қуйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- вазифаларни аниқлаб олиш;
- янги маҳсулотни яратиш ва ўзлаштириш технологияси жорий этиш режасини тузиш;
- SWOT таҳлилни амалга ошириш;
- қабул қилинган ечимларни баҳолаш;
- асосий стратегик ечимни танлаб олиш.

Стратегияларни амалга ошириш усуллар маркетинг фаолиятини амалга оширишга шаклланадиган мавжуд муносабатлардан объектив суръатда келиб чиқади. Стратегияларни амалга ошириш усул ва услубиятларини иқтисодий, ташкилий (маъмурий), ижтимоий – руҳий психологик усулларга бўлишга имкон беради. Стратегияларни амалга ошириш усуллари, уларда акс этадиган иқтисодий ва бошқа муносабатлари турларига қараб туркумлаш билан бир қаторда, бу усулларда ходимларнинг фаолият сабабларини ҳисобга олиб туриб, уларга таъсир кўрсатиш нуқтаи назаридан ҳам фарқ қилиш мумкин. Улар қуйидагилардир:

- ҳар бир ходимнинг ҳуқуқи ва бурчларидан келиб чиқадиган фаолият сабаблари (мажбурий мотивация);
- моддий манфаатлардан келиб чиқадиган сабаблар;
- маънавий (руҳий) сабаблар.
- Шунга мувофиқ стратегияларни амалга ошириш усуллари ҳам қуйидагича бўлиши мумкин:
 - бевосита директив усуллар;
 - ходимлар ва жамоани моддий рағбатлантиришга асосланган усуллар;

- меҳнатни маънавий (руҳий) рағбатлантиришдан фойдаланишни кўзда тутувчи усуллар.

Стратегияларни амалга ошириш усуллари – ҳозирги объектив қонунлар- дан фойдаланиш механизми тизимидаги энг муҳим қисмидир.

Стратегияларни амалга оширишнинг иқтисодий усуллари икки асосий турга: директив режа топшириқлари ва турли туман иқтисодий омилларга бўлиш мумкин.

Юқори органларнинг директив топширишлари билан маркетинг фаолиятига таъсир ўтказишнинг иқтисодий омилларидан фойдаланишни тўғри қўшиб олиб бориш йўлга қатъий амал қилинмоқда.

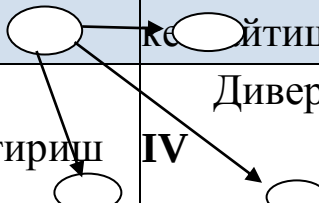
3.2.Замонавий стратегияларни режалаштиришда фойдаланиладиган моделлар

Иқтисодчи олимлар ва амалиётчилар маркетинг фаолиятида стратегик қарорлар қабул қилиш учун ёрдами тегиши мумкин бўлган бир қатор моделлар ишлаб чиққанлар. Кўпгина базис стратегиялар бу моделлар билан боғлиқ. Модел аниқ бир вазиятдан келиб чиқиб танланади. Ўсувчи бозор шароитида стратегияларни яратиш учун модел таклиф этилади.

Бошланғич нукта корхонанинг ҳақиқий ва режадаги ривожланиши ўртасидаги фарқ ёки маржаси ҳисобланади. Бу корхона мақсадлари аввалги стратегиялар ёрдамида амалга оширилганини билдиради. Бу вазиятга ёки мақсадга ўзгартириш киритиш ёки бошқа стратегик йўлларни қидириш лозим. Ўсувчи бозор шароитида Ансофф «махсулот – бозор» деб аталадиган матрица ёрдамида тузган.

«Маҳсулот – бозор» матрицаси (Ансофф матрицаси)²⁷.

Бозорлар маҳсулотлар	Мавжуд Бозорлар	Янги бозорлар
Мавжуд маҳсулотлар	Бозорга янада чуқурроқ кириб бориш I	Бозор чегараларини кенгайтириш II
Янги Маҳсулотлар	Маҳсулотни Такомиллаштириш III	Диверсификация IV

Ўсувчи бозор шароитида стратегияларни яратиш учун модель тақлиф этилади. Бошланғич нукта корхонанинг ҳақиқий ва режадаги ривожланиши ўртасидаги фарқ ёки маржаси ҳисобланади. Бу корхона мақсадлари аввалги стратегиялар ёрдамида амалга оширилганини билдиради. Бу вазиятга ёки мақсадга ўзгартириш киритиш ёки бошқа стратегик йўللارни қидириш лозим. Ўсувчи бозор шароитида мумкин бўлган стратегияларни 1966 йилда америкалик олим Игорь Ансофф «маҳсулот-бозор» деб аталадиган матрица ёрдамида тузган. Бу матрицанинг умумий кўриниши юқоридаги чизмада кўрсатилган.

И.Ансофф матрицаси ёрдамида олинадиган асосий стратегик тавсиялар қуйидагидан иборат:

- Бозорни такомиллаштириш;
- Бозор чегараларини кенгайтириш;
- Маҳсулотни ривожлантириш (инновация);
- Диверсификация.

1. Бозорни такомиллаштириш: мавжуд маҳсулотнинг мавжуд

²⁷ Ф.Котлер. Маркетинг менеджмент. Санкт-Петербург: ПИТЕР, 2007. 59-бет.

бозорларда бозор улушини барқарорлаштириш ёки ошириш ёхуд бозор ҳажмини кенгайтириш мақсадида кучайтириш.

Мумкин бўлган эришиш йўллари истеъмолини ошириш (нархни тушириш, қадоклаш ҳажмини ошириш, сифат ёқолишини камайтириш), харидорларни рақобатбордош маҳсулотларга қизиқтириш, истеъмолни фаоллаштириш (реклама, синаб кўришни таклиф этиш, нархларни тушириш).

2. Бозор чегараларини кенгайтириш: янги бозорга эски маҳсулотлар билан чиқиш. Мумкин бўлган вариантлар: янги минтақавий, миллий ёки халқаро бозорга чиқиш (байналминаллаштириш ва глобаллаштириш); маҳсулот вазифаларини ошириш; эски маҳсулотга янги ҳудудлар очиш; маҳсулотни истеъмолчининг белгиланган сегмент талабларига жавоб бериши учун мослаштириш (бозорни сегментлаш).

3. Маҳсулотни ривожлантириш (инновация): янги бозорга эски бозор-ларда янги маҳсулотларнинг сотилиши. «Инновация» тушунчаси қуйдаги имкониятлар: асл инновация (бозорда янги); жуда янги маҳсулотлар (эскилари билан боғлиқ); Me-too маҳсулотлар (фақат корхона учун янги маҳсулотлар)ни ўз ичига олади.

4. Диверсификация: корхона ортиқча фаолият доирасидан ажраб, янгиларига ўтади. Сабаблари: бозорларнинг стагнацияга учраши, хавф – хатарнинг камайиши, молиявий натижалар, жамғарма ва истеъмол базаларини суғурталашдан иборат. Ишлаб чиқариш дастури корхонанинг олдинги маҳсулотлар билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган маҳсулотларни ўз ичига олади. Диверсификациянинг уч тури мавжуд:

1. Горизонтал – ўша даражадаги диверсификация автомобил корхонаси мотоцикл чиқаришни йўлга қўяди;

2. Вертикал – истеъмол ва жамғариш бозорларидаги диверсификация тўқимачилик корхонасини очади;

3. Моддий ўзаро алоқанинг йўқлиги лотереали диверсификация «Пепси-Кола»нинг спорт буюмларини ишлаб чиқаришда қатнашиши. Диверсификациянинг асосий хавфи кучларнинг тарқалиб кетиши мумкинлигидадир.

Рақобат матрицаси (Потер). Америкалик олим Потер 1975–1980 йилларда ўсиш суръатининг пасайиши ва саноатнинг кўпчилик тармоқларнинг стагнацияга учраш даврида рақобат стратегияси концепциясини ишлаб чиқди. Корхона диққат марказида нафақат харидорлар эҳтиёжини қондириш, балки бозордаги рақобат кучлари ҳам туради. Потер томонидан кўрсатилган рақобатни ҳаракатга келтирувчи 5 та куч қуйидаги 8- расмда берилган.

М.Потернинг тадқиқотлари қуйидаги хулосаларга олиб келди: аввало, катта бозор улушига эга бўлган йирик корхоналар бир томондан ва иккинчи томондан, кичик ихтисослаштирилган корхоналар талаб қилинадиган рентабеллик даражасига эришиш имкониятига эга бўлади. Демак, ўрта позиция хавфли, бозорда етакчилик қилишга эришиш қобилияти ёки маблағлари йўқ, барча корхоналарга ўз ишини белгиланган сегментда жамлаб, рақобатчиларга нисбатан афзалликларни барпо этиш тавсия этилади.

Дастлабки ҳолатнинг муҳим томонларини ойдинлаштириш баҳолаш учун асос рақобат матрицасидаги ҳолатлардан қайси бири корхонага кўпроқ манфаат келтиришидир. Портер модели, аввало

концентрация, бозорнинг етилганлик даражаси ва жаҳон рақобатининг интенсивлиги нуқтаи назаридан фарқ қилувчи бўлинган, ёш ва етилган тармоқларнинг стратегияларини бошқариш учун керак.

Потер стратегиясининг афзалликлари²⁸:

- корхонанинг бошқа рақобатчилари кучли кураш натижасида зарар кўра бошласа, унча кам бўлмаган харажатлар билан ҳам корхона даромад олади;

- харажатдаги афзаллик самарадорлиги бўйича иккинчи сотувчининг қилган харажатларига нисбатан баҳони ортиқ тушира олмайдиган кучли харидорлардан ҳимоя қилади;

- кам харажатлар мол етказиб берувчиларга афзаллик яратади, баҳоларнинг кўтарилиши эса етакчига камроқ таъсир қилади; «Бозор улуши – бозор ўсиши» матрицаси (портфолио – таҳлил). Портфолио таҳлил ёки «бозор улуши – бозор ўсиши» матрицаси XX асрнинг 60 – йиллари сўнгида Американинг «Бостон консалтинг групп» консалтинг фирмаси томонидан ишлаб чиқилган. Бу модел, асосан маҳсулотнинг ҳаёт циклига ва тажриба эгри чизиги концепциясига асосанган (11- расм).

Корхона (молия муҳитида капитални жойлаштириш таҳлили бўйича) Портфолио ёрдамида, яъни стратегик ишлаб чиқариш бирликлари йиғиндиси сифатида таърифланади. Стратегик ишлаб чиқариш бирликлари (СИЧБ) асосан бир–бирига боғлиқ бўлмаган бошқа СИЧБ маҳсулотлари ёки Портфолио таҳлили бугунги кунда замонавий стратегияларни режалаштиришнинг энг кўп қўлланиладиган усулларида биридир.

²⁸ М.Потер. Международная конкуренция. М. Прогресс, 2006 , 202-стр.

Энг асосий Портфолио концепциялари. Турли Портфолио концепцияларидан «бозор ўсиши – бозор улуши» ва «бозорнинг жалб қилиш даражаси рақобатдаги устунлик» моделлари энг катта амалий аҳамиятга эга.

Бу иккала концепция икки координатали матрица ёрдамида СИЧБ бир жинсли йиғиндига бирлаштирилди. Улар учун мақсадли ва стратегик режалаштиришда ҳамда корхона ресурсларини тақсимлашда қўлланиладиган ҳаракатларнинг базис намуналари (норматив стратегиялар)ни аниқлаб бериш мумкин.

Концепцияларнинг ўзига хос хусусиятлари. СИЧБ тўртта катакдан иборат матрицада жойлашади.

11-расм “Бостон консалтинг групп” матрицаси²⁹

Матрицадаги жойлашувига қараб, СИЧБ 4 хил тури фарқланади. Портфолио терминалогиясига асосан улар қуйидагича аталади: «сўроқ белгиси», «юлдузлар», «соғиладиган сигирлар», «ёввойи мушуклар»:

1. Матрицанинг тепа ўнг бурчагида жойлашган СИЧБ «сўроқ белгиси» дейилади. Бу ҳаёт циклининг бошланғич даврида турган

²⁹ Davit p. Marketing Management and Strategy (2nd ed.). Prentice Hall Europe, 1998. p. 110-111.

маҳсулотдир. Улар катта ўсиш суръатларига эга бўлиши мумкин, лекин уларнинг бозордаги улуши унчалик катта эмас. Шунинг учун бу ҳолда корхоналар ҳужум стратегиялари ва катта инвестициялари ёрдамида тажриба эгри чизиғини қўллаш имкониятига эга бўлиш учун бозордаги улушини катталаштиришга ҳаракат қиладилар. Келажакда катта фойда келтирийдиган маҳсулотларни кераклиги учун бу маҳсулотларни қўллаб – қувватлаш зарур. Шунинг ҳисобга олиш керакки, СИЧБ фойдадан кўпроқ харажатги эга бўлади. Менежмент мавжуд ресурслар ёрдамида бозордаги улушнинг кенгайтирилишини мумкинлигини текшириб кўрилиши лозим.

2. Тепадан чап бурчакда жойлашган СИЧБ «юлдузлар» ҳаёт циклининг ўсиш босқичидир. «Юлдузлар» маълум бир фойда келтиради, лекин бу фойда «юлдузлар»нинг бозордаги ўрнини мустаҳкамлаш учун сарфланади. Ўсиш суръатларининг пасайиши ва савдо-сотиқ стагнация туфайли «юлдузлар» «соғиладиган сигирлар»га айланади.

3. «Соғин сигирлар» - етуклик даражасига етган маҳсулот. Бозордаги катта улуш бу турдаги маҳсулотнинг харажатлари бўйича катта афзаллик яратади.

4. «Ёввойи мушуклар» бозорнинг тўйиниши ва дегенерацияси босқичига тегишлидир. Улар бозорларнинг катта улушига ҳам, юқори ўсиш суръатларига ҳам эга эмас. Агар улар фойда келтираётган бўлса, бу фойдани уларнинг «сўроқ белгиси» ёки «юлдузлар»га кириб бориши учун инвестициялаш тавсия этилади. Бу СИЧБ зарар келтиришни бошлаши хавфли бўлса, дезинвестиция стратегиясини амалга ошириш ва уларни маълум муддатга корхонанинг

Портфолиосидан чиқариш лозим.

Моделнинг афзалликлари:

- корхонанинг стратегик муаммоларини тизимга солиш ва кўргазмали тақдим этилиш имконияти мавжудлиги;
- стратегияни тузиш учун модел сифатида қўлланиши, шу билан бирга, асосан, жорий ишлар шуғулланувчи менежмент корхонанинг келажагига эътибор қаратиши керак;
- СИЧБ нинг бозордаги улуши ва ўсиш суръатларини аниқлашнинг қулайлигидан иборат.

Юқорида баён қилинган стратегияларни амалий фаолиятда қўллаш корхонанинг ривожланиш даражасига, илмий тадқиқот ишларининг йўлга қўйилганлигига, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг хусусиятларига, бозорнинг сегментига ва яна бошқа бир қанча омилларга боғлиқдир.

3.3.Замонавий стратегияларни қўллашнинг чет эл тажрибаси

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятини самарали ташкиллаштиришда замонавий стратегияларни қўллашга талаб ортиб бормокда. Ишлаб чиқариш корхоналарини стратегик бошқаришни маркетинг ёндашувлари орқали амалга ошириш уни комплекс тизим сифатида, асосан ишлаб чиқарувчи ҳамда истеъмолчи нуктаи назаридан ўрганиб, ёндашишни талаб қилинади.³⁰

Халқаро компаниялар томонидан ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятини самарали бошқариш мақсадида стратегияларини ишлаб

³⁰Демченко, А. Маркетинговые инновации в условиях кризиса. / А. Демченко // Маркетинг. - 2009. - №1. 44 – 50 бетлар.

чиқиш ва амалда қўллаш асосида рақобат устунликларига эришган бир қатор методологик ёндашувлар мавжудки, уларни тизимлаштириш ва ўзига хос хусусиятларини белгилаш орқали ишлаб чиқариш корхоналарида уларни қўллаш имконини аниқлаш муҳим тадқиқотлар сифатида кўриб чиқилган.

Хорижий мамлакатларнинг ишлаб чиқариш корхоналарида унинг фаолиятини тартиблаштирувчи маркетинг фаолиятини рағбатлантирувчи турли хил стратегиялар, ташкилий-иқтисодий тамойиллар шаклланган.

Хориж тажрибасида йирик корпорация ва компаниялар томонидан турли йўналишларда маркетинг стратегияларини қўллаш ва улардан фойдаланиш борасида кенг тажриба тўпланган, Ҳиндистонда ташкил этилган фастфуд сотувчи Sub Way компанияси томонидан қўлланилган «DART» стратегияси, АҚШ компанияларида қўлланилган ўйинли маркетинг (gamefication), маркетинг евангелизми, «Dove» компанияси асос солган «Storytelling» стратегияси, PR – тестимониалс (testimonials) кабилар ўзига хос маркетинг стратегиялари сифатида компанияларнинг жаҳон бозорларида мақсадли ҳаракатларини таъминлаш имконини берган.

Халқаро компанияларнинг ҳозирги кундаги истеъмолчилар билан самарали алоқа қилиш бўйича «бозор ҳаритаси», «краудсорсинг», «латериал маркетинг», Японияда асос солинган «кано усули» истеъмолчиларнинг бозордаги ҳаракатларини компания мақсадларига йўналтиришга қаратилган замонавий маркетинг стратегиялари сифатида фарқлаш имконини берди.

Бозорга илгарироқ кириб бориш натижасида ҳозирги пайтда устунлик қилаётган маркетинг технологиялари ҳисобланган директ-маркетинг, «партизанча маркетинг (guerilla), макромаркетинг, мегамаркетинг, «яшил» маркетинг, фаол маркетинг каби маркетинг стратегияларидан фойдаланиш эса автомобиль саноати корхоналарининг рақобатда нафақат устунликка эришиш, балки мамлакатлар тараққиётини таъминлашнинг муҳим йўналишлари сифатида ўрганилган.

Ишлаб чиқариш корхоналарида маркетинг стратегиялари назарияларини ўрганиш ва маркетинг стратегиялари турларини таснифлашга ёндашувлар Ўзбекистонда ишлаб чиқарувчи корхоналарида улардан фойдаланишнинг ўзига хосликларини белгилаш ва тегишли чораларни ишлаб чиқиш имконини беради.

Ишлаб чиқариш корхоналарида стратегик моделларни қўллашда бир қатор ноқулайликлар келиб чиқмоқда. Ҳақиқатдан ҳам чет элдан олинган тажрибалар қанчалик яшовчан?

Бенчмаркингнинг японча чехраси. Бир қарагандан, бенчмаркинг ва саноат жосуслиги – бу битта нарсa. Ҳақиқатда эса, ушбу икки усул ўртасидаги фарқ тамойилларга асосланган. Японларни бенчмаркингнинг асосчилари, деб ҳисоблашади, улар бошқаларнинг ютуқларидан бенуқсон нусха кўчиришни ўрганишди. Улар Европа ва Америка товарлари ва хизматларини синчковлик билан ўрганиб, уларнинг кучли ва кучсиз томонларини аниқлашган, кейин эса шунга ўхшашини арзонроқ нархда чиқаришган. Шу билан бирга, японлар технология ва ноу-хауларни бизнеснинг битта соҳасидан иккинчисида муваффақиятли қўллашган.

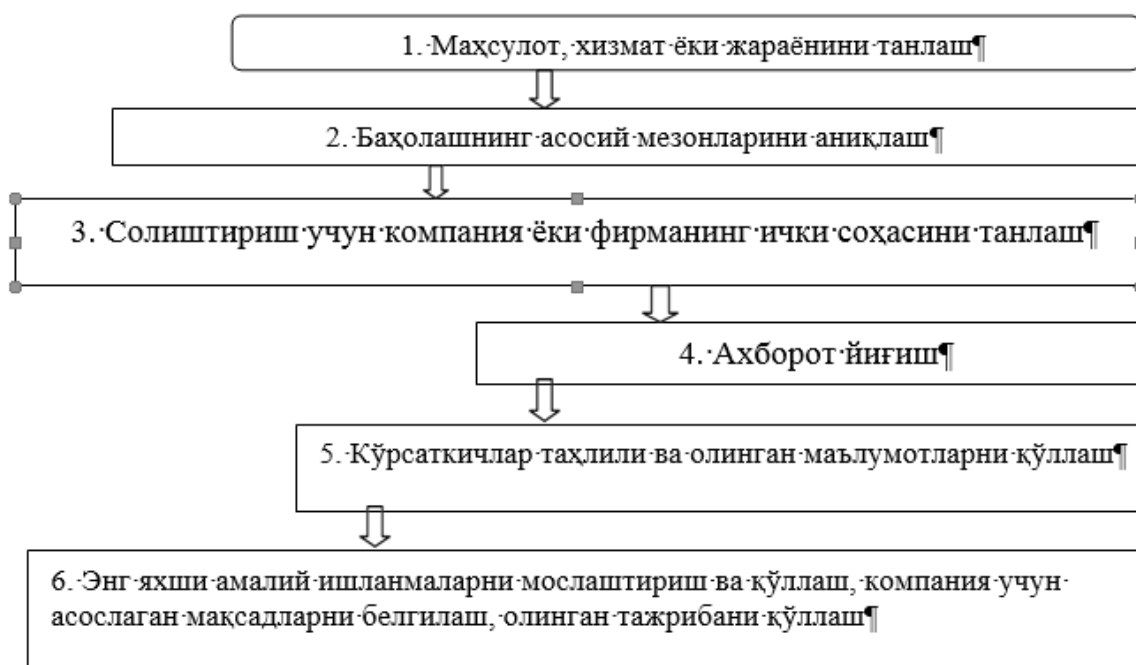
Ғарбда бенчмаркингни 1970-йилларнинг охирида фаол қўллай бошлашди. Бу вақтда Япония корхоналари Америка корхоналарини сиқиб чиқараётган эдилар. Херох компанияси нусха кўчириш аппаратлари бозорида ўз улушини кескин ёқатаётганлиги сабабини қидира бошлади. Хусусан, Херох Японияни Fujі компанияси тажрибасини ўрганиб чиқди. Херох раҳбарияти нафақат техник ютуқларни, балки менежмент соҳасида турли компаниялар, жумладан бизнеснинг бошқа соҳаларидан ҳам, жорий қилинган янгиликларни ўрганиш учун ҳатто маълум муддатга Японияга кўчиб ўтишди. Ушбу тажрибани ўрганиш билан Херох харажатларни камайтириш, меҳнатни ишлаб чиқарувчанлигини оширишга эришди ва ҳ.к. Шундан бери бенчмаркинг Херох бизнес-стратегиясининг бир қисми бўлиб қолди.

Япония ва АҚШ ва бошқа давлатларда бенчмаркинг дастурлари давлат томонидан риворжлантирилади. У ерда бенчмаркинг борасида ҳамкорларни қидириш учун махсус яратилган ўзига хос «саноат танишуви бюролари» (globalbenchmarking.com, benchnet.com ва бошқалар) иш юритади. Ушбу шаклдаги тажриба алмашишдан умумий мамлакат иқтисодиёти ютуққа эришади, деб ҳисобланади. Етакчи компаниялар учун ўзи ҳақида ахборотни олишдан нима фойда бор? Кўпчилик чет эл компаниялари намуна компанияси сифатида танилиш нуфузли деб билишади. Айниқса, бу уларнинг инвестицион жозибадорлигини оширади ва ҳар хил даражаларда ўз манфаатларини олға суришга ёрдам беради. Японлар эса, агар компания бошқаларни ўқитса, демак, ўзи ҳам ривожланади, деган фикрда.

«Бенчмаркинг» ёрдамида корхоналар ўз рақобатдошлигини оширишлари мумкин.

«Бенчмаркинг» – бу битта корхона фаолияти самарадорлигининг бошқа, муваффақиятлироқ корхоналар кўрсаткичлари билан қиёсий таҳлил механизмидир. «Бенчмаркинг» корхонанинг барча фаолият соҳаларида қўлланилади - логистикада, маркетингда, ходимларни бошқаришда ва ҳ.к.

Bain & Co консалтинг компанияси маълумотларига қараганда, бенчмаркинг йирик халқаро корпорацияларда бизнесни бошқариш усулларининг энг кўп тарқалган учталигига кирар экан. Бундай нисбатан тез ва камхаражатли такомиллаштиришга ёрдам беради.

12-расм. Бенчмаркингнинг асосий босқичлари

Машҳурликнинг сабаби оддий – бенчмаркинг бизнес – жараёнларини Назарий жиҳатдан, маълумот алмашинуви бўлиши мумкин. Лекин, амалда бу камдан-кам учрайди. Рақобатчиларни ўрганишда таҳлилчидан асосий аҳамиятга эга улар рақобатчиларнинг нархлари, махсус таклифлари ва бошқа ҳужжатларини ўрганиб

чиқишади. Кўпчилик компаниялар истеъмолчилар орасида сўров ўтказишади: рақобатчилар товар ва хизматлари, уларнинг кучли ва кучсиз томонлари ҳақида фикрларини билиб олишади. Тажрибали таҳлилчилар ушбу маълумот асосида рақобатчиларнинг қайси ҳаракатлари муваффақиятга олиб келганлиги ҳақида аниқ хулоса чиқара оладилар. Рақобат разведкаси асосий қурол. Рақобатчилар бир-биридан товарни сотиш усуллари хам фаол ўрганишади. Масалан, доимий рақобатчилар – PepsiCo ва Coca-Cola навбатма-навбат «қопқоқ тагига қаранг» маркетинг усулини қўллашади, бу билан улар ичимлик истеъмолчиларини соврин ютиб олиш имконияти билан жалб қилишади.

Рақобат бенчмаркинги ёрдамида компаниялар ўзларининг ички муаммоларини ҳал этишади.

Бенчмаркингнинг кўп мисоллари МДХ компаниялари томонидан чет эл тажрибасини киритиш билан боғлиқ. Ва Ғарб тажрибаси бизда ишламайди, деган фикр мавжуд бўлсада, муваффақиятли менежерлар нимани, қайерда ва қандай самарали ўзлаштиришни жуда аниқ топишади. Ҳар ҳолда, улар доим ғарб технологияларидан умумий миқёсдаги ориентир сифатида фойдала- нишади.

Чет эл аналогларини ўрганиш («Ғарб аналогларини ўрганиш услуги») бошқарув тизимини йўлга қўйишда ривожланишнинг устувор йўналишларини аниқлашда қўл келади.

Вазифалар бенчмаркингидан алоҳида вазифалар (сотувлар, хоридлар ходимлар бошқаруви ва б.) самарадорлигини таққослашда фойдаланилади. Ўзгалар тажрибасида олмос зарралари бор, лекин уларни ўзлигича силлиқлаш зарур.

Баъзан муваффақиятли ечим учун узоққа боришнинг кераги йўқ, уни фирмани ўзида ҳам топса бўлади. Ички бенчмаркинг – битта ташкилотда турли бўлинмалар фаолияти самарадорлигини таққослашдир, масалан, сотишлар ва харидлар бўлимлари. Холдингларда битта вазифани турли корхоналарда таққосласа бўлади.

Ички бенчмаркингни халқаро корпорациялар янги бозорга чиқаётганда ҳудудлар ўртасидаги ўхшашликни ҳисобга олишади ва бошқа давлатларда текшириб кўрилган усуллардан фойдаланишади.

Фойдали тажрибани бошқа соҳаларда ишлаётган корхоналар ҳам ўзлаштира бўлади. Бенчмаркингнинг ушбу тури умумий деб номланади. Рақобат бенчмаркингидан фарқли ўлароқ, бунда бирорта корхона билан келишиш ва «расмий ташриф» буюриш имконияти кўпроқ. Ички бенчмаркинг унча кўп тарқамалган – ҳамма менежер ҳам кўзи олдидаги ижобий тажрибани кўра олмайди. Аммо шундай солиштирма таҳлил сезиларли фойда олиб келади.

Халқаро компаниялар Россияда ҳам одатда бошқа давлатларда текшириб кўрилган стратегияларни ишлатишади. Масалан, Херох компанияси бутун дунёда тўғридан-тўғри сотувлар тамойилидан фойдаланарди. Аммо, Европада бу яхши фойда келтирса, улкан ҳудудга эга давлатларда ушбу услуб билан бутун бозорни қоплаб олиш мушкул.

Бизни қийнаётган муаммони қайси корхонада қандай ечишганини қаердан билса бўлади? Намуналарни ҳар хил йўл билан қидирса бўлади. Энг тарқалган усул – газета ва журналлардаги мақолаларни

ўқиш. Бошқа фирмаларда ишлаган ходимлар ҳам маълумотнинг яхши манбаси бўлишади.

Бенчмаркингга тўғри келувчи вариант компаниянинг ҳамкорлари, дистрибуторлар ва таъминотчилари, чунчи улар ҳақиқатдан ҳам умумий бизнесни ривожланишидан манфаатдордирлар.

Агар ҳамкорларни, уларнинг бизнесини ривожлантирилса, улар сиздан янада кўпроқ сотиб олишади. Бенчмаркинг борасида ҳамкорни топишнинг яна битта усули – уни икки томонлама фойда билан қизиқтиришдир.

3.4. Корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишда замонавий стратегиялардан фойдаланиш

Стратегияни тавсифлаш учун корхонанинг жорий ҳолати ҳақида, у муайян истиқболда ўзини қандай тутиши кераклиги ва қандай йўналишда исталган мақсад томон ҳаракат қилиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиши керак. Стратегияни ишлаб чиқишга алгоритмик ёндашув мавжуд бўлиб, шу сабабли ҳар қандай корхона бу йўналишда мустақил ҳаракат қилиши мумкин. Масаланинг назик томони шундаки, ҳар бир алоҳида бизнеснинг хусусиятлари, шунингдек унинг мақсадларига эришишнинг ўзига хос воситалари ҳеч қандай йўриқномада берилмаган.

Инвестор ўз маблағларини самарали киритишни режалаштириш учун корхонанинг мақсадлари ва имкониятларининг тавсифини бошқа худди шундай тавсифлар билан солиштириладиган шаклда олиши керак. Шунинг учун корхона стратегияларни ишлаб чиқиш ва тақдим қилишнинг умумэътироф этилган қоидаларига мос ҳолда ҳужжатлаштирилиши лозим.

Стратегия корхонанинг инвестициявий жозибадорлигини оширишнинг воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади ва одатда кенг миқёсли фаолиятни йўлга қўйган йирик корхоналарда ишлаб чиқилади. Уни ишлаб чиқишни муайян обрў-эътиборга эга бўлган, бундай хизматларни кўрсатишга ихтисослашган консалтинг компанияларига топшириш мақсадга мувофиқ.

Бундай маслаҳатчиларнинг ижобий имижини стратегиянинг муҳимлиги фойдасига жиддий далилдир. Бироқ бундай маслаҳатчиларнинг хизмати юқори баҳоланади ва ҳамманинг ҳам имкониятларига тўғри келмайди.

Масалан, фаолиятни ривожлантириш муаммоларига биринчи марта дуч келган кичик ёки ўрта корхона бундай хизматлардан фойдалана олмайди. Бундай корхона учун мақбул йўналишни белгилаб олиш учун ушбу муаммоларни батафсилроқ кўриб чиқамиз. Кичик ва ўрта корхоналарда бизнесни ривожлантириш шароитида стратегик бошқариш муаммоларини тахминан қуйидагича тавсифлаш мумкин.

Бундай вазиятда мақсадларни белгилашнинг муайян маданияти ҳамда акциядорлар ва менежментнинг ушбу мақсадларга эришиш йўлидаги ҳамжиҳатлиги талаб этилади. Бу маданиятнинг асоси – вазиятни билиш ва таҳлил қила олиш, мақсадларни тавсифлаш, вазифаларни тақсимлаш, ресурсларни таъминлаш ва уларни бошқариш ҳуқуқини бўлиб беришдир.

Берилган стратегик мақсадлар рўйхатини SMART12 мезонларини ҳисобга олган ҳолда яна бир марта аниқ таърифлаб бериш зарур:

S Specific	Хар бир мақсад аниқ муайян натижа сифатида баён қилиниши зарур
M Measurable	Мақсадни муайян индикаторлар ва стандарт ўлчаш процедуралари ёрдамида ўлчаш мумкин бўлиши зарур
A Assignable	Мақсад асосланган, инсон ёки ташкилот учун ҳаётий муҳим бўлиши лозим
R Realistic	Мақсад реалистик, амалга ошириладиган бўлиши зарур
T Time-related	Мақсад вақт бўйича аниқ белгиланган бўлиши лозим

Бу тадбирлар акциядорлар, корхона менежерлари ва маслаҳатчилар билан бирга олиб бориладиган шаклида амалга оширилиши мумкин.

Аввало, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, ҳар қандай корхонанинг узоқ муддат мобайнида самарали фаолият кўрсатиши кўпинча унинг корхона салоҳиятини яхшироқ тарзда амалга ошириш имконини берувчи стратегик йўналишни, яъни стратегик режаларни ва бозордаги рақобат стратегияларни тўғри танлашига боғлиқ. Барча корхоналар учун ягона стратегия мавжуд эмас. Агарда корхонанинг мавжуд бозордаги рақобат стратегиялари истикболсизлиги аниқланса, у ҳолда бу борада таҳлил амалга оширилади, ривожланишнинг мумкин бўлган стратегиялари баҳоланади ва танланади.

«Бечмаркинг» одатда «ўзидан» бошланади, яъни корхона ички муҳитни ўрганишдан. Биринчи одим – муваффақиятнинг муҳим омилларини (ММО) аниқлаш. Истеъмолчи учун бизнинг маҳсулотимиз ёки хизматимизда энг муҳими нима эканлигини

тушиниб олиши зарур. Кейинги одим – ушбу жараёни энг яхши ташкиллаштирган намунали корхонани излаш. Кейин эса масъулиятли ахборот йиғиш босқичи келади. Ахборот далилларга таянган бўлмағи даркор. Кейинги босқич – ахборот таҳлили. Маълумотларни таҳлил қилиб, корхона ва олинган намуна корхона ўртасидаги тафовутни камайтириш учун хулосалар чиқариш зарур. Хулосалар ишлаб чиқилади ва муваффақият эҳтимоли аниқланади. Асосий хулосалар тайёр бўлгач уни амалга ошириш учун корхона таҳлилидан келиб чиққан ҳолда ёндошилади.

Тушунарлики, гап бошқалар ютуқларидан кўр-кўрона нусха кўчириш ҳақида гап кетмаяпти. Бизнес жараёнларни қайта қуриш учун тўланадиган нарх муҳим аҳамиятга эга. «Бечмаркинг»да топилган ечимларни жорий қилиш баҳоси ва улардан келадиган фойда ўртасидаги мувозанатни сақлаш зарур.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида замонавий стратегияларнинг аҳамияти.
2. Питер Лоренжунинг стратегик режалаштиришга оид фикрлари.
3. Ишлаб чиқариш корхоналарининг ташқи муҳитга мослашиши.
4. Ишлаб чиқариш корхоналари стратегик ривожланиш босқичларининг тўрт муқобил варианты.
5. Корхонада стратегик режалаштириш жараёнининг босқичлари.

6. Корхонада стратегияларни амалга ошириш усуллари.

7. Замонавий стратегияларни режалаштиришда фойдаланиладиган моделлар.

8. И.Ансофф матрицаси ёрдамида олинадиган асосий стратегик тавсиялар.

9. Диверсификациянинг уч тури.

10. М.Портер модели ва унинг стратегиясининг 31 афзалликлари

11. “Бостон консалтинг групп” матрицаси

12. Замонавий стратегияларни қўллашнинг чет эл тажрибаси

13. Бенчмаркингнинг японча чеҳраси

14. Бенчмаркингнинг асосий босқичлари

15. Корхоналар фаолияти самарадорлигини оширишда замонавий стратегиялардан фойдаланиш

4-мавзу Корхоналарнинг ташкилий тузилмаси ва бошқарув жараёнлари стратегияси

4.1. Ташкилий тузилмаларнинг моҳияти ва уларни тузиш босқичлари.

4.2. Маҳсулот бўйича тузилма. Истеъмолчига йўналтирилган тузилма.

4.3. Корхоналарни бошқаришни ташкил этишнинг тамойиллари ва усуллари.

4.4. Ўзбекистонда акционерлик жамиятларини бошқариш.

³¹ М.Потер. Международная конкуренция. М. Прогресс, 2006, 202-стр.

4.1.Ташкилий тузилмаларнинг моҳияти ва уларни тузиш босқичлари

Корхона тузилмаси ва уни белгиловчи омиллар. Ҳар бир ишлаб чиқариш корхонаси ишлаб чиқариш бўлинмалари, бошқарув органлари ва корхона ходимларига хизмат кўрсатувчи ташкилотлардан иборат бўлади. Тузилма (структура) тушунчасини корхонанинг таркиби, тузилиши сифатида кўриб чиқиш мумкин. Корхона қанчалик йирик бўлса, унинг ишлаб чиқариш тузилмаси шунчалик мураккаб бўлади.

Саноат корхоналарининг умумий ва ишлаб чиқариш тузилмалари мавжуд.

Ишлаб чиқариш бўғинлари, корхона бошқаруви ҳамда ходимларга хизмат кўрсатувчи ташкилотлар, уларнинг миқдори, катталиги ва эгаллаб турган майдони, ходимларининг сони ва ишлаб чиқариш имкониятлари корхонанинг умумий тузилмасини ифодалайди.

Ишлаб чиқариш тузилмасига асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатиш жараёнлари амалга оширилувчи цех ва участкалар киритилади.

Ишлаб чиқариш тузилмаси корхона умумий тузилмасининг бир қисмидир. У цех, участка ва хизмат кўрсатувчи хўжаликлар шаклидаги ишлаб чиқариш бўлинмаларидан иборат бўлади ҳамда уларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнидаги ўзаро муносабатларини, меҳнат билан банд бўлган ходимлари сони, асбоб-ускуналари қиймати, эгаллаб турган майдони ва ҳудудий жойлашувини акс эттиради.

Асосий цехларда ва ишлаб чиқариш участкаларида ишлаб чиқариш жараёнининг асосий — хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотларни тайёр маҳсулотга айлантириш босқичи ёки маҳсулот, ё унинг бир қисмини тайёрлашнинг бир қатор босқичлари амалга оширилади (музлаткичлар цехи).

Ёрдамчи цехлар асосий ишлаб чиқаришни асбоб-ускуналар ва энергия билан таъминлайди ҳамда ускуналарни таъмирлаш (таъмирлаш, ускуналар, модел цехлари ва бошқалар) вазифаларини бажаради.

Хизмат кўрсатувчи цех ва хўжаликлар таркибига корхонанинг инфратузилмасини (омбор ва транспорт бўлинмалари, уй-жой-коммунал хўжалиги, ошхона, санаторий ва ҳоказо) ташкил қилувчи бўлинмалар киради.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш тузилмасининг уч хил тури мажуд: ***технологик, предметли ва аралаш.***

Технологик тузилмали корхоналарда цехлар ва ишлаб чиқариш участкалари технологик жиҳатдан бир хиллик тамойили асосида ташкил қилинади (масалан, тўқимачилик комбинатларида йигирув ва тўқув цехлари).

Предметли тузилмага асосланган корхоналарда ҳар бир цех маълум бир маҳсулот ёки унинг бир қисмини ишлаб чиқаради (масалан, автомобиль заводида мотор цехи, шасси цехи ва ҳоказо).

Аралаш (предметли-технологик) тузилма тайёрлов цехларини технологик тамойилда (темирчилик, чўян қуйиш, пўлат қуйиш ва ҳоказо), ишлов бериш ва маҳсулот чиқариш цехларини эса предметли тамойил асосида ташкил этишни кўзда тутди.

Саноат корхонасининг тузилмаси қуйидаги омиллар таъсири остида шаклланади:

- техника ва технологиянинг хусусиятлари;
- ишлаб чиқариш ҳажми;
- ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари (ихтисослаштириш, кооперация, комбинация, координация);
- ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва кўрсатилаётган хизматларнинг мураккаблиги ва номенклатураси;
- ишлаб чиқаришни автоматлаштириш, механизациялаштириш ва роботлаштириш даражаси;
- мулк шакли;
- рақобат олиб бориш усуллари ҳамда шакллари ва ҳоказо.

Амалиётда ишлаб чиқариш тузилмасини мукаммаллаш-тиришнинг асосий йўналишлари ишлаб чиқилган. Улар қаторига корхона ва цехларни йириклаштириш; алоҳида корхоналар интеграцияси; корхона ичидаги барча бўлинмалар орасида мутаносибликни таъминлаш; цехсиз структура кабиларни киритиш мумкин.

Корхонанинг рақобатбардошлигини ошириш, яъни бошқарув сифатини кўтариш ва ишлаб чиқариш фаолиятидаги якуний натижаларнинг юқорилигига эришиш корхона тузилмасини мукаммаллаштириш самарадорлигини баҳоловчи мезон бўлиб хизмат қилади.

4.2.Маҳсулот бўйича тузилма. Истеъмолчига йўналтирилган тузилма

Бошқарувнинг ташкилий тузилмалари ва функциялари. Ташкилий тузилма деганда корхона бошқаруви функцияларини бажарувчи турли хил бўлим, хизмат ва бўлинмалар таркиби, ўзаро муносабатлари ва бир-бирига бўйсинишини тушуниш лозим. Ташкилий тузилма бошқарувнинг тизим ва алоҳида фаолият тури сифатидаги бир бутунлигини ифодалайди. У бошқарув

органларининг маълум бир тартибини, ҳокимият ва бўйсиниш алоқаларини, вертикал ва горизонтал меҳнат тақсимотининг интеграциялашувини этади.

Бошқарув тузилмаси динамик тарзда бўлади. У ишлаб чиқариш кучлари ва муносабатларининг ривожланиши, бошқарув объектларининг қарама-қаршиликлари ва қонуниятлари ҳақидаги билимларимиз даражасининг ўсишига боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. Бошқарувнинг ташкилий тузилмасига корхонанинг ҳажми, унинг ихтисослашуви ва кооперация алоқалари, мулкчилик шакли, қайси тармоққа тегишлилиги, жойлашган ҳудуди каби омиллар катта таъсир кўрсатади.

Бошқарувнинг ташкилий тузилмаси корхонанинг ишлаб чиқариш тузилмаси билан алоқада ва кўп жиҳатдан унга боғлиқ бўлади. Корхона қанчалик катта, ишлаб чиқариш ва унда фойдаланувчи меҳнат қуроллари ва технологиялар қанчалик мураккаб бўлса, бошқарувнинг ишлаб чиқариш ва ташкилий тузилмаси, шунингдек, корхона бошқарув аппаратининг функциялари шунчалик мураккаблашади.

Бошқарув элементлари ва бўғинлари ўртасидаги алоқаларнинг шакли, тузилмавий бўлинмаларнинг мослашувчанлиги ва бир-бирига бўйсинувчанлигига кўра, бошқарувнинг қуйидаги ташкилий тузилмалари мавжуд:

- чизиқли;
- функционал;
- аралаш (чизиқли-функционал);
- матрицали.

Чизиқли тузилма бошқарув тузилмасининг энг кўп тарқалган тури бўлиб, унга кўра бошқарувнинг ҳар бир бўғини ўзидан юқори турувчи фақат битта бошқармага эга бўлади ва барча масалалар битта алоқа канали орқали ҳал этилади. Бундай тузилмада бошқарув бўғинлари тизими тўлалигича ишлаб чиқариш бўғинлари тизими билан мос тушади. Ҳар бир ишлаб чиқариш жамоаси тепасида раҳбар туради ва корхона ходимлари унга бевосита бўйсинадилар. Барча бошқарув функциялари раҳбар қўлида мужассамланади.

Бошқарувнинг чизиқли тузилмаси ҳал қилинаётган масалалар кўлами унчалик катта бўлмаганида самаралироқ бўлади. Шу сабабли бундай тузилмадан асосан цех, ишлаб чиқариш участкалари ва кичик корхоналарни бошқаришда фойдаланилади. Бундай тузилманинг қуйидаги афзалликлари мавжуд:

- бошқарувнинг ҳар бир бўғини учун раҳбар тайинлашнинг нисбатан осонлиги
- бошқарув қарорларини тайёрлаш ва бажаришнинг тезкор (оператив) амалга оширилиши
- бошқарув функцияларини бажаришнинг нисбатан осонлиги.

Бироқ бошқарувнинг бу тизимида бир қанча камчиликлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари горизонтал алоқаларнинг тарқоқлиги, бошқарувдаги ҳаддан ташқари қаттиқлик ва ишлаб чиқаришнинг диверсификацияси шароитларидаги чекланган имкониятларида намоён бўлади.

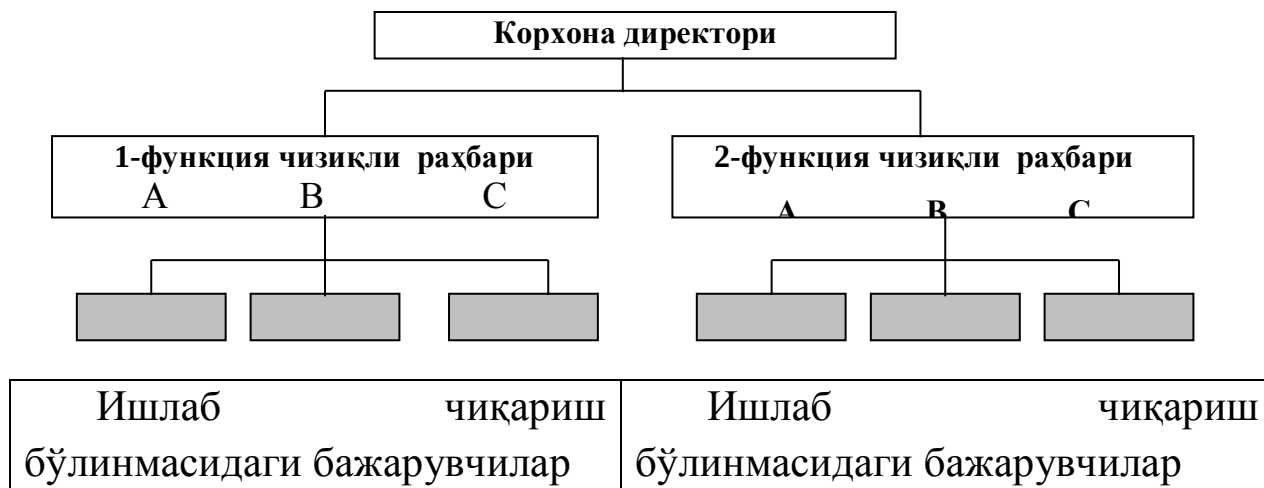
Бошқарувнинг чизиқли тизими қуйидаги ҳолларда қўлланади:

- ходимлар сони 300-500 кишини ташкил қилувчи ҳамда предметли ва технологик ихтисослашув даражаси юқори

корхоналарда (металлга ишлов бериш, ярим тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш, йиғиш, бир турдаги хизмат кўрсатиш ва ҳоказо);

- маҳаллий саноат корхоналарида (масалан, ёғочни қайта ишлаш, маҳаллий хом ашёдан маҳсулот тайёрлаш ва ҳоказо).

Бошқарувнинг мазкур структураси тавсифини қўйидаги схема шаклида кўрсатиш мумкин:

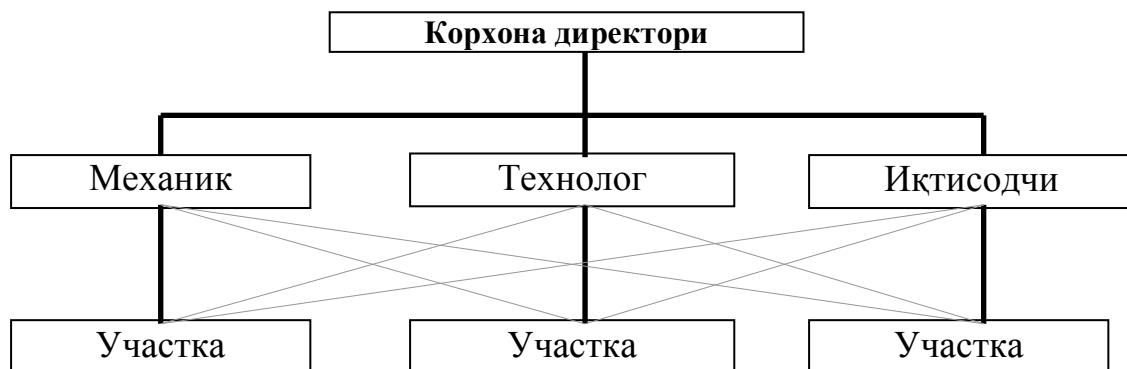
13-расм. Корхона бошқарувининг чизиқли ташкил этиш тузилмаси

Бошқарувнинг функционал тузилмаси учун бошқарув ва объект функциялари бўйича бошқарув ячейкалари яратиш тавсифлидир. Бу ячейкалар бажарилиши шарт бўлган қарорларни бошқарувнинг қуйи поғонасига ёки бевосита ишлаб чиқариш бўғинларига етказиб беради. Демак, бошқарув функциялар бўйича тақсимланади ва функционал бўғинлар томонидан амалга оширилади, улар томонидан тайёрланувчи бошқарув қарорлари эса бажарувчиларга кесишувчан алоқа каналлари бўйича етказилади. Бошқарувнинг функционал тузилмасига мисол қилиб бош мутахассисларнинг, яъни бош иқтисодчи, бош механик, бош технолог, бош металлург, бош конструктор хизматлари(бўлимлари,

гуруҳлари), шунингдек, корхона бош бухгалтериясини кўрсатиш мумкин.

Бошқарувнинг функционал тузилмаси амалда чизиқли тузилма билан кесишиб ўтади. Бундай синтез чизиқли ёки функционал тузилмага қараганда **бошқарувнинг чизиқли-функционал тузилмасини** самаралироқ бўлиши ва кенг тарқалишига сабаб бўлади. Бу ҳолда бошқарув ҳам чизиқли, ҳам функционал раҳбарлар томонидан амалга оширилади.

Бошқарувнинг функционал структурасини қуйидаги чизма орқали акс эттириш мумкин:

14-чизма. Бошқарувнинг функционал тузилмаси

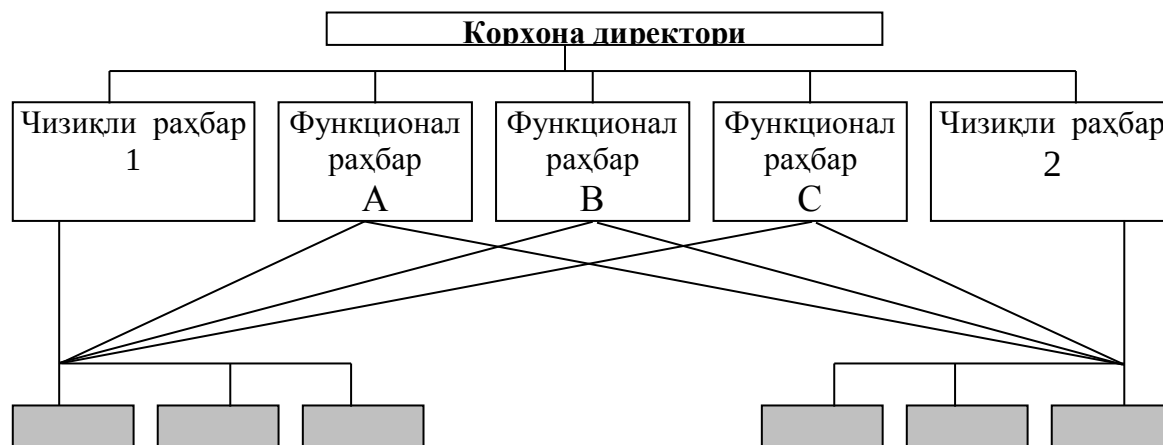
Бошқарувнинг ушбу тузилмаси афзалликлари қуйидагилар:

- бошқарув фаолиятини ихтисослаштириш даражасининг юқорилиги;
- бошқарув фаолиятининг деярли барча соҳаларини ваколат доирасида қамраб олиш;
- ишлаб чиқариш диверсификациясининг турли талаб ва шарт-шароитларига мослашиш имкониятлари;
- бошқарув хизматлари ёки бўлимларига ходимлар танлашнинг нисбатан осонлиги.

Унинг камчиликлари қаторига эса қуйидагиларни киритиш мумкин:

- яккаҳокимлик тамойилининг бузилиши;

- келишилган бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бажариш ҳамда уларнинг комплекслигини таъминлаш қийинлиги;
- бошқарувнинг юқори поғоналари учун раҳбар танлашнинг мураккаблиги.

Шартли белгилар: чизиқли раҳбарият муносабатлари, функционал муносабатлар

15-чизма. Бошқарувнинг чизиқли-функционал тузилмаси.

Чизиқли-штабли тузилма бошқарув аралаш тузилмасининг бир кўриниши бўлиб, унга чизиқли структура асос қилиб олинган. Бошқарувнинг ҳар бир бўғинида штаблар тузилиб, унинг таркибига муаммоларни ечиш учун малакали мутахассислар таклиф этилади. Масалан, штабли тузилмалар табиий офат, ҳалокат ва кулфатларнинг оқибатларини бартараф қилиш, янги маҳсулот ёки технологияни ўзлаштириш, тўсатдан юзага келган, одатий бўлмаган вазифаларни ечишда тузилиши мумкин.

Бошқарувнинг матрицали тузилмалари турли хил бўлиб, уларнинг барчаси битта тамойилда - ишлаб чиқаришни вертикал ва горизонтал бошқаришда бошқарув функцияларини ташкилий тузилмалар ўртасида қайта тақсимлаш асосида яратилган. Бу

тузилмалар илмий тадқиқот институтлари, конструкторлик бюрolari, технологик бюрolar, шунингдек, илмий-тадқиқот ва конструкторлик изланишлари олиб бориловчи йирик корхоналарда кенг қўлланилади.

Бошқарувнинг матрицали тузилмалари раҳбарлардан жуда юқори бошқарув ваколатини талаб қилади. Бундай тузилмадан фойдаланганда юзага келувчи муаммо ва вазифаларни ечиш учун вақтинчалик ижодий гуруҳларни тузиш мумкин. Бунда қўшимча харажатлар талаб қилиниши мумкин албатта.

Бошқарувнинг исталган ташкилий тузилмасини лойиҳалаштиришда ҳамда амалиётда қўллашда тезкорлик, оптималлик, ишончлилик ва тежамкорлик каби асосий талабларга жавоб бера олишига эътибор қаратилиш лозим. Бу талаблар қанчалик тўлиқ ва яхши бажарилса, корхонани бошқариш тизимининг сифат кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлади.

Амалиёт шуни кўрсатадики, бошқарув объекти ва бошқарувчи тизим (бошқарув аппарати) ўртасида, бошқарув функциялари ёрдамида тартибга солинувчи маълум бир муносабатлар юзага келади.

Бошқарув функциялари объектив жиҳатдан зарур ва албатта қайтариловчи хатти-ҳаракатлар мажмуаси бўлиб, мазмуни ва йўналиш мақсадларининг бир хиллиги туфайли бирлашиб туради. Бошқарув функциялари бутун бошқарув жараёни давомида узлуксиз тарзда амалга оширилади ҳамда бошқарув қарорларини қабул қилиш ва бажаришнинг турли босқичларида турли хил салмоққа эга бўлади.

Амалдаги таснифга асосан, бошқарувнинг қуйидаги функцияларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. *Режалаштириш* – ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва корхонанинг гуллаб-яшнаши учун ишлаб чиқариш мақсадларини белгилаш ва унинг натижаларига эришиш.

2. *Истиқболни белгилаш (прогнозлаштириш)* – жорий фаолиятни самарали тарзда олиб бориш ҳамда истиқболни кўра олиш ва бошқарув тизимини истиқболга мослаштириш. Режалаштиришдан фарқли равишда прогнозлаштириш эҳтимоллик тавсифига эга бўлади.

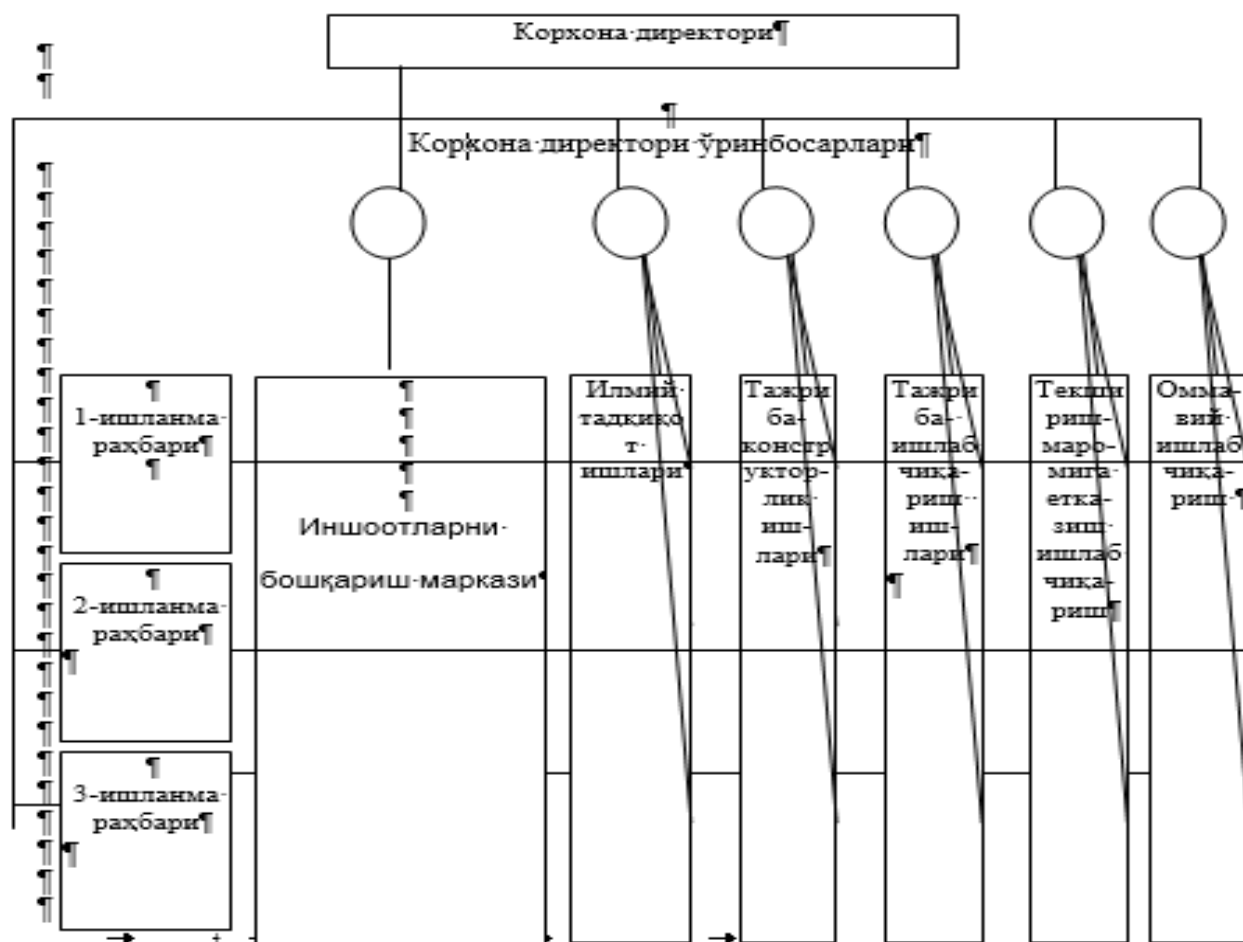
3. *Тартибга солиш* – ишлаб чиқаришни, жамоани бошқаришда белгиланган кўрсаткичлардан четга оғишларни тўғрилаб бориш.

4. *Ташкиллаштириш* – куч-қувват ва воситаларни ишлаб чиқариш дастурини минимал харажатлар асосида ва бу харажатларнинг юқори самарадорлиги орқали амалга оширишга йўналтириш, амалдаги ташкилотчилик тизимини янги ютуқларга эришиш ва янги вазифаларни бажаришга йўналтириш.

5. *Назорат* – жорий кўрсаткичларнинг белгиланган (дастурий) вазифа(норма)ларга мос келиш даражасини аниқлаш.

6. *Ҳисобга олиш* – корхонанинг маълум бир вақт давомида бажарган ишларига яқун ясаш.

7. *Таҳлил* – маълумотларни йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ҳамда улардан бошқарувни асослаш ва бошқа вазифалари учун фойдаланиш.

Б ў л и н м а л а р

16-расм. Бошқарувнинг матрицали структураси

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, бошқарув функциялари ўртасида қатъий чегара йўқ. Бошқарув фаолиятининг битта тури бошқарувнинг бир нечта функциялари белгиларига эга бўлиши ва улар ўзаро чамбарчас боғланиб кетиши мумкин. Шу билан бирга ҳар бир функция ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни билиш раҳбарнинг профессионал маҳорати шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

4.3. Корхоналарни бошқаришни ташкил этишнинг тамайиллари ва усуллари

Тамойил – махсус категория бўлиб, алоҳида шахс ёки жамоа қарор қабул қилишда унга таянади. Тамойил фақат инсонгагина

хосдир. Машиналар ва жониворлар бирон-бир тамойилга эга бўлмайди. Маълум бир тамойиллардан келиб чиққан ҳолда айнан инсон ўзини ўраб турган дунё билан муносабатларини яратади (уй, кўприк қуради, кemasозлик ва ҳоказоларни амалга оширади).

Корхонадаги бошқарув фаолияти шунингдек, маълум бир тамойиллар асосида амалга оширилади. Бу тамойиллар биринчидан, ишлаб чиқариш қатнашчилари орасидаги келишувларни ўрнатса, иккинчидан, юзага келиши мумкин бўлган хатоларнинг олдини олади ҳамда бошқарув меҳнатининг самарадорлигини оширади.

Замонавий фан ва менеджмент амалиёти корхоналарни бошқаришнинг қуйидаги тамойилларини энг асосийлари сифатида қабул қилади:

- 1) илмийлик;
- 2) тизимлилик ва комплекслик;
- 3) якка бошқарув ва коллегиялик;
- 4) тартиб ва адолат;
- 5) ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш;
- 6) тежамкорлик ва самарадорлик;
- 7) ташаббускорлик ва корпоратив руҳият;
- 8) ваколат ва мажбурият.

Бошқарувнинг **илмийлик** тамойили ўзакларнинг ўзагидир. Амалда бу тамойил, аввало жамият ривожланишининг объектив қонунлари ва фан-техника ютуқларидан хабардор бўлишни талаб қилади. Унинг ёрдами билан ишлаб чиқариш ва бошқарувнинг зарурий мутаносиблиги таъминланади, бошқарув қарорларидаги

хатолар камайтиради, оғирлик маркази энг катта сифат ва миқдор ютуқларига эришишга ўтказилади.

Илмийлик тамойили ишлаб чиқариш масалаларини ҳал қилишда иқтисодий-математик усуллардан кенг фойдаланиш, бошқарувнинг мақсадли-дастурий усуллари амалга киритиш, замонавий электрон-ҳисоблаш техникаси ва бошқарувнинг автоматлаштирилган тизимларидан фойдаланишни кўзда тутди.

Тизимлилик ва комплекслилик тамойили илмийлик тамойилининг давоми бўлиш билан бирга, ўзининг мустақил аҳамиятига ҳам эга. У бошқарилаётган тизимнинг вертикал ва горизонтал йўналишлари бўйича барча хусусиятларини қамраб олишни кўзда тутди. Тизимлилик ва комплекслилик тамойили бошқарув усуллари тарқоқликдаги тамойилларига ҳамда бир дақиқалик фойда ва эҳтирос туфайли юзага келувчи қарорларга қарши қўйилади. У ишлаб чиқаришнинг бир маромда амалга оширилишини таъминлашга хизмат қилади, ишлаб чиқариш учун қулай шароит яратади.

Якка бошқарув ва коллегиялик корхонани бошқаришнинг муҳим тамойилларидан биридир. Бу тамойил, айниқса, акционерлик шароитларида фаолият юритувчи корхоналарда аниқ кўзга кўринади.

Якка бошқарув ҳар бир хўжалик раҳбари ўз ваколати доирасидаги масалаларни ҳал қилишда қонун томонидан берилган ҳуқуқларга асосан бир ўзи (якка тарзда) қарор қабул қилишини ҳамда корхона фаолияти учун шахсан жавобгарлигини англатади. Бундан ташқари, якка бошқарув ходим буйруқларни фақат битта бевосита (тўғридан-

тўғри) бошлиқдан олиши мумкин ёки шарт бўлган ҳолларни ҳам англатади.

Коллегиаллик корхона жамоасининг ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган қарорларни қабул қилишдаги фаол иштирокида ифодаланади. Маълум бир маънода, айниқса, бошқарувнинг ирода билан боғлиқ бўлган усулларида коллегиаллик якка бошқарув қарама-қаршиликни англатади. Бозор иқтисодиёти шароитларида ушбу тамойилнинг имкониятлари сезиларли равишда кенгайтирилган.

Тартиб ва адолат – бу, бошқарувнинг ҳар бир қадамда ўзини эслатиб турувчи тамойилидир. Кўп ҳолларда айнан шу тамойилга кўра корхона ва унинг раҳбарига тавсифнома берилади. Корхона раҳбари қанчалик билимли ва тажрибали, унинг касб маҳорати ва маданияти қанчалик юқори бўлса ҳамда у жамоа тўғрисида қанчалик кўп қайғурса, тартиб ва адолат кўрсаткичлари шунчалик юқори бўлади. Қисқароқ қилиб айтганда, тартиб – бу, ҳар бир киши ва ҳамма нарса ўз жойида бўлишини, адолат эса раҳмдиллик ва одилликнинг уйғунлигини англатади. Бошқарувнинг тартиб ва адолат тамойили кадрлар тез-тез алмашишининг олдини олиб, корхона обрўсининг ўсишига ҳамда бунга корхона жамосини қизиқтиришга хизмат қилади.

Ходимларни моддий ва маънавий рағбатлантириш тамойили меҳнат унумдорлигини оширишда муҳим туртки ҳисобланади ва бошқарув тизимининг самарадорлигини акс эттиради. Ходимларнинг садоқати ва қўллаб-қувватлашига эришиш мақсадида улар ўз хизматлари учун, ишчилар эса бажарилган ишнинг сифати ва

миқдори учун адолатли тарзда ҳақ олишлари зарур. Бундан ташқари, маънавий рағбатлантириш моддий рағбатлантиришдан кам аҳамиятга эга эмас. Раҳбарнинг иқтидори, ходим (ходимлар, ишчилар)нинг ташаббус ва ютуқларини ўз вақтида илғаб олиб, муносиб баҳолаш ҳамда уларни ҳам моддий, ҳам маънавий рағбатлантириш тизимини моҳирона қўллашида кўзга ташланади.

Тежамкорлик ва самарадорлик тамойили – бу, корхона бошқарувининг барча бўғинларида амалга оширилиши лозим бўлган тамойилдир. Бу тамойилнинг моҳияти моддий ва меҳнат ресурсларидан тежамкорлик билан фойдаланиш, энг кам харажатлар билан энг кўп натижаларга эришиш, ишлаб чиқариш захираларидан тўлиқ фойдаланишда ифодаланади. Бироқ бу тамойил истисно тариқасида қўлланмай, фақат корхона раҳбарининг эмас, балки бутун жамоа ва биринчи ўринда хом ашё ва материаллардан тайёр масулот яратувчи ишчиларнинг меҳнат қоидасига айланган тақдирдагина ҳақиқий тасдиғини топади.

Ташаббускорлик ва корпоратив руҳият бошқарувнинг муҳим тамойили бўлиш билан бирга, корхонанинг бозор тизимида муваффақиятли фаолият юритишига туртки ҳамдир. Умуман олганда, бошқарув ташаббускорликсиз, истиқболни кўрмасдан, ижодий ёндашувсиз муваффақиятларга эришиши амримаҳолдир. Бошқарув ижодий негизни, ташаббускорликни корпоративлик билан боғлаган ҳолда бойитади.

Агар корпоратив руҳият ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи жамоа уйғунлигининг натижаси, иттифоқи бўлса, **ташаббускорлик** фаол ҳаракатларни англатиб, корхона жамоасига ва ҳар бир ходимга

ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг турли хил дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда қўшимча куч-қувват бахш этади.

Ваколат ва мажбурият тамойили бошқарувнинг рационал, аниқ ва йўлга қўйилган ташкилий тизимини яратиш, лавозимларга оид йўриқнома ҳамда раҳбар ва мутахассисларнинг ҳуқуқ ва бурчлари тўғрисидаги ҳужжатларни ишлаб чиқиш, бажарилган иш учун моддий жавобгарликни белгилаш, буйруқ ва кўрсатмаларни ўз вақтида тайёрлашни англатади. Ҳар бир лавозим эгаси – бўлим ёки хизмат бошлиғидан, то корхона раҳбаригача – бошқарув фаолиятидаги ўз ваколатларини яширмаслиги ва мажбуриятларини камайтирмаслиги – бошқаларнинг, яъни унга бўйсинувчи шахсларнинг зиммасига юкламаслиги лозим.

Юқорида кўрсатилган тамойиллар ҳам алоҳида, ҳам биргаликда бошқарув тизимининг ишончлилигига ва корхона раҳбари ҳамда ҳар бир бошқарув тузилмасининг обрўсини ўстиришга хизмат қилиши лозим. Бундан ташқари, улар доимий равишда мукаммаллаштириб борилиши ҳамда замон руҳи ва ҳўжалик юритиш механизми талабларига жавоб берувчи янги тамойиллар билан тўлдирилиши зарур. Бу эса бошқарув тизими ва жараёнларининг янги шакл ва усулларини ривожлантиришга имкон яратади.

4.4. Ўзбекистонда акционерлик жамиятларини бошқариш

Корпоратив бошқарувга талаб кўп жиҳатдан акциядорлик капитали структураси ва фонд бозорининг ривожланиши орқали аниқланади.

Акциядорлик жамиятини тузиш мавжуд корхона мулкчилик шаклини ўзгартириш орқали (шу жумладан дават корхонаси негизида

акциядорлик жамияти тузиш) ёки янги корхона барпо этиш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Бундай ҳолларда акциядорлик жамиятини тузишдан бевосита мақсад ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланишдир. Лекин, айрим ҳолларда акциядорлик жамияти молиявий ҳарактердаги тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш мақсадларида ҳам тузилиши мумкин (холдинг компаниялари, инвестицион компаниялар, суғурта компаниялар ва бошқалар).

«Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 63-моддасига биноан акциядорлик жамиятини акциядорларнинг умумий йиғилиши, кузатув кенгаши ва ижроия органи бошқаради. Жамиятнинг молия-хўжалик фаолияти устидан ички назоратни тафтиш комиссияси ва аудитор амалга оширадилар. Мазкур Қонунда акциядорлик жамиятининг бошқарув органларига қўйилган умумий мажбурий талаблар мавжуд, лекин шу билан биргаликда у акциядорларнинг жамиятни бошқаришни ташкил этиш, ваколатларни бошқарув органлари ўртасида тақсимлаш, доимий ёки вақтинчалик назорат органларини ташкил этишнинг турли вариантларини танлаш ҳуқуқини назарда тутди. Умуман олганда Қонунда акциядорлик жамиятларида бошқарув ва назорат вазифалари амалга оширилишида қуйидаги органлар тузилиши назарда тутилган:

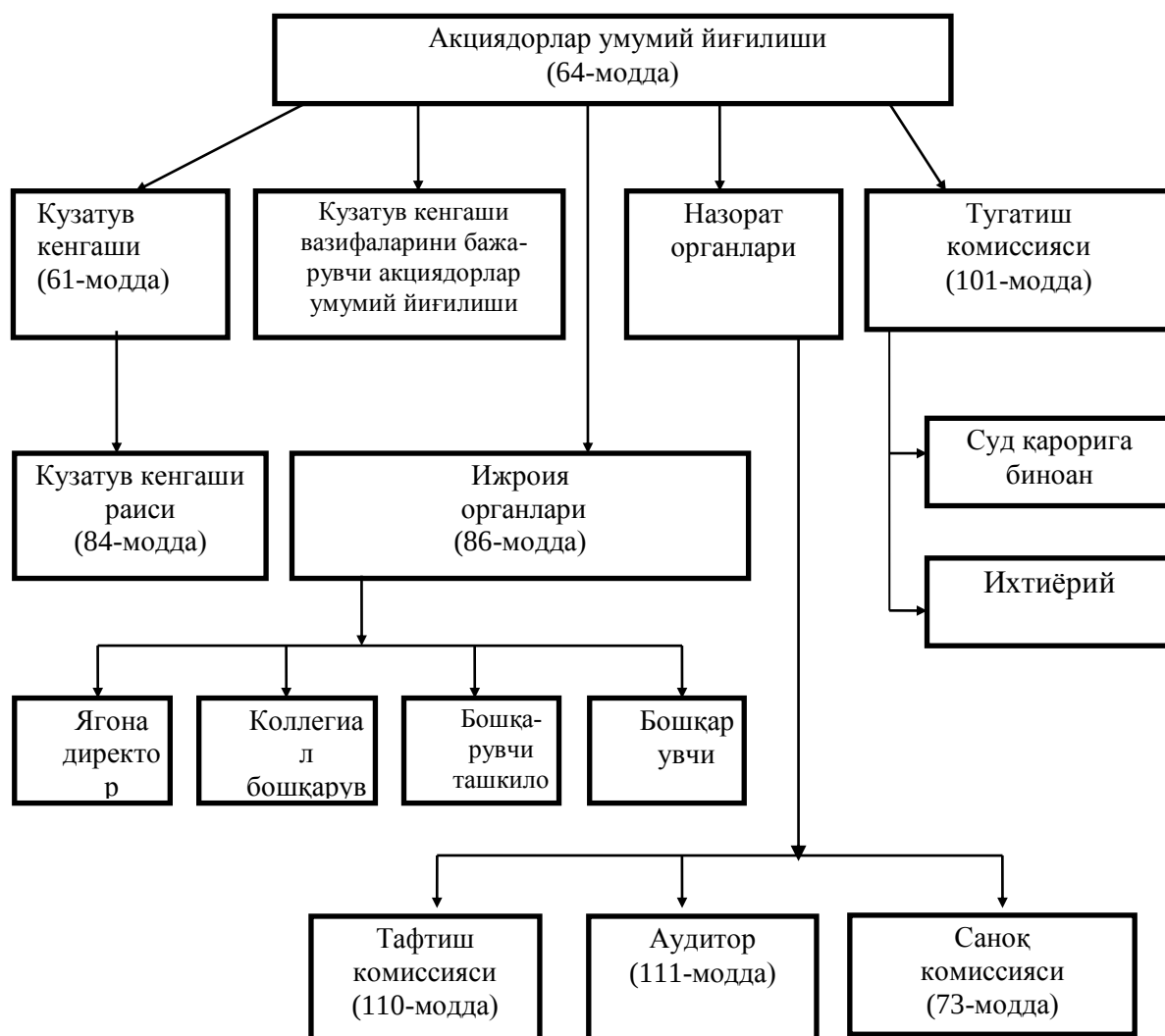
- акциядорларнинг умумий йиғилиши;
- кузатув кенгаши;
- ижроия органи;
- тафтиш комиссияси;
- аудитор;

- саноқ комиссияси;
- тугатиш комиссияси.

Бу органлар сайлаб ёки тайинлаб қўйилишида акциядорлар бевосита ёки билвосита иштирок эта оладилар. Назорат органлари таркибига шартли равишда акциядорлар реестрини юритувчи мустақил реестр сақловчини ҳам киритиш мумкин. Чунки у бажарадиган назорат ва ҳисоб юритиш вазифалари акциядорлик жамиятини бошқаришга таъсир этади. Акциядорлик жамиятининг бошқарув ва назорат органлари таркиби 12-расмда акс эттирилган.

Акциядорлар умумий йиғилиши одатда бир йилда бир марта умумий ҳисобот йиғилиши сифатида чақирилади. Умумий йиғилишлар оралиғида акциядорлар номидан жамиятнинг кузатув кенгаши иш олиб боради.

Акциядорлар умумий йиғилишининг мутлоқ ваколатига киритилган масалаларни ҳал этишни мустасно қилганда кузатув кенгаши жамият фаолиятига умумий раҳбарлик қилади.

17-расм. Акциядорлик жамиятини бошқариш ва назорат қилиш органлари.

Кузатув кенгаши аъзолари акциядорлар умумий йиғилишида Қонунда белгиланган тартибда сайланади, улар чекланмаган марта сайланишлари ва қайта сайланишлари мумкин.

Кузатув кенгашининг миқдор таркиби акциядорлар умумий йиғилишининг қарори билан белгиланади. Овоз берувчи акцияларнинг эгалари сони беш юздан ортиқ бўлган жамиятда кузатув кенгаши аъзолари сони 7 кишидан, овоз берувчи акцияларнинг эгалари сони мингтадан ортиқ бўлган жамиятда эса 9

тадан кам бўлиши мумкин эмас. «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 83-моддасига биноан акциядор кузатув кенгаши аъзоларини сайлашда ўзига тегишли акциялар бўйича овозларни битта номзодга тўлиқ беришга ёки бир неча номзод ўртасида тақсимлашга ҳақлидир.

13-жадвалда юқорида кўриб чиқилган корпоратив бошқарув моделларининг қиёсий тавсифлари берилган.

13-жадвал.

Корпоратив бошқарув моделларининг қиёсий тавсифлари³²

Модел тавсифи	Англо-америка	Германия	Япония	Ўзбек
Ижтимоий қимматликлар тизими	Индивидуаллик, танловнинг эркинлиги	Ижтимоий ҳамкорлик ва розилик	Ҳамкорлик ва ишонч	Розилик
Меҳнат коллективлари роли	Пассив	Актив	Актив	Пассив
Молиялашнинг асосий усули	Фонд бозори	Банклар	Давлат томонидан маълум имтиёзларни олиш	Имтиёзларни олиш
Информацион асимметрия	Менежмент	Менежмент ва «уй банки»	Марказий банк	Менежмент
Инвестициялашнинг вақтинчалик горизонти	Қисқа муддатли	Узоқ муддатли	Узоқ муддатли	Ўрта муддатли
Капитал баҳоси	Баланд	Ўрта	Паст	Паст
Капитал бозори	Юқори ликвидли	Ликвидли	Нисбатан ликвидли	Паст ликвидли
Асосий иқтисодий бирлик (йирик бизнесда)	Компания	Холдинг	Молиявий саноат гуруҳи	Акциядорлик жамияти
Менежментнинг маоши	Баланд	Ўрта	Паст	Ўрта

³²Кныш М.И., Пучков В.В., Тютиков Ю.П. Стратегическое управление корпорациями. М.: 2002. стр. 55.

Акциядорлик капитали структураси	Дисперс	Юқори марказлашган	Марказлашган	Юқори марказлашган

Кўпчилик мамлакатларда, айниқса, ривожланаётган мамлакатларнинг кўпчилигида акциядорлик капитали структураси марказлашганлиги билан ажралиб туради. Бу акцияларининг катта қисми бир акциядор ёки бир неча акциядорларнинг қўлида тўпланишини (одатда жами 51 фоиздан ортиқ) билдиради. Бундай ҳолларда умумий йиғилишдаги овоз бериш жараёнида акциядорлар ишончига асосланган корпоратив бошқарув механизми самарасиздир, чунки овоз бериш жараёнида бошқарувчилар йирик акциядорлар билан келишишига боғлиқ бўлиб қолади.

Шуни қайд қилиб ўтиш керакки, бошқарув функциялари ўртасида қатъий чегара йўқ. Бошқарув фаолиятининг битта тури бошқарувнинг бир нечта функциялари белгиларига эга бўлиши ва улар ўзаро чамбарчас боғланиб кетиши мумкин. Шу билан бирга ҳар бир функция ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, уларни билиш раҳбарнинг профессионал маҳорати шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Корпоратив хўжалик юритиш субъектлари бошқариш фаолиятларига турли омиллар таъсир кўрсатади. Жумладан:

- ишлаб чиқариш шароитлари;
- ишлаб чиқарилган товарларни истеъмолчиларга етказиш, уни сотиш;
- табиий иқлим шароитлари;
- аҳолининг миллий анъанавий удумлари;

- корпоратив ишлаб чиқаришни ички субъектлари ўртасида шаклланган иқтисодий муносабатлар;

- давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий сиёсати таъсир этади.

Корпоратив ишлаб чиқариш жараёнини ривожланиши фан ва техникани илғор соҳалари асосланган ҳолда олиб борилиши уларнинг ишлаб чиқариш соҳаларини такомиллаштириш, бошқарув жараёнларини эса ана шу иқтисодий ўзгаришларни эътиборга олган ҳолда амалга оширишни талаб этади. Корпоратив ишлаб чиқариш, унинг ички таркибий тузилиши ва бошқарилиши бозор иқтисодиёти шароитида нафақат ички муҳитга балки ташқи муҳитга ҳам боғлиқлиги билан мустахкамланади. Корпоратив субъектлар ишлаб чиқаришдаги эркинликлар, аввалам бор, истеъмолчилар қаршиликларига учрайдилар. Улар биринчидан ўз истеъмолчилари учун зарур, арзон ва сифатли маҳсулотларни ишлаб чиқаришни талаб қиладилар.

Иккинчидан, давлатлар ўзларини ички иқтисодиётини ривожланишини таъминлаш учун протекционизм сиёсатлари билан корпоратив ишлаб чиқариш субъектлари эркин фаолиятларига қаршилик кўрсатадилар. Шаклланаётган бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида корпоратив бошқарув самарадорлиги, унинг субъектларида ички бошқарувни ташкил этилиши даражасига боғлиқдир. Корпоратив ички бошқарув тизими уни бошқариб боришни такомиллаштириш қуйидагиларга:

- корпоратив субъектларини иқтисодий муносабатлари ва алоқалари тенгқурлик асосида олиб борилишига;

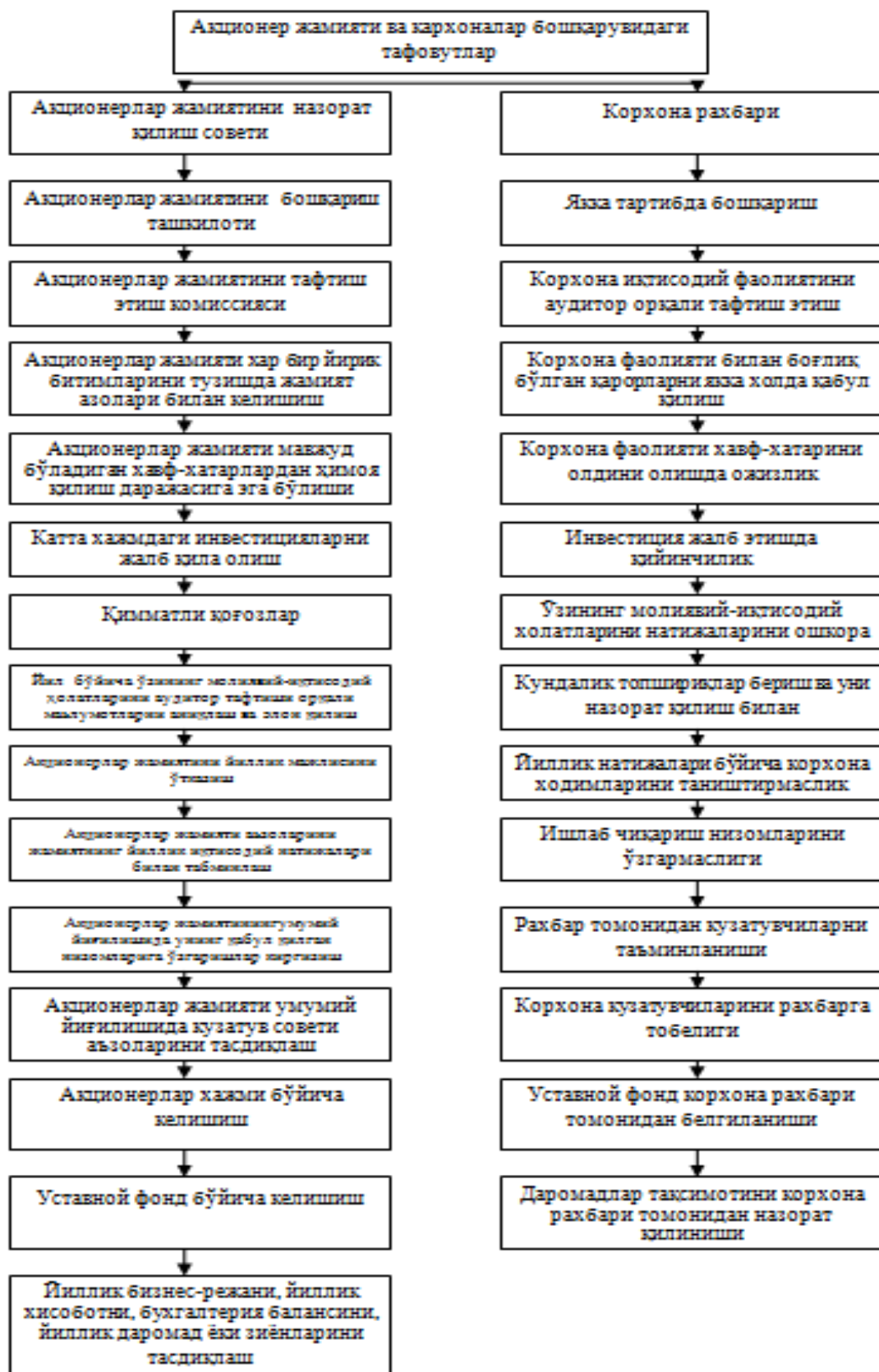
•ишлаб чиқариш жараёнини узвий даражада иқтисодий инқирозсиз ривожланишига, бу ривожланишни таъминлаш учун иқтисодий қийинчиларни эътиборга олган ҳолда, унинг ишлаб чиқариш фаолияти йўналишларини ўзгартиришга боғлиқ.

Ўзбекистонда акционерлик жамиятларини бошқариш иқтисодий ҳолати таҳлили

Иқтисодий нобарқарорлик таҳлили	1-босқич Шаклланиш	2-босқич Ривожланиш	3-босқич Истиқболлаштириш
Мослашилган иқтисодий ҳолат	Мослашиш	Экстрополяция усули орқали ривожланиш	Янги истиқболли ривожланиш
Ишлаб чиқариш ўсиш даражаси	Кичик бизнесга нисбатан секин ривожланиш	Кичик бизнес реакциялари билан солиштириш	Кичик бизнесга нисбатан тезкорлик билан ривожланиш
Истиқболлаштириш	Янги йўналишларга экстрополяция усули орқали эришиш	Янги муаммолар асосида янги ҳолатлар асосида ривожланиш	Айрим эътиборга олинмаган ўзгаришлар

18-расм. Иқтисодий ҳолатни, nobарқарорлик ҳолати.

Қуйида 18-расмда акционерлашган ва акционерлашмаган корхоналар бошқарувидаги тафовутлар келтириб ўтилган.

19-расм. Акционерлашган ва акционерлашмаган корхоналар бошқарувидаги тафовутлар.

Бу муаммоларни ҳал этиш, албатта, корпоратив бошқаруви билан боғлиқ бўлиб, корпорация раҳбарлари корпорация даражасида ички субъектлар бошқарувини такомиллаштириш уни самарадорлигини ошириш бўйича илмий жихатдан умумлашган тадбирларни ишлаб чиқишлари зарур. Бу тадбирлар корпоратив субъектларидан ички бошқарув жараёнларини самарали бошқариш орқали уларнинг молиявий бошқарув ва ишлаб чиқариш фаолиятларини, жалб қилинган инвестиция маблағларидан унумли фойдаланиш услублари орқали амалга ошириш мумкин. Иқтисодий муҳитнинг номукаммал бўлиши жараёни корпоратив ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқарувини такомиллашиб боришини назарий жихатдан 3 босқичга бўлиб ўрганиш мақсадга тўғри бўлади.

Корпоратив ишлаб чиқариш жараёнини нобарқарорлик иқтисодий ҳолатидан чиқиш, унинг иқтисодий ҳолатини таҳлил этиш йўналишларини кўриш мумкинки корпоратив ички бошқарув тизимларини такомиллаштириш асосида корпоратив субъектларини ҳар қандай ноиқтисодий ҳолатларидан олиб чиқиш мумкинлигини кўрсатади. Республикада корпоратив ишлаб чиқаришнинг ички бошқарувни такомиллаштириб бориш, янги иқтисодий шароитларини эътиборга олган ҳолда олиб боришни талаб этади. Корпоратив ички бошқарув тизимини такомиллаштириш ҳозирги даврда қуйидагиларни эътиборга олиши керак:

- биринчидан, турли мулк шаклларига асосланган мулкчилик муносабатларини, мулк субъектларини, ички корпоратив бошқарувига таъсири;

•иккинчидан, уларни шаклланишида мотивация механизмларини, таъсири;

•учинчидан, шаклланаётган бозор иқтисодиёти шароитида ички корпоратив бошқарувини такомиллаштиришда илғор бошқарув технологияларидан фойдаланиш зарур.

•Корхонани бошқаришни такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари. Ишлаб чиқаришни бошқариш тизимини такомиллаштириб бориш мулкчилик шакли, фаолият натижаси ва юзага келган ташкилий тузилманинг қандайлигидан қатъи назар, ҳар бир корхона учун муҳим вазифа ҳисобланади. Ушбу вазифани муваффақиятли ҳал қилиш корхоналарга, биринчи ўринда, бошқарув тизимининг самарадорлигини оширишга, иккинчидан, харажатларни камайтириш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодий кўрсаткичларини яхшилашга имкон яратади.

•Бугунги кунда бошқарув тизимини мукаммаллаштириш соҳасида қуйидаги тенденциялар юзага келмоқда: бошқарув фаолиятининг мақсадли тавсифини кучайтириш; бошқарувнинг мослашувчан тузилмаларини яратиш ва бошқарув аппаратининг фаолиятини яхшилаш, жумладан, ортиқча бошқарув бўғинларини қисқартириш ҳисобига; ишлаб чиқаришни бошқаришда жамоалар ролининг ўсиши ва уларнинг юқори натижаларга эришишга йўналтирилиганлиги; меҳнат фаолияти ижтимоий шароитларининг яхшиланиши. Бу тенденцияларга асосан корхоналарнинг бошқарув органлари тузилмаларини такомиллаштириш йўналишлари ҳам аниқланиб, уларга аввало сифат кўрсаткичлари асос қилиб олинган. Бу кўрсаткичлар қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

•**Оптималлик** – тузилма бўлинмалари ўртасида энг кам бошқарув бўғинларига эга бўлган ҳолда ўзаро алоқаларни рационал тарзда ўрнатишдир. Шу сабабли кўп бўғинлилиكنи қисқартириш бошқарув тизимини такомиллаштириш олдига қўйилувчи асосий талаблардан бири ҳисобланади.

•**Тезкорлик (оперативлик)** – барча функционал бўлинмаларнинг, зарур ҳолларда ишлаб чиқариш бўлинмаларининг, бошқарув қарорлари ўз вақтида ва сифатли бажарилишини таъминлаш учун ўзаро алоқалар аниқлик билан олиб борилиши.

•**Ишончлилик** – ахборотларни ўз вақтида олиш ва бошқарув қарорларини бажарувчиларга ва бажариш жойларига ўз вақтида етказишни таъминлайди. Ишончлилик ва тезкорлик жорий ва истиқболдаги бошқарув тизимининг самарадорлигида муҳим туртки ҳисобланади.

•**Тежамкорлик** – бу, асосан бошқарув тизимида максимал самарага эришган ҳолда бошқарув аппарати ва унинг харажатларини камайтиришга, яъни ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига эришишдир.

Назорат учун саволлар

1. “Бошқарув” ва ишлаб чиқаришни бошқариш тушунчаларининг моҳиятини очиб беринг.

2. Ишлаб чиқаришни ташкил этишда менеджментнинг асосий мақсади қандай?

3. Корхонада ҳўжалик юритиш механизми нимани англатади?

4. Корхона бошқарув органларининг асосий вазифаларини санаб беринг.

5. Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг асосий техник қоидалари (талаблари) ва уларнинг замонавий босқичда қандай тарзда ўзгаришини тушунтириб беринг.

6. Ишлаб чиқаришни бошқаришнинг қандай стил ва усуллари биласиз?

7. Корхонада ишлаб чиқаришни бошқаришнинг ҳар хил тузилмаларини тавсифлаб беринг.

8. Бошқарув органларининг корхоналардаги асосий функцияларини кўрсатиб беринг.

9. Бошқарувнинг функциялари тўғрисида тушунча.

10. Бошқарувнинг матрицали тузилмаларига изоҳ беринг.

11. Вертикал ва горизонтал бошқаришда бошқарув функцияларини ташкилий тузилмаларни очиб беринг.

12. Бошқарувнинг чизиқли-функционал тузилмаси.

13. Бошқарувнинг функционал тузилмаси.

14. Корхона бошқарувининг чизиқли ташкил этиш тузилмаси.

15. Бошқарув элементлари ва бўғинлари, уларнинг ташкилий тузилмалари.

5-мавзу. Корхоналарнинг стратегик ривожланишида эркин иқтисодий зоналарнинг ташкил этилиши

5.1. Корхоналарнинг ривожланишида эркин иқтисодий зоналарнинг иқтисодий аҳамияти ва шаклланиш босқичлари.

5.2. Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этиш бўйича меъёрий-ҳуқуқий база.

5.3. “Навоий” эркин иқтисодий зонасининг ташкил этилиши ва ҳудудда корхоналарнинг ривожлантиришдаги ўрни.

5.4. Ўзбекистон Республикасининг янги эркин иқтисодий зоналари.

5.1. Корхоналарнинг ривожланишида эркин иқтисодий зоналарнинг иқтисодий аҳамияти ва шаклланиш босқичлари

Эркин иқтисодий ҳудудлар (ЭИХ) дунёнинг кўплаб давлатларида кенг ёйилган. XX асрнинг охирларида дунёда турли хилдаги 4 мингдан ортиқ ЭИХ лар мавжуд эди. Ғарб мутахассисларининг фикрича, 2004 йилга келиб жаҳон товар айланмасининг 30 фоизи турли эркин иқтисодий ҳудудларда рўй берди. Халқаро корпорациялар ўз фаолиятлари учун имтиёзли шароитларни қидириб, ЭИХларни кўп фойда олиш мумкин бўлган жой сифатида кўришади. Йирик халқаро корпорациялар эркин иқтисодий ҳудудларда ўз ишлаб чиқаришларини ташкил қилишни экспансияларининг муҳим йуналиши деб ҳисоблайдилар.

Эркин иқтисодий ҳудудлар мамлакатнинг бошқа қисмларида ишлатилмайдиган имтиёз ва рағбатлантиришнинг ўзига хос тизими қўлланиладиган миллий иқтисодий ҳудуднинг бир қисмидир. Одатда ЭИХлар жуғрофий жиҳатдан у ёки бу даражада алоҳида ҳудуддир.

Эркин иқтисодий ҳудудлар уларни ташкил қилувчилар томонидан очик иқтисодиёт тамойилларини амалга оширишдаги муҳим босқич сифатида кўрилади. Уларнинг фаолият кўрсатиши ташқи иқтисодий фаолиятни фаоллаштириш ва эркинлаштириш билан боғланади. Эркин иқтисодий ҳудудларнинг иқтисодиёти ташқи дунёга очиклиги катта даражада бўлади. Божхона, солиқ ва инвестицион режими эса ташқи ва ички инвестициялар учун қулайдир.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилишда иккита концептуал ёндошиш қўлланилади: ҳудудий ва функционал (нуқтали). Биринчи ҳолатда ҳудуддаги барча резидент корхоналар хўжалик фаолиятида имтиёзлардан фойдаланадилар.

164

аталади. Эркин божхона ҳудудлари товар олиб кириш ва олиб чиқишда бождан озод қилинади. Улар кўплаб мамлакатларда мавжуд.

Эркин савдо ҳудудлари (ЭСХ) ҳам дунёда кенг тарқалган. Эркин савдо ҳудудлари АҚШда энг кўп ривож топган. Уларни ташкил қилиш 1934 йилдаги махсус қонунда назарда тутилган. Унинг мақсади савдони рағбатлантириш, савдо операцияларини тезлаштириш, савдо харажатларини камайитиришдан иборат.

Оддий эркин савдо ҳудудлари қаторига йирик халқаро аэропортлардаги махсус «**Dutyfree**» магазинларини киритиш мумкин. Режим нуқтаи назаридан улар давлат чегараларидан ташқарида деб ҳисобланади. Эркин савдо ҳудудлари қаторига имтиёзли ҳолатга эга бўлган анъанавий эркин портларни киритиш мумкин.

Саноат ишлаб чиқариш ҳудудлари иккинчи авлод ҳудудлари ҳисобланади. Улар эркин савдо ҳудудларига фақат товар эмас, капитал ҳам олиб киритилиши ва уларда фақат савдо билан эмас, балки ишлаб чиқариш фаолияти билан ҳам шуғулланилиши оқибатида эркин савдо ҳудудларининг эволюцияси натижасида вужудга келади.

Саноат ишлаб чиқариш ҳудудлари махсус бож режимига эга бўлган ҳудудларда ташкил қилинади. Уларда экспорт учун ёки импорт ўрнини босувчи товарлар ишлаб чиқилади. Бу ҳудудлар сезиларли солиқ ва молиявий имтиёзларга эга бўладилар.

Экспорт ишлаб чиқариш ҳудудларини ташкил қилиш мантиқи ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиёти билан белгиланган эди. Ўтган асрнинг 60-йиллари ўрталарида бу ерда саноат экспорти

рағбатлантириш ва хорижий капитал оқими ёрдамида бандлик даражасини ошириш зарурияти туғилган эди.

Техника киритиш ҳудудлари учинчи авлод ҳудудлари ҳисобланади (70-80-йиллар). Улар стихияли тарзда ҳосил бўлади ёки махсус равишда давлат ёрдамида йирик илмий марказлар атрофида ташкил қилинади. Уларда ягона солиқ ва молиявий тизимдан фойдаланувчи миллий ва хорижий тадқиқотчилик, лойиха, илмий-ишлаб чиқариш фирмалари жамланади.

Энг кўп техника киритиш ҳудудлари АҚШ, Япония, Хитойда фаолият кўрсатмоқда. АҚШда уларни технопарклар, Японияда – технополислар, Хитойда – янги ва илғор технологиялар ҳудуди деб аталади.

Жаҳонда энг машҳур ва АҚШда энг йирик «Силикон Вэлли» номли технопарк жаҳон ҳисоблаш техникаси воситалари ва компьютерлар ишлаб чиқаришининг 20 фоизини беради. Умуман АҚШда 80 дан ортиқ бундай ҳудудлар мавжуд. Японияда махсус ҳукумат дастурлари доирасида илғор илмий ташкилотлар асосида йигирмага яқин технополислар ташкил қилинган. Хитойда ҳам бундай ҳудудлар одатда давлатнинг илм ва техникани ривожлантириш режаларини амалга ошириш пайтида ташкил қилинади. 90-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Хитойда 50 дан ортиқ янги ва илғор технологияларни ривожлантириш ҳудудлари ишламоқда.

Турли молия-иқтисодий, суғурта ва бошқа хизматлар кўрсатувчи фирма ва ташкилотлар учун тадбиркорлик фаолиятининг имтиёзли шароитлари яратиладиган ҳудудлар **сервис ҳудудлари** деб аталади.

Сервис ҳудудлар қаторига **оффшор ҳудудлар** (ОХ) ва солиқ гаванлари (СГ) киради. ОХ ва СГ тадбиркорларни қўлай валюта-молия, фискал шароитлар, банк ва тижорат сирларининг яхши сақланиши, давлат бошқарувининг камлиги билан ўзига жалб қилади.

Оффшор компаниялар фаолият кўрсатаётган давлатлар қаторига Лихтенштейн, Панама, Нормандия ороллари, Мэн ороллари (Британия), Антил ороллари, Гонконг, Мадейра, Либерия, Ирландия, Швейцария ва бошқалар киради. Охирги ўн йилликда буларга Мальта, Маврикия, Ғарбий Самоа, Исроил, Малайзия (Лабуан ороли) ва бошқа давлатлар қўшилди.

Оффшор ҳудудлардаги саноат, савдо, банк, суғурта ва бошқа компаниялар ё умуман солиққа тортилмайди (Ирландия, Либерия) ёки кичик миқдордаги солиқлар тўлайди (Лихтенштейн, Антил ороллари, Панама, Мэн ороли ва бошқалар). Оффшор ҳудудларни ташкил қилувчи давлатлар қўшимча хорижий капитал жалб қилиш, оффшор ҳудудида рўйхатга олинган корхонадан фойда олиш, маҳаллий мутахассислар учун қўшимча иш жойлари ташкил қилиниши орқали фойда кўрадилар. Баъзи маълумотларга қараганда, оффшор бизнесда банд бўлган капитал 500 млрд. долл.га етади. Унда қарийб 2 млн. киши қатнашади ва ҳар йили бир неча минг янги компания рўйхатга олинади.

Мажмуавий ҳудудлар алоҳида маъмурий туманлар ҳудудида умумий хўжалик юритиш режимига нисбатан алоҳида, имтиёзли режим ўрнатиш билан ташкил қилинади. Уларга Хитойнинг 5 та махсус иқтисодий ҳудудларини, Бразилиядаги «Мануас» ҳудудини, Аргентинадаги «Оловли ер»ни, саноати ривожланган давлатларнинг

кам ривожланган ҳудудларидаги эркин тадбиркорлик ҳудудларини киритиш мумкин.

Турли кўринишдаги эркин иқтисодий ҳудудларнинг ўхшаш томонлари уларда ўзида тадбиркорлар учун божхона, молиявий, солиқ имтиёзлари ва умумий режимга нисбатан устунликлар бўлган қулай инвестицион иқлим мавжудлигидадир. Турли ҳудудларда имтиёз ва рағбатлантиришлар баъзи жиҳатлари билан фарқ қилади.

Имтиёзлар туртта асосий гуруҳга ажратилади:

- **Ташқи савдо имтиёзлари.** Бу алоҳида божхона-тариф режимини киритиш (экспорт-импорт божларини камайтириш ёки бекор қилиш) ва ташқи савдо операцияларини амалга ошириш тартибини соддалаштириш;

- **Солиқ имтиёзлари.** Бунда фаолиятнинг маълум кўринишлари солиқ имтиёзлари орқали рағбатлантирилади. Бу имтиёзлар солиқ базаси (даромад, мулк қиймати ва ҳ.к.), унинг таркибий қисмлари (амортизация ажратмалари, иш ҳақиға харажат, транспорт), солиқ ставкаларининг даражаси, солиққа тортилишдан доимий ва вақтинчалик озод қилиш масалалари;

- **Молиявий имтиёзлар.** У ўз ичига турли шаклдаги субсидияларни олади. Уларга коммунал хизматларнинг арзонлиги, ер майдонлари ва ишлаб чиқариш бинолари, ижара ҳақини камайтириш, имтиёзли кредитлар бериш киради;

- **Маъмурий имтиёзлар.** Корхоналарни рўйхатдан ўтказиш ва хорижий фуқаролар кириб-чиқишини енгиллаштириш, шунингдек, турли хизматлар кўрсатиш мақсадида маъмурият томонидан махсус ҳудудлар ажратилиши.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилишнинг жаҳон тажрибаси уларнинг умумий ютуқлари, умумий хусусиятлари ва ривожланишининг ўзига хос томонлари ҳақида маълум бир хулосалар чиқаришга имкон беради. Саноати ривожланган давлатлардаги эркин иқтисодий ҳудудлар яхши режалаштирилганлиги ва уларни бошқаришнинг мослашувчанлигига боғлиқдир.

Бу ҳудудларни ташкил қилиш ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан жуда фойдали бўлиб, кўплаб иш ўринларини ташкил қилишда, халқаро товар айирбошлашни жонлантиришда, ташқи савдо алоқалари натижаларини яхшилашда, илмий-ишлаб чиқариш салоҳиятини оширишда катта рол ўйнайди.

Ривожланаётган давлатлардаги эркин иқтисодий ҳудудлар ҳам ўзига хос қатор ўхшашликларга эгадирлар.

Биринчидан, бу давлатларда экспорт-ишлаб чиқариш ҳудудлари (ЭИЧХ) кенг тарқалган. Юқорида айтилганидек, ЭИЧХ ташкил қилишга қатор иқтисодий сабаблар, авваламбор, экспорт учун саноат товарлари ишлаб чиқаришни ривожлантириш, мамлакатга хорижий капитал, илгор фан ва техника, замонавий техник ахборотлар жалб қилиш зарурияти каби сабаблар туртки бўлади.

Иккинчидан, эркин иқтисодий ҳудудлардаги хўжалик юритиш режими хорижий ишбилармонлар учун эркинроқ ва имтиёзли бўлади. Бу эркин иқтисодий ҳудудлар орасида халқаро рақобатнинг кучайиши билан боғлиқдир.

Учинчидан, эркин иқтисодий ҳудудлар фаолияти давомида улар фаолиятининг товар-саноат диверсификацияси рўй беради. Замонавий ИТИ янги ва юқори технология ишлаб чиқиш билан

боғлиқ бўлган илмталаб ишлаб чиқариш жамланган эркин иқтисодий ҳудудларни илгор ўринларга олиб чиқади.

Ривожланаётган давлатлар орасида Хитойда махсус иқтисодий ҳудудлар сезиларли ривожланди. 80-йилларнинг бошларида махсус ҳудудларга бирлаштирилган кичик-кичик ҳудудлар билан бошлаган Хитой ҳукумати 90-йилларнинг бошларида бундай ҳудудларни юзлаб квадрат километрга ёйди. Малакатда ва хорижда машхур бўлган «Шеньчжень», «Чжухай», «Сямынь», «Шаньтоу», «Хайнань»дан ташқари мамлакатда техник-иқтисодий ҳудудлар (йигирмадан ортиқ) ва янги ва юқори техникани ривожлантириш ҳудудлари – технопарклар ҳам сезиларли ривожланди. Шанхайдаги «Пудун» иқтисодий ривожланиш ҳудудига алоҳида роль ажратилган. Бу лойиҳага кўра «Пудун» ҳудуди бир неча ўн йил мобайнида Шанхайни Осиё-Тинч океани минтақасидаги йирик савдо ва молиявий марказга айлантиради.

Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилиш Хитой ҳукумати томонидан 70-йиллар охирида эълон қилинган «**очик эшиклар**» ташқи иқтисодий сиёсатнинг ташқилий бир қисми бўлиб қолди. Эркин иқтисодий ҳудудлар ривожлантириш моделини танлашда Хитой раҳбарияти мамлакатнинг жорий эҳтиёжлари ва бундай ҳудудлар ташкил қилишнинг хорижий тажрибаларини эътиборга олди. Сингапур, Тайвань ва АҚШ тажрибаси алоҳида эътибор билан ўрганилди. Эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил қилишга тайёргарлик даврида улар фаолиятининг бир неча вариантлари таклиф қилинди. Натижада экспортга, хорижий капитални жалб қилишга, шунингдек, ишлаб чиқариш технологиясини яхшилашга йуналтирилган ЭИХ

танлаб олинди. Махсус иқтисодий ҳудудлар «**очик эшиклар**» сиёсатини амалга оширган ҳолда, мамлакатнинг бошқа туманларини боғлаб турувчи ролини ўйнай бошлади.

Хитойдаги махсус иқтисодий ҳудудлар ва бошқа имтиёзли инвестицион иқлимдаги туманлар фаолиятининг амалиёти, шубҳасиз, муваффақиятга эришди. Хитойлик ва хорижий мутахассислар ЭИХ эришган ютуқлар қаторига аввало, барқарор иқтисодий ўсиш суръати, ҳудудларга кўп миқдорда хорижий инвестицияларнинг жалб қилиниши, меҳнат унумдорлигининг сезиларли ўсиши ва ниҳоят, аҳоли турмуш даражасининг ўсишини киритишади.

Жаҳон хўжалигида эркин иқтисодий зоналар. Жаҳон хўжалигида ҳозирги кунда турли кўринишдаги 2000 дан ортиқ ЭИЗлар фаолият кўрсатиб келмоқда. Жумладан, уларнинг 400 таси эркин савдо ҳудудлари, 400 таси илмий ишлаб чиқариш ҳудудлари, 300 таси ишлаб чиқаришга ихтисослашган экспорт ҳудудларни, 100 таси эса махсус ҳудудлардан (оффшор марказлари, рекреация ҳудудлари, экологик-иқтисодий ҳудудлар ва туристик ҳудудлар) иборатдир. Оффшор марказларида жаҳон депозитларинингудан бир қисми тўпланган бўлиб, бу депозитлар ҳажми 2005 йилда бутун жаҳон товарлар айланмасининг 10-25 фоизини ташкил этди

**Эркин иқтисодий зоналар кўрсаткичларининг ўсиш
динамикаси³³**

1970 йил	2009 йил
30 та мамлакатда мавжуд	120 тадан кўпроқ мамлакатда мавжуд
80 та эркин ҳудуд	2000 дан ортиқ эркин ҳудуд*
Экспортнинг умумий ҳажми 4 млрд АҚШ долл.	Экспортнинг умумий ҳажми 600 млрд АҚШ долл.
Иш ўринлари – 1 млн.	Иш ўринлари – 50 млндан ортиқ

* сони 1000дан ортиқ бўлган ҳудуд-корхоналар киритилмаган.

Оффшор ҳудудларнинг асосий қисми АҚШда жойлашган бўлиб, 1996 йилда уларнинг сони 300дан ортиқ бўлган. 100 га яқин оффшор ҳудудлар Ғарбий Европада жойлашган бўлиб, оффшор ҳудудларнинг 150 дан ортиғи ривожланаётган мамлакатлар ҳудудига тўғри келади. ЭИЗларни тез ривожланишининг асосий хусусиятларидан бири бу ҳудудларда (70-йилларда атиги 10 та ЭИХлар ташкил этилган бўлса, 80-йилларнинг бошларида 50 та, 90-йилларнинг бошида эса 300 га яқин ЭИХлар фаолият кўрсата бошлаган) яратиб берилаётган имкониятлардир.

Бу имкониятлар ҳар иккала томон учун қурилиш, саноат ва бошқа кенг кўламдаги ишларни ривожлантиришни рағбатлантиради. Масалан, чет эл ишбилармонлари учун ЭИЗлар янги ишлаб чиқариш воситаларни сотиб олишга ва янги корхоналарини қурилишига катта миқдорда капитал қўйилмаларни сарф этиш имконияти туғилади.

³³ Манба: <http://www.fias.net/conference/EcozonesIndiadocs/KRao.pdf>

Агар ЭИЗларда қайд этилган корхоналар сони 1995 йилда 147500 тани ташкил этган бўлса, 1996 йилда 123981 та, 1997 йилда эса 1089268 тага етган эди.

15-жадвал.

Халқаро майдонда ташкил топган ЭИЗларда фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг ўсиш динамикаси³⁴

	Мамлакатлар номи	Қайд этилган корхоналар сони (1996 йил)	Сўнгги уч йил мобайнидаги ўсиши, фоиз ҳисобида	Корхоналар сони (1997 йил бошига)	Сўнгги уч йил мобайнидаги ўсиши, фоиз ҳисобида
1.	Британ-Виргин ороллари	43000	48,2	208000	100
2.	Ирландия	16000	14,3	150000	36,4
3.	Панама	15201	1,7	337004	20
4.	Багам ороллари	12000	33,3	50000	127,3
5.	Мэн ороли	5776	16,3	38536	20,5
6.	Кипр	4400	89,9	26900	136,9
7.	Люксембург	3600	1,8	55000	17,5
8.	Кайманороллари	3565	14,7	38716	39,6
9.	Гибралтар бўғози	3260	6,8	59600	17,3
10.	Лжерси	3100	1,3	30500	8,2
11.	Теркс ва Кайкос	3000	56,6	15000	36,4
12.	Нидерландия-Антиль	2200	10,0	22500	18,4
13.	Маврикий	1550	219,6	4550	574,1
14.	Гернси	1448	6,5	14550	3,8
15.	Белиз	1430	104,3	4810	270,0
16.	Барбадос	1293	546,5	12804	1064,0
17.	Антигуа	1000	33,3	5500	120,0
18.	Бермуд ороллари	988	28,6	8659	19,0
19.	Мадейра	600	50,0	2210	84,2
20.	Гонгконг	570	26,7	4429	34,2

Келтирилган 15-жадвалдан кўриниб турибдики, 1996 йилда Британиянинг Виргин оролларида 43 минг корхона қайд этилган бўлса, 1997 йилда эса 20800 тага етган. 1996 йилда қайд

³⁴ Манба: Холикулов А.Р. Эркин иқтисодий зоналар: назарий асослари ва жаҳон тажрибаси. Т.: ЖИДУ. 2002.15-бет.

этилган корхоналар эса кейинги уч йилга нисбатан 48,2 фоизга ўсган бўлса, 1997 йилда эса 100 фоизга ўсган. Худди шундай ўсиш динамикасини қатор мамлакатлар мисолида ҳам кўриш мумкин.

Эркин иқтисодий ҳудудларнинг асосий турлари. Эркин иқтисодий ҳудудларни таснифлаш бўйича турли ёндашувлар мавжуд. Масалан, Холиқулов А.Р. фикрича, жаҳон хўжалигида эркин иқтисодий ҳудудлар маъмурий бошқариш тизими ва шунингдек молиявий ҳамда моддий-техник таъминланишига кўра қуйидаги турларга бўлинади:³⁵

- ташқи савдо ҳудудлари. Бундай ҳудудларга эркин божхона ҳудудларини, эркин савдо ҳудудларини, консигнация ҳудудларини киритиш мумкин;

- функционал ҳудудлар. Бундай ҳудудларга юқори техник-технологик ҳудудларни, тадбиркорлик ҳудудларни, агрополис ҳудудларни, экспорт-импорт ишлаб чиқариш ҳудудларни, эркин саёҳат ҳудудларни, банк ва оффшор ҳудудларни киритиш мумкин;

- эркин иқтисодий-интеграция зоналар. Бундай зоналарга қўшма ҳамкорлик қилиш ҳудудларини киритиш мумкин;

- халқаро ташкил этилган махсус зоналар.

Кўпчилик адабиётларда эркин иқтисодий зоналар халқаро майдонда хўжалик ихтисослиги бўйича, биринчидан эркин савдо ҳудудлари, иккинчидан саноат ва ишлаб чиқариш ҳудудларга, учинчидан техник ва технологияни жорий этиш ҳудудларга, тўртинчидан хизмат кўрсатиш ҳудудларга, бешинчидан комплекс

³⁵Холиқулов А.Р. Эркин иқтисодий зоналар: назарий асослари ва жаҳон тажрибаси. Т.: ЖИДУ. 2002.10-бет.

ҳудудларга бўлинади. ЭИХларни ташкил этиш турларига қараб эса, биринчидан территориал ҳудудлар, иккинчидан махсус тартибот ҳудудларга бўлиш мумкин

ЭИЗлар асосий турларининг хусусиятлари. Жаҳон иқтисодиётида ЭИЗларни ташкил этиш ва уларни ривожлантиришнинг жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, халқаро иқтисодий муносабатлар тизимини жаҳон бозорига чуқур интеграциялашуви билан боғлиқ бўлган ҳудудлар (эркин савдо, экспорт саноати, божхона ҳудудлари ва бошқалар) билан бир қаторда маълум бир ишлаб чиқариш тармоқларига эга бўлган махсус ҳудудлар ҳам фаолият кўрсатади. Масалан, иқтисодий қолоқ районларни ривожлантиришни (саноатлаштиришни) қўллаб-қувватловчи ҳудудлар шулар жумласидандир. Шунинг учун ҳам эркин иқтисодий ҳудудлар ўзининг яратилиш сабаби ва мақсадлари билан бир-биридан ажралиб туради. Дарҳақиқат, АҚШ каби жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида эркин иқтисодий ҳудудлар асосан депрессив (иқтисодий тушкунликка тушган) районларда кичик ва тадбиркорликни ривожлантиришга йўналтирилган ҳудудий сиёсатни амалга ошириш учун ташкил этилган. Бундай ҳудудларда тадбиркорларга (кичик ва ўрта тадбиркорларга) мамлакатнинг бошқа ҳудудларига нисбатан катта эркинлик ва молиявий имтиёзлар берилади. Аммо бу дастурлар хорижий капиталларни жалб этишга қаратилмаган.

Турли соҳаларда фаолият кўрсатаётган ЭИЗлар³⁶

Соҳалар	Маҳсул ҳудуд
Нефт-кимё ҳудуди	Мап Та Фут ҳудуди (Таиланд)
Молия хизматлари ҳудуди	Лабуан Оффшор молия маркази (Малайзия)
Технологик парклар	Сингапур илмий парки
Эркин савдо ҳудудлари	Д1 Логистика парки (Чехия Республикаси)
Эркин аэропорт ҳудуди	Куала –Лумпур аэропортидаги эркин ҳудуд
Туристик ҳудуд	Барё ороли (Колумбия)

Ривожланаётган мамлакатларда ҳам ЭИЗлар худди шундай мақсадларда ташкил этилган бўлиб, бу иқтисодий қолоқ ҳудудларни ривожланувчи ҳудудларга айланишини таъминлайди. Аммо саноати ривожланган мамлакатлардан фарқли равишда ушбу мамлакатларда ЭИЗларни яратишдан асосий мақсад хорижий капиталларни кенгрок жалб қилишга қаратилганлигидир.

5.2. Ўзбекистон Республикасида эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этиш бўйича меъёрий-ҳуқуқий база

Эркин иқтисодий зоналарнинг самарали фаолият кўрсатишига таъсир этувчи муҳим омиллардан бири – бу ҳудудларнинг истиқболини белгилаш ва самарадорлигини аниқлаш ва шунингдек назорат қилишнинг ҳуқуқий асосларини белгилашдан иборатдир. Жаҳон тажрибасидан маълумки, ҳуқуқий асосларни тўлалигича ишлаб чиқмасдан туриб, ҳеч бир эркин иқтисодий зона етарли даражада самарали фаолият кўрсата олмайди. Шунинг учун ҳам ҳуқуқий тартиб-қоидаларни ишлаб чиқиш ва уни амалиётга жорий

³⁶ Манба: <http://www.fias.net/conference/EcozonesIndiadocs/KRao.pdf>

этиш эркин иқтисодий ҳудуддаги хўжалик субъектлари учун ҳам, чет эл инвесторлари учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда хорижий инвестицияларни жалб этиш орқали замонавий технологиялар асосида товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналарни ташкил этиш билан бевосита боғлиқ бўлган узоқ муддатли капитал қўйилмалари учун барча қулай шарт-шароитлар яратилди.

Шу билан биргаликда, иқтисодий ислоҳотлар баробарида тадбиркорлик фаолиятининг ҳуқуқий асослари такомиллашиб бормоқда. “Чет эл инвестициялари тўғрисида”, “Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”, “Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида”, “Валютани тартибга солиш тўғрисида”, “Экспорт назорати тўғрисида” каби қонунлар қонунлар қабул қилиниб, улар Ўзбекистонда тадбиркорликни ривожлантиришга замин яратади.

17-жадвал.

Ўзбекистон Республикаси қонуности ҳужжатлари

Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари, қарорлари ва фармойишлари	
ПҚ-2973-сон 18.05.2017	Тошкент шаҳрида кичик саноат зоналарини ташкил этиш тўғрисида
ПҚ-3356-сон 25.10.2017	Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида
ПҚ-3175-сон 07.08.2017	Эркин иқтисодий зоналар самарали фаолият кўрсатиши учун вазирликлар, идоралар ва жойлардаги давлат ҳокимияти органларини мувофиқлаштиришни кучайтириш ва уларнинг масъулиятини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида
25.10.2017	Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти

й. ПҚ- 3356	самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида
2018.18.01 ПФ-3356.	“Ўзбекистон Республикаси Президентининг айрим ҳужжатларига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш, шунингдек айримларини ўз кучини йўқотган деб ҳисоблаш тўғрисида”
Вазирлар Маҳкамаси қарорлари	
№21 27.01.2009	«Навоий» эркин иқтисодий зонаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида
№48. 19.02.2009	“Navoiy” erkin industrial-iqtisodiy zona direksiyasi” davlat unitar korxonasining ustavini tasdiqlash to‘g‘risida
№146- 29.05.2012	«Ангрен» эркин иқтисодий зонаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида
№213- 13.07.2012	«Ангрен» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси» давлат унитар корхонасининг уставини тасдиқлаш тўғрисида
№130- 15.05.2013	«Жиззах» эркин иқтисодий зонаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида
№378- 31.12.2014	Кичик саноат зоналарини барпо этиш ва уларнинг фаолиятини ташкил қилиш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида
№233- 07.08.2015	2015-2017 йилларда сирдарё вилоятининг саноат салоҳиятини янада ривожлантириш, замонавий хизмат кўрсатиш ва экотуризм объектларини барпо этиш дастури тўғрисида
№285- 07.10.2015	Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун танлов асосида ер участкалари бериш тартиботларини ва қурилиш учун рухсатномалар олиш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида
№196 10.04.2017	Эркин иқтисодий зоналар фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида
№352 05.06.2017	Жиззах вилоятининг ишламай турган ва кам қувватли корхоналари фаолиятини тиклаш ва улардан самарали фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида

№542 25.07.2017	«НУКУС-ФАРМ» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси», «ЗОМИН-ФАРМ» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси», «КОСОНСОЙ-ФАРМ» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси», «СИРДАРЁ» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси», «БОЙСУН-ФАРМ» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси», «БЎСТОНЛИҚ-ФАРМ» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси», «ПАРКЕНТ-ФАРМ» эркин иқтисодий зонаси дирекцияси» давлат унитар корхоналарининг уставларини тасдиқлаш тўғрисида
№691 02.09.2017	2017 — 2019-yillarda “NUKUS-FARM”, “ZOMIN-FARM”, “KOSONSOY-FARM”, “SIRDARYO-FARM”, “BOYSUN-FARM”, “BO‘STONLIQ-FARM” VA “PARKENT-FARM” Erkin iqtisodiy zonalarini hududida transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ishlab chiqarish infratuzilmalarini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida
№897 08.11.2017	Jizzax viloyati zomin tumanining dashtobod shahrida kichik sanoat zonasini tashkil etish to‘g‘risida
№29 16.01.2018	Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Эркин иқтисодий зоналар ва кичик саноат зоналари фаолияти самарадорлигини ошириш борасидаги кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2017 йил 25 октябрдаги пқ-3356-сон қарорини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида
Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Ўзбекистон республикаси Иқтисодиёт вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг қарори	
2017.31.07. № 116, № 141, № 2017-38	“Тошкент шаҳридаги кичик саноат зоналарида иштирок этувчи ташкилотлар томонидан имтёزلарни қўллаш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”

5.3. “Навоий” эркин иқтисодий зонасининг ташкил этилиши ва ҳудудда корхоналарнинг ривожлантиришдаги ўрни

Ишлаб чиқариш салоҳиятини ошириш, инновацион технологияларни жорий қилишни ва жаҳон бозори талабларига жавоб бера оладиган товарлар турларини ўзлаштиришни тезлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан Навоий вилояти ҳудудида алоҳида административ марказга эга бўлган мамлакатда биринчи маротаба “Навоий ЭИИЗ” ни ташкил этиш

тўғрисидаги қарорни қабул қилишда Ўзбекистон Республикасининг йирик минтақавий бозорлар: Жанубий-Шарқий Осиё, Марказий ва Шарқий Европа, Яқин Шарқ ва МДХ мамлакатларининг қулай савдо маршрутларининг кесишиш нуктасида жойлашганлиги ҳал қилувчи омил ролини ўйнади. Навоий шаҳри аэропорти базасида халқаро транспорт логистика марказини яратиш учун қулай шароитларнинг мавжудлиги бу ерда янги рақобатбардош маҳсулотларни тайёрлаш ва уларни Европа ва Осиёдаги охириги истеъмолчиларга тўхтовсиз етказиб бериш шарт-шароитларини келтириб чиқаради.

Ўзбекистон Республикасида 1-эркин иқтисодий зонанинг Навоий вилоятида ташкил этилишига қуйидагилар асос бўлиб ҳисобланади:

“Навоий” ЭИИЗни ривожлантириш истиқболлари. Навоий ЭИИЗни ривожлантиришда айрим муаммолар ҳам мавжуд. Хусусан, вилоятда Самарқанд, Фарғона водийси, Хоразм вилоятларидаги каби меҳнат ресурслари унчалик кўп эмас. Айни вақтда Навоий шаҳрининг индустриал жиҳатдан тараққий этиб бориши республиканинг бошқа минтақаларидан аҳолининг оммавий кўчиб келиши натижасида тез орада йирик агломерация шаҳрига айлантиради.

Навоий аэропортини транспорт-логистика марказига айлантирар эканмиз, транспортда юк ташиш борасида ҳам турли муаммоларга дуч келамиз. Чунки ҳар бир вилоят чегарасида юкларни ва ҳужжатларни давлат органлари томонидан текшириш жараёни кўп вақтни олади. Ушбу жараёнга боғлиқ бўлган органлар орасида бу муаммони ўзаро келишув асосида ҳал этишни амалга ошириш лозим. Юкларни ўз вақтида ва хавфсиз етказиш учун замонавий юк транспортлари паркларини ҳам яратиш лозим.

Бугунги кунда Навоий вилоятида ЭИИЗни ва Навоий транспорт-логистика марказининг яратилиши, лойиҳаларнинг мувафакиятли амалга оширилиши мамлакатнинг индустриал-инновацион сиёсатини жиддий ривожлантиришга асос қўйиш имконини беради. Бироқ, ЭИИЗни оффшорга айлантирмаслик жуда муҳим ҳисобланади. Чунки МДХ мамлакатлари тажрибасидан кўриш мумкинки, оффшорларнинг аксарият қисми пулни четга чиқиб кетиши учун “қора тешик” вазифасини ўтайди. Бунинг учун чора-тадбирлар ва муайян тўсиқлар тизимини, ҳатто бошқарувни ҳам қайта ишлаш ва такомиллаштириш зарур.

Навоий вилояти ва “Навоий” ЭИИЗда инвестицион муҳитни янада яхшилаш ва бу орқали хорижий инвестицияларни фаол жалб қилиш, мамлакатда юксак технологияли илм талаб ишлаб чиқаришни ташкил қилиш мақсадида қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш муҳим деб ўйлаймиз:

- ички имкониятларимиздан келиб чиққан ҳолда экспортга йўналтирилган маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи корхоналарига газ, сув, электр энергияси, ёқилғи, турли хизматлар кўрсатиш нархларини пасайтириб бериш;

- қўшимча қиймати юқори бўлган товарларнинг, айниқса хизматлар соҳасининг хилма хиллигини таъминлаган ҳолда ишлаб чиқариш ва экспортни диверсификация қилиш. Молия, суғурта, консалтинг, маркетинг, менежмент, тиббиёт, туризм, транспорт, юридик, алоқа, телекоммуникация хизматларини, компьютер техника технологиялари ва дастурларини яратишга эътибор қаратиш;

- кишлоқ жойларини шаҳарлаштириш орқали марказдаги турли ишлаб чиқариш корхоналарини нисбатан қолоқ бўлган ҳудудларга кўчириш, ҳудудларда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва хорижий инвестицияларни жалб қилишда маҳаллий тадбиркорларга маслаҳатлар бера оладиган профессионал уюшмалар тузиш;
- кишлоқ жойларида ишлаб чиқаришни ташкил қилган хорижий инвесторларга фонд ҳисобидан субсидия ва имтиёзли кредитлар бериш (Покистон, Хитой, Ҳиндистон тажрибаси);
- Республика тикланиш ва тараққиёт жамғармаси, давлат бюджети ва хорижий инвестициялар ҳисобидан минтақаларда ишлаб чиқаришни ташкил қилиш лойиҳаларига инвестиция грантларини ташкил этиш;

5.4. Ўзбекистон Республикасининг янги эркин иқтисодий зоналари

Кичик саноат зоналари улар жойлашган ҳудудларни ривожлантиришга катта имкониятлар яратади. Хусусан, саноат ишлаб чиқаришни жадаллаштиради, ҳудудларни тадбиркорлик учун инвестицион жозибадорлигини оширади, янги инвестиция ва янги технологияларни жалб қилишга, тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришга ва уларни ривожланишига кенг имкониятлар очиб беради, жамият учун ўлик юк бўлиб ётган бўш майдонлардан реал иқтисодий секторни ривожлантириш орқали улардан самарали фойдаланишга, аҳоли учун иш жойларини яратишга, ҳамда янги рақобатбардошли маҳсулот ишлаб чиқаришга олиб келади.

Мамлакатимизда эркин иқтисодий ва кичик саноат зоналарини вужудга келтириш, жумладан уларнинг фаолиятини тартибга солувчи

мустаҳкам норматив-ҳуқуқий базани шакллантириш, эркин иқтисодий ва саноат зоналарини ривожлантиришга хорижий ҳамда маҳаллий инвестицияларни жалб этиш имконини берадиган солиқ, божхона имтиёзлари ва енгилликларининг кенг тизимини яратиш борасида аниқ мақсадга йўналтирилган кенг кўламли ишлар амалга оширилди.

Бугунги кунда мамлакатимизда кичик саноат зоналарининг сони 100 тага етган бўлиб, уларда умумий қиймати 990 миллиард сўмга тенг 711 лойиҳа амалга оширилган, 15 мингдан зиёд янги иш ўрни яратилган. Кичик саноат зоналарида фаолият кўрсатадиган корхоналарга, киритиладиган инвестициялар ҳажмига қараб, солиқ ва божхона имтиёзлари ҳамда преференциялар қўлланмоқда. Уларда фаолият кўрсатаётган корхоналарга барча қулай шарт-шароит яратилмоқда. Жумладан, кичик саноат зонасида фаолият кўрсатувчи субъектлар 2 йил барча солиқлардан озод этилган. Шунингдек, йиллик пул айланмаси энг кам иш ҳақининг 2 минг бараваридан кам бўлмаганда ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг камида 30 фоизи экспорт қилинганда, мазкур корхона қўшимча равишда яна 2 йилга солиқлардан озод этилиши белгилаб қўйилган³⁷.

³⁷ <http://uza.uz/oz/society/kichik-sanoat-zonalari-ishtirokchilari-tanlov-asosida-sarala-09-03-2018>

3

21-расм. Ўзбекистон Республикасида кичик саноат зоналарининг жойлашуви.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш борасида амалга оширилган изчил чора-тадбирлар доирасида Тошкент шаҳрининг айрим туманлардаги фойдаланилмаётган корхоналар негизида кичик саноат зоналари барпо этилгани ва муваффақиятли фаолият юритаётгани, уларнинг ҳудудида тўқимачилик, кимё, озиқ-овқат, электротехника маҳсулотлари, мебель, замонавий қурилиш материаллари ҳамда ички ва ташқи бозорда харидоргир бўлган бошқа тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи 513 та кичик корхоналар фаолият юритмоқда.

2016 йилнинг ўзида ушбу корхоналар томонидан 1,1 трлн. сўмлик маҳсулот ишлаб чиқарилди, 140 млн. АҚШ долларида ортиқ қийматдаги товарлар экспорт қилинди, 11 мингдан ортиқ янги иш ўринлари яратилди.³⁸

Ҳозирги вақтда кичик бизнесни ривожлантириш ва уни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг самарали йўлларида бири бўлиб

³⁸ Тошкент шаҳрида кичик саноат зоналарини ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 18 майдаги ПҚ- 2973-сонли Қарори.// Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами 2017 йил 21-сон, 384 модда.

кичик саноат зоналари ҳисобланади (КСЗ). Кичик саноат зоналари – бу тадбиркорлик субъектларини жойлаштиришга мўлжалланган, муҳандислик-коммуникация ва инфратузилма объектларини, маълум ер майдони ёки ишлаб чиқариш майдонини ўз ичига оловчи ҳудуд.

22-расм. 2018 йилда ўзлаштирилиши кўзда тутилган хорижий кредит линиялари³⁹.

23-Расм. 2017 йил давомида Эркин иқтисодий зоналар ҳамда кичик саноат зоналарига кредитлар ҳажми⁴⁰

2017 йилнинг 18 май куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Тошкент шаҳрида Кичик саноат зоналарининг ташкил этиш тўғрисида”ги қарори эълон қилинди. Қарорнинг асосий

³⁹ Кичик саноат зоналари дирекциялари раҳбарлари ва ходимлари малакасини ошириш юзасидан махсус ўқув курси материаллари асосида тузилган.// ТДИУ, 2018 йил 29-30 март .

⁴⁰ Кичик саноат зоналари дирекциялари раҳбарлари ва ходимлари малакасини ошириш юзасидан махсус ўқув курси материаллари асосида тузилган.// ТДИУ, 2018 йил 29-30 март .

мақсади янги рақобатбардош ишлаб чиқаришлар ва кичик корхоналар ривожланишини янада қўллаб-қувватлаш, уларнинг муҳандислик коммуникациялари ва зарур инфратузилма билан таъминланган алоҳида ҳудудларда тўпланишини таъминлаш, саноат кооперациясини чуқурлаштириш, илмий техника ва инновацион салоҳиятини мустаҳкамлаш, шу асосда ишлаб чиқариш соҳасида янги иш ўринларини яратиш ҳамда аҳоли бандлигини оширишдан иборатдир.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ўзбекистонда эркин иқтисодий ҳудудларни ташкил қилиш учун қандай ижтимоий-иқтисодий имкониятлар мавжуд?
2. Ўзбекистонда ЭИХларни ташкил қилиш учун қандай лойиҳалар ишлаб чиқилган?
3. Навоий ЭИИЗ да хорижий инвесторлар учун қандай имтиёзлар мавжуд?
4. Жиззах эркин иқтисодий ишлаб чиқариш ҳудудини ташкил қилиш хусусиятлари нимадан иборат?
5. Навоий ЭИИЗ фаолиятининг ўзига хос томонларини тушунтириб беринг?
6. ЭИХларни ташкил қилиш ва ривожлантиришда меъёрий-ҳуқуқий асослар қандай аҳамиятга эга?
7. ЭИХларни ташкил этишнинг ижтимоий-иқтисодий сабаблари нималардан иборат?
8. ЭИХларга хорижий инвестицияларни киритишнинг шарт-шароитлари кўрсатиб беринг?
9. ЭИХлар фаолиятининг ривожланиш тамойилларини очиб беринг?
10. ЭИХлардаги инвестицион муҳитнинг ўзига хос томонларини очиб беринг?

6-мавзу Корхоналарнинг асосий воситалари ва номоддий активларидан оқилона фойдаланиш стратегияси

6.1. Корхоналар асосий капиталининг таркиби ва элементларининг таснифи.

6.2. Актив ва пассив асосий воситалар. Асосий воситаларнинг сифат белгилари.

6.3. Асосий воситаларни баҳолаш. Асосий воситалардан фойдаланиш кўрсаткичлари.

6.4. Асосий воситалар амортизацияси ва уларни ҳисоблаш услублари.

6.5. Корхоналарнинг номоддий активлари. Интеллектуал мулк объектлари. Номоддий активларни баҳолаш.

6.1. Корхоналар асосий капиталининг таркиби ва элементларининг таснифи

Замонавий иқтисодиёт фани **асосий фондларни** маълум бир истеъмол қиймати кўринишида ижтимоий меҳнат асосида яратилувчи, ишлаб чиқаришнинг моддий-буюмлашган материал омиллари қаторига киритади. Ҳозирги бозор шароитларида корхона кучи ва воситалари ёрдамида яратилган асосий фондлар ишлаб чиқариш қувватларини шакллантириш ва улардан фойдаланишга фаол равишда таъсир кўрсатувчи мулк ҳисобланади. Бутун халқ хўжалиги миқёсида асосий фондлар мамлакатнинг миллий бойлигини ташкил қилади. Корхонанинг асосий фондлари атамаси амалиётда ва кўплаб адабиётларда “асосий воситалар” ёки “асосий капитал” атамаси билан ҳам қўлланилиши мумкин.

Асосий фондлар корхона ишлаб чиқариш воситаларининг бир қисми бўлиб, ишлаб чиқариш жараёнида узоқ вақт иштирок этади ва

ўзининг натурал-моддий ҳолатини йўқотмайди ҳамда ўз қийматини тайёрланаётган маҳсулотларга қисмлаб ўтказиб беради. Асосий фондлар қийматини тайёрланаётган маҳсулотга ўтказиш жараёни амортизация деб, ушбу жараёнда тўпланган маблағлар эса амортизация ажратмалари деб аталади.

6.2. Актив ва пассив асосий воситалар. Асосий воситаларнинг сифат белгилари

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқаришда банд бўлган барча мутахассис ва ходимлар сони билан биргаликда, **корхонанинг ишлаб чиқариш аппарати** деб аталади.

Ноишлаб чиқариш асосий фондлари корхона асосий фондларининг ишлаб чиқаришда бевосита иштирок этмайдиган қисми бўлиб, шу сабабли ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказмайди. Булар қаторига асосан корхона балансида турувчи тураржой (уй-жой фонди), ошхона, профилактория, клуб, болалар боғчаси ва яслилар, спорт-соғломлаштириш ва бошқа объектлар киритилади. Маданий-маиший ва соғломлаштириш йўналишидаги ноишлаб чиқариш асосий фондлари ишлаб чиқариш асосий фондлари билан фойдаланиш муддати, натурал шаклнинг сақланиши, ўз қийматини секин-аста йўқотиши каби кўп жиҳатлари билан ўхшашдир.

Меҳнат предметиға ўтказувчи таъсирига кўра, асосий ишлаб чиқариш фондлари **актив** ва **пассив** турларга бўлинади. Асосий ишлаб чиқариш фондларининг пассив турига бино ва иншоотлар, актив турига эса қувват машина ва ускуналари, ишчи машина ва ускуналар, транспорт воситалари, технологик линиялар, яъни бирон-

бир турдаги маҳсулот яратишда фойдаланилувчи меҳнат қуролилари киритилади.

6.3. Асосий воситаларни баҳолаш. Асосий воситалардан фойдаланиш кўрсаткичлари

Хўжалик амалиётида асосий фондлар натурал ва қиймат кўринишида ҳисобга олинади. Агар асосий фондларни *натурал баҳолаш*-ишлаб чиқаришни техник жиҳатдан қайта қуроллантириш ва замонавийлаштириш масалаларини ҳал қилиш, асбоб-ускуналарни таъмирлаш учун уларнинг гуруҳ ва турлари бўйича графиклар тузиш, шунингдек, таъмирлаш воситаларига бўлган эҳтиёжни аниқлаш имконини берса, *қиймат бўйича баҳолаш* эса, асосий фондларни қайта ишлаб чиқаришни режалаштириш, уларнинг мавжуд ҳажмини аниқлаш, амортизация ҳажмини белгилаш, асосий фондлар ва ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражасини таҳлил қилиш ва ҳоказоларда муҳим аҳамият касб этади.

Асосий фондларни баҳолашнинг қуйидаги усуллари мавжуд: **бошланғич қиймат бўйича** – асосий воситаларни яратиш ёки сотиб олиш учун сарфланган харажатлар мажмуидан иборат бўлиб, асосий фондлар ёки уларнинг алоҳида қисмларини фойдаланишга топшириш учун яроқли ҳолга келтириш билан боғлиқ бўлган – уларни келтириш, ўрнатиш каби харажатларни ҳисобга олган ҳолда юзага келувчи қиймат.

Масалан, битта машина ёки ускунанинг бошланғич қиймати – бу, корхонанинг мазкур машина ёки ускунани маълум бир санада сотиб олган ва бу ҳақда бухгалтерия ҳужжатларида қайд қилинган сотиб олиш нархидир.

Тикланиш қиймати бўйича – асосий фондлар ёки уларнинг бирон-бир қисмини (бинолар, қурилмалар, машиналар, ишлаб чиқариш ускуналари ва ҳоказо) ҳозирги пайтдаги инфляция ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда баҳолаш. Баҳолашнинг бу усули объектнинг ҳозирги пайтдаги қайта ишлаб чиқариш даврида қанча туришини кўрсатади. Корхона асосий фондларининг тикланиш қиймати, тафтиш ва инвентаризация пайтида, мамлакат миқёсида ва давлат чора-тадбири сифатида эса, асосий фондларни қайта баҳолаш пайтида амалга оширилади.

Асосий фондлар қийматини қайта баҳолаш ҳар йили 1 январь ҳолати бўйича қайта баҳолашни ўтказиш даврида нархлар даражасидан келиб чиқиб ўтказилади.

Қайта баҳолаш чоғида асосий фондларнинг тўлиқ тикланиш қиймати, яъни улар худди шундай янги объектларга тўлиқ алмаштирилган тақдирда ташкилот амалга ошириши керак бўлган харажатларнинг тўлиқ қиймати қайта баҳолаш санасида мавжуд бўлган бозор нархлари (тарифлари) бўйича аниқланади, бунга объектларни харид қилиш (қурилиш), ташиш, ўрнатиш (монтаж қилиш) харажатлари, импорт қилинадиган объектлар учун эса – шунингдек божхона тўловлари ва ҳоказолар киритилади.

Маънан эскирган объектларнинг тўлиқ тикланиш қиймати шунингдек, объектларнинг маънан эскириши тегишли нархлар (тарифлар)нинг ўзгариш даражалари ва суръатларида акс этишидан келиб чиқиб, қайта ҳисоблаш санасида мавжуд бўлган нархлар (тарифлар) бўйича уларни тайёрлашга доир мавжуд харажатлар асосида аниқланади.

Ташкилотлар мулкида, уларнинг хўжалик юритишида, тезкор бошқарувида ва узоқ муддатли ижарада (лизингда) бўлган, уларнинг техник ҳолатидан қатъи назар, ишлаб турган ва фойдаланилмайдиган, консервацияда бўлган, ҳисобдан чиқаришга тайёрланган, лекин белгиланган тартибда тегишли хужжатлар билан расмийлаштирилмаган барча асосий воситалар, шунингдек тугалланмаган қурилиш объектлари ва ўрнатиш учун мўлжалланган ускуналар қайта баҳоланиши керак.

1 январь ҳолати бўйича асосий фондларни ҳар йили қайта баҳолаш олдинги қайта баҳолаш натижасида олинган объектларнинг бошланғич (тикланиш) қийматидан, йил давомида келиб тушган асосий фондлар бўйича эса - харид қилиш қийматидан амалга оширилади.

Асосий фондларнинг тўлиқ тикланиш қиймати ташкилотнинг хоҳишига қараб қайта баҳолашни ўтказиш даврида 1 январга шаклланган, баҳоланаётганларига айнан ўхшаш бўлган янги объектларга хужжатлар асосида тасдиқланган бозор нархлари бўйича алоҳида объектлар **қийматини бевосита ҳисоблаш йўли** (“бевосита қайта баҳолаш усули”) билан ёки асосий фондлар турлари бўйича ва уларни харид қилиш даврларига боғлиқликда табақаланган асосий фондлар қийматини ўзгартириш индексларини қўллаган ҳолда айрим объектларнинг бошланғич (тикланиш) қийматини **индекслаш йўли** (“индекс усули”) билан аниқланади.

Бунда асосий фондларнинг бир турдаги объектлари (маркалари, хиллари ва ҳоказо) бўйича ягона усул қўлланилади.

Қайта баҳолашни ташкилот мустақил равишда ёки баҳолаш фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлган мутахассислар - экспертларни жалб этган ҳолда амалга оширилади.

Бевосита қайта баҳолаш усули қўлланилганда объектларнинг тўлиқ тикланиш қийматини ҳужжатлар асосида тасдиқлаш учун ташкилотнинг хоҳишига кўра қуйидагилардан фойдаланилиши мумкин:

а) тайёрловчи ташкилотлар ва уларнинг расмий дилерлари, товар-хом ашё биржалари, кўчмас мулк биржаларидан ёзма шаклда олинган худди шундай маҳсулотга доир нархлар тўғрисидаги маълумотлар;

б) қайта баҳолашни ўтказиш санасига ва асосий фондларни харид қилиш санасига МБ курсларининг нисбати сифатида белгиланадиган ҳисоб-китоб коэффициентини қўллаган ҳолда харид қилиш санасига ЭАВда асосий фондларнинг қиймати тўғрисидаги маълумотлар;

в) тегишли давлат органларида мавжуд бўлган нархлар даражаси тўғрисидаги маълумотлар;

г) қайта баҳолашни ўтказиш даврида оммавий ахборот воситалари ва махсус адабиётларда эълон қилинган нархлар даражаси тўғрисидаги маълумотлар;

д) асосий фондлар қиймати тўғрисида баҳоловчининг ҳисоботи.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси томонидан асосий фондларни қайта баҳолаш чоғида **индекс усулини** қўллаш учун 31 декабрга қадар навбатдаги қайта баҳолаш бўйича

тегишли индекслар ишлаб чиқилади ва расмий равишда оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади.

Қолдиқ қиймати бўйича – жамланган амортизациясуммасини чегирган ҳолда асосий воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қиймати. Бошқача қилиб айтганда, бу асосий фондларнинг ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларга ҳали ўтказилмаган қисмидир. Корхоналар томонидан фойдаланилмайдиган ҳамда ҳисобдан чиқариш ёки сотиб юбориш мўлжалланган асосий фондлар ҳам, кўпинча қолдиқ қиймати бўйича, мазкур хўжалик йилидаги нархларда баҳоланади.

Асосий фондларни бошланғич ёки тикланиш қиймати бўйича баҳолашдан ташқари эскириш суммаси ҳам ҳисобга олинади. Асосий фондлар жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскириши мумкин.

Жисмоний (моддий) эскириш асосий фондларнинг бирламчи хислатларини ишлаб чиқаришда фойдаланиш ва табиий эскириш натижасида йўқотишдан юзага келади. У асосан бир хилда кечмайди ҳамда кўп жиҳатдан иқлимнинг таъсири, асосий фондлардан фойдаланиш қоидаларига риоя қилиш, жумладан, ходимларнинг малакасига ҳам боғлиқ бўлади.

Жисмоний эскиришни (ИФ) қуйидаги формула асосида ҳисоблаб топиш мумкин:

$$ИФ = \frac{T_{\phi}}{T_n} \times 100; \quad \text{ёки} \quad ИФ = \frac{И}{П_c} \times 100.$$

Бу ерда: T_{ϕ} - асосий фондларнинг ҳақиқий хизмат қилувчи муддати;

T_n - асосий фондлар хизмат қилиши керак бўлган норматив муддат;

I - ҳисобланган амортизация суммаси (эскириш суммаси);

P_c – асосий фондларнинг бошланғич(қайта ташкил қилиш) қиймати.

Маънавий эскириш – асосий фондларнинг қадрсизланиши ёки техник жиҳатдан муддатидан аввал иш қобилиятини йўқотилишидир. У икки шаклда юзага келади: биринчи шаклда асосий фондлар уларнинг ишлаб чиқариш қийматлари пасайиши натижасида қадрсизланса, иккинчи шаклда асосий фондларнинг қадрсизланиши янги, фан-техника тараққиёти таъсири остида, янада самаралироқ фондларнинг пайдо бўлиши натижасида рўй беради. Асосий фондлар маънавий эскиришининг юқорида келтирилган шакллари куйидаги тарзда аниқлаш мумкин:

$$ИМ_1 = \frac{P - B}{P} \times 100;$$

$$ИМ_2 = \frac{P_n - P_c}{P_n} \times 100.$$

Бу ерда: P - асосий фондларнинг тўлиқ бошланғич қиймати;

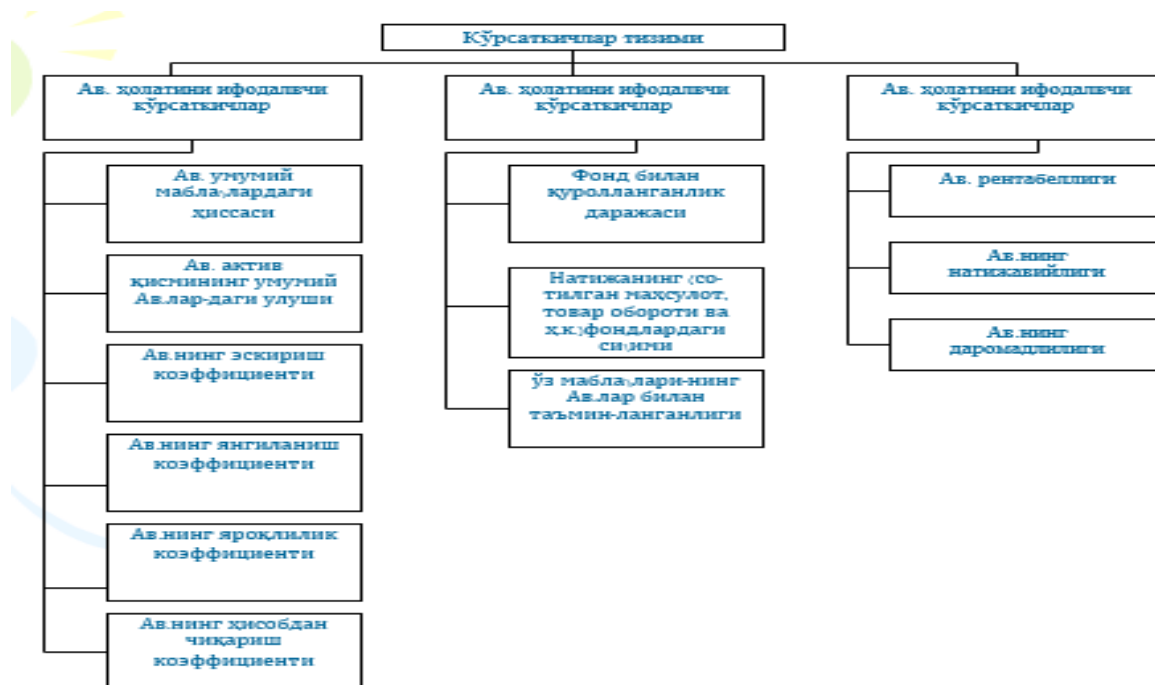
B - асосий фондларнинг тикланиш қиймати;

P_n - янги техниканинг унумдорлиги.

Корхона асосий воситаларининг ҳолати ва таъминланганлиги кўрсаткичлари. Асосий воситаларни ифодаловчи кўрсаткичлар иқтисодий салоҳият кўрсаткичлари ичида маълум даражада ўз ўрнига эга. Ушбу воситаларга хўжалик юритувчи субъектларнинг анча маблағи жалб қилинган бўлади. Мазкур маблағларнинг қайтими

асосий воситалардан самарали фойдаланиш эвазига амалга оширилади⁴¹.

Асосий воситаларни ифодаловчи кўрсаткичларни уч гуруҳга бўлинади: асосий воситалар ҳолатини, таъминланганлигини ва унинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Ушбу гуруҳ кўрсаткичларининг таснифи қуйидаги чизмада ифодаланган (9-чизмага қаранг).

24 расм. Асосий воситаларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизими.

Асосий воситалар ҳолатини таҳлил қилишда уларни ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш лозим. Уни таҳлил қилиш учун бизнес-режа ҳисоб ва ҳисобот маълумотларидан фойдаланилади. Унда бизнес-режадаги маълумотлари ҳақиқий

⁴¹Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2008, – 256 б.

маълумотлар билан таққосланиб, ўзгаришларнинг яхшиланганлиги ёки ёмонлашиш сабаблари аниқланади.

Асосий воситалар иқтисодий тузилишини ва ҳолатини ифодалаш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

18-жадвал.

Асосий воситалар (Ав.) ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаш (мазмун)	Аниқланиш формуласи
1. Асосий воситаларнинг умумий маблағлардаги ҳиссаси	Асосий воситаларнинг умумий маблағларда неча фоиз ташкил қилишини кўрсатади	A_v/B
2. Асосий воситалар фаол қисмининг (Авф) таркибий тузилиши	Асосий воситалар фаол қисмининг умумий асосий воситалар суммасида неча фоиз ташкил қилишини ифодалайди	A_{vf}/A_v
3. Асосий воситаларнинг эскириш коэффиценти	Умумий асосий воситалар қийматининг қанча қисми эскириш суммасига тенглигини кўрсатади	$A_{v.эс}/A_v$ йб
4. Асосий воситаларнинг янгиланиш коэффиценти	Шу ҳисобот даврида янгидан ишга туширилган асосий воситалар қисмининг умумий йил охиридаги асосий воситалардаги ҳиссасини ифодалайди	$A_{v.янг}/A_v$ йб.
5. Асосий воситаларнинг яроқлилиқ коэффиценти	Умумий асосий воситалар қийматининг қанча қисми қолдиқ қийматда эканлигини ифодалайди	$(A_v - A_{v.эс.})/A_v$
6. Асосий воситаларнинг чиқарилиш коэффиценти	Асосий воситаларнинг қанча қисми ҳисобдан чиқарилганлигини ифодалайди	$A_{v.чиқ.}/A_v$

Асосий воситалар билан таъминланганлик корхонанинг техник жиҳатдан таъминланганлигини, меҳнат ва ишларнинг механизациялашганлиги ва автоматлашганлигини коэффицент

орқали ифодалайди. Бу кўрсаткичлар орқали ҳар бир корхонанинг моддий-техника базаси билан таъминланганлик даражасини аниқлаш мумкин. Шу туфайли ушбу кўрсаткичлар асосий кўрсаткичлар ҳисобланади.

19-жадвал.

Асосий воситалар (Ав.) билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар⁴²

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмуни)	Аниқланиш формуласи
1. Фондлар билан қуролланганлик даражаси	Битта ходимга тўғри келадиган фаол Ав. қиймати ифодалайди	Ав.ф./Ис
2. Техник таъминланганлик коэффициенти (Кт.т)	ишлаб чиқариш ускуналари суммасининг энг катта сменадаги ишчилар сонига нисбати	И.ус/Ис
3. Натижанинг фодлилиқ даражаси (Фонд сиғими)	1 сўм натижа кўрсаткичига қанча Ав. суммаси тўғри келишини кўрсатади	Ав./Q
4. Ўз маблағларининг (Ум.) Ав. билан таъминланганлиги	1 сўм ўз маблағларига қанча Ав. суммаси тўғри келишини ёки ўз маблағларининг капиталлашганлик даражасини ифодалайди	Ав./Ўм

Асосий фондлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари ва уларни ошириш йўналишлари. Бозор муносабатлари шароитида корхоналарнинг асосий воситалари билан етарли даражада таъминланганлигини ўрганиш билан бир қаторда,

⁴² Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2003, – 256 б.

уларнинг самарадорлик кўрсаткичларини ўрганиш асосий ўринда туради. Чунки, асосий воситалар билан етарли даражада таъминланган бўлса-ю, лекин улардан самарали фойдаланмасак, у ҳолда корхонанинг самарадорлиги пасайиб кетади.

Асосий воситаларнинг самарадорлик кўрсаткичлари корхона хўжалик фаолиятига баҳо беришнинг муҳим кўрсаткичларидан бири сифатида олинади.

Асосий воситалардан (Ав) фойдаланиш самарадорлиги даражасидан умуман ишлаб чиқариш самарадорлиги келиб чиқади. Асосий воситалардан қанчалик кўп фойдаланса, шунчалик кўп маҳсулот чиқарилади, унинг таннарни арзонлашади, меҳнат самарадорлиги, фойда ва рентабеллик юқори бўлади.

Асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларга: Ав маҳсулдорлиги, Ав даромадлиги, Ав рентабеллиги, машина ва ускуналар қувватларидан фойдаланиш коэффициенти киради.

20-жадвал.

Асосий воситалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмун)	Аниқланиш формуласи
1.Ав. рентабеллиги	Ав.лар ўртача қийматига нисбатан соф фойданинг улушини ифодалайди.	$CF*100 / Ав_{ўр}$
2.Ав. даромадлиги	Ав. ўртача қийматига неча фоиз даромад тўғри келишини кўрсатади	$D*100/Ав$

3.Ав. натижавийлиги (фонд қайтими)	1 сўм Ав. ўртача қийматига қанча миқдорда натижа-вий кўрсаткичнинг (сотилган маҳсулот, товар маҳсулоти, товар обороти ва х.к.) тўғри келишини ифодалайди	$Q/АВ_{ўр}$

Хусусий кўрсаткичлар гуруҳи таркибига қуйидагилар кириши мумкин:

- асосий ишлаб чиқариш фондлари(машина ва асбоб-ускуналар)дан экстенсив фойдаланиш коэффиценти, улардан вақт бўйича фойдаланганлик даражасини акс эттиради;

- асосий ишлаб чиқариш фондлари(машина ва асбоб-ускуналар)дан интенсив фойдаланиш коэффиценти, улардан қувват бўйича фойдаланганлик (унумдорлик) даражасини акс эттиради;

- асосий ишлаб чиқариш фондларидан интеграл фойдаланиш коэффиценти, барча экстенсив ва интенсив омиллардан биргаликда фойдаланишни ҳисобга олади.

Кўрсатилган кўрсаткичларнинг ҳар бири амалиётда мустақил маънога эга бўлиб, турли мақсадларга эришиш учун фойдаланилади. Масалан, асосий ишлаб чиқариш фондларидан вақт бўйича қандай фойдаланилганлигини (экстенсив фойдаланиш) баҳолаш асбоб-ускуналарнинг сменалик коэффиценти, ускуналарни коэффиценти, смена давомида ускуналарнинг бекор туриб қолиши, ускуналардан сменаларда фойдаланиш коэффиценти каби кўрсаткичлар қўлланилади.

Асбоб-ускуналардан экстенсив фойдаланиш коэффициенти мазкур ускуналардан амалда ҳақиқий фойдаланилган вақтнинг улардан режа бўйича фойдаланиш муддатига нисбати орқали аниқланади.

$$K_{\text{экс}} = \frac{t_{\text{хак}}}{t_{\text{реж}}}$$

Бу ерда:

$t_{\text{хак}}$ – ускуналардан ҳақиқий фойдаланилган вақт, соатлар;

$t_{\text{реж}}$ – ускуналарнинг нормага асосан фойдаланиш муддати, соатлар.

Мисол. Агар 8 соатлик смена мобайнида таъмирлаш учун 1 соат режалаштирилиб, амалда 5 соат сарфланган бўлса, у ҳолда экстенсив фойдаланиш коэффициенти 0,71 ($5/(8-1)$) ни ташкил қилади. Бу эса асбоб-ускуналардан смена давомида фақат 71 фоиз фойдаланилганлигини англатади.

Корхоналарда бундай ускуналарнинг бир эмас, бир нечта – ўнта ёки юзтасидан фойдаланилади. Шу муносабат билан ускуналарнинг сменалик коэффициенти - сутка давомида машина-сменаларнинг ўрнатилган ускуналарнинг умумий сони ёки ишчи ўринларига нисбатини аниқлаш зарурияти туғилади. Бу ҳолда сменалик коэффициенти қуйидаги формула асосида аниқланади:

$$K_{\text{см}} = \frac{MC}{KO}$$

Бу ерда:

МС – сутка давомида ҳақиқий ишланган машина-сменалар йиғиндиси;

КО – ўрнатилган асбоб-ускуналарнинг умумий сони.

Мисол. Корхонада 200 дона металл қирқувчи станок сутка мобайнида 360 машина-смена, 60 та темир прессловчи станок 50 машина-смена, 40 та қуюв станоклари эса 30 машина-смена ишлаган. Ушбу ҳолда барча станоклардан фойдаланишнинг сменалилик коэффициенти қуйидагича топилади:

$$K_{см} = \frac{360 + 50 + 30}{200 + 60 + 40} = 1,47$$

Ускуналарнинг сменалилик коэффициентини аниқлашнинг яна бир йўли бўлиб, унга кўра корхоналарнинг бир эмас, икки ёки уч сменада ишлаши ва бунда ускуналарнинг барчасидан ҳам тўлиқ фойдаланилмаслиги кўзда тутилади. Масалан, цехда 270 дона ускуна ўрнатилган бўлиб, биринчи сменада улардан 200 таси, иккинчи сменада эса 190 таси ишлаган. Бу ҳолда ускуналарнинг сменалилик коэффициенти $1,44 (200+190)/270$ ни ташкил қилади.

Ускуналарни юкланиш коэффициенти ҳам ускуналардан вақт бўйича фойдаланишни тавсифлайди. Сменалилик коэффициентидан фарқли равишда, у маҳсулотнинг меҳнат сиғимини ҳисобга олади. У мазкур ускунада тайёрланган барча маҳсулотлар меҳнат сиғимининг унинг ишлаш вақти фондига нисбати орқали аниқланади. Мазкур мисолда ушбу коэффициент қуйидагича бўлади:

$$K_{юк} = \frac{1,44}{2} = 0,72$$

Корхонада асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни тўлиқ баҳолаш учун экстенсив кўрсаткичлардан ташқари, уларнинг қувват бўйича юкланиш табиатини ўрганиш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу ерда юқорида айтиб ўтилганидек, технологик ускуналар амалдаги унумдорлигининг, яъни техник асосланган прогрессив унумдорликнинг норматив унумдорликка нисбати асосида, яъни **ускуналардан интенсив фойдаланиш коэффициентидан** фойдаланиш, уни қуйидаги формула бўйича ҳисоблаш мумкин:

$$K_{\text{инт}} = \frac{B_{\text{ф}}}{B_{\text{п}}};$$

Бу ерда: $B_{\text{ф}}$ – вақт бирлигида ускунада ишлаб чиқарилган ҳақақий маҳсулот миқдори;

$B_{\text{п}}$ – вақт бирлигида ускунада техник жиҳатдан асосланган маҳсулот ишлаб чиқариш нормаси.

Мисол. Паспорт маълумотлари бўйича дастгоҳда бир соатда 100 та буюм яшаш мумкин, амалда эса шу вақт ичида фақат 80 та буюм тайёрланди. У ҳолда $K_{\text{инт}}=0,8$ ($80:100$), яъни дастгоҳдан қувват бўйича фойдаланиш 80 фоизни ташкил қилди.

Ускунадан интеграл фойдаланиш коэффициенти ускунадан экстенсив ва интенсив фойдаланиш коэффициентларининг кўпайтмаси орқали аниқланиб, унинг вақт ва қувват бўйича банд бўлишини (фойдаланилишини) комплекс ҳарактерлайди.

Бизнинг мисолимизда $K_{\text{экс}} = 0,71$ ва $K_{\text{инт}} = 0,8$ бўлганлиги туфайли, ускунадан интеграл фойдаланиш коэффициенти қуйидагига тенг бўлади:

$$K_{интегр} = K_{экс} * K_{инт} = 0,71 * 0,8 = 0,57$$

Ҳар бир корхона ўз тасарруфидаги асосий ишлаб чиқариш фондларидан иложи борица унумли фойдаланишга интилиши лозим. Бунга фондларни иш билан таъминлашни яхшилаш туфайли ишлаб чиқариш ва маҳсулотларни сотиш ҳажмини ошириш, нисбий харажатларни камайтириш, фойдани оширишдан ташқари асосий фондларда жамиятнинг ўтмишда нарса ҳолига айланган меҳнати мужассамланганлиги ҳам зарурият туғдиради.

Асосий воситалардан фойдаланиш самарадорлигига турли омиллар таъсир қилади. Улар қаторига қуйидагиларни кириш мумкин:

- ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулот ҳажми;
- асосий воситалар ўртача йиллик суммаси;
- ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимлар меҳнатининг самарадорлиги;
- асосий асосийларнинг таркибий тузилиши;
- асосий воситалар алоҳида турларидан фойдаланиш самарадорлиги.

Корхона асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишни яхшилашнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Ташкилий йўналишлар бўйича:

- ишлаб чиқаришни ташкил этишни ва ресурслар билан таъминлашни яхшилаш.
- асосий воситаларнинг фақат корхонага иш берадиган қисминигина олиш;

- смена давомида ускуналар бекор туриб қолишини қисқартириш ва унинг олдини олиш;
- ускуналарнинг сменалик коэффициентини ошириш;
- бекор турувчи ускуналарни қисқартириш ва тугатиш;
- эскирган ва маънавий талабга жавоб бермайдиган асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш;
- асосий воситаларни фарқлаш ва таркиблашни қайта ўзгартириш;
- асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг мувофиқ шакллари белгилаш ва ҳ.к.

Техник йўналишлар бўйича:

- таъмирлаш ва профилактика тадбирларини ўз вақтида ва сифатли равишда амалга ошириш;
- эскирган асосий воситаларни янгилари билан алмаштириш;
- автоматлаштирилган тизимни яратиш;
- механизациялашни кучайтириш ва ҳ.к.

Эксплуатацион йўналишлар бўйича:

- ускуналарни эксплуатация қилувчи ходимларнинг малакасини ошириш; бир сменалик ва кўп сменалик;
- ишлаб чиқариш ҳажмига қараб асосий воситаларни техник ҳолат ва ҳаракатини бошқариш;
- асосий воситалар қарови юзасидан масъул шахсларни ажратиш; асосий воситалар бўйича жавобгарлик марказларини белгилаш ва ҳ.к.

6.4. Асосий воситалар амортизацияси ва уларни ҳисоблаш услублари

Асосий фондларни қайта ишлаб чиқариш, яъни жисмоний ва маънавий жиҳатдан эскирган асосий фондларнинг ўрнини иқтисодий тўлдириш учун корхона бу воситалар қийматидан *амортизация ажратмаларни* айириб ташлайди ҳамда бу ажратмалар харажатлар сифатида маҳсулот таннархига киритилади.

Амортизация бу – фойдали хизмат муддати мобайнида активнинг амортизацияланадиган қийматини асосий воситаларнинг вазифасидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига ёки давр харажатларига мунтазам

Амортизация ажратмалари асосий воситаларнинг баланс қиймати ва фойдали хизмат муддатини ҳисобга олган ҳолда белгиланадиган йиллик амортизация меъёрига нисбатан ҳисобланади. Амортизация миқдорини ҳисоблашга қуйидаги омиллар ҳисобга олинади:

- асосий воситанинг бошланғич баланс қиймати;
- асосий воситанинг қолдиқ қиймати;
- асосий воситанинг хизмат муддати;
- ўрнатилган амортизация меъёри.

Амортизация қуйидаги усулларни қўллаш орқали ҳисобланади:

1. Амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш.
2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш усули).

3. Жадаллаштирилган усулда амортизация ҳисоблаш:

а) икки баравар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усули;

б) йиллар суммаси усули (кумулятив усул).

1. Амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш.

Амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулида амортизация тенг маромда, асосий воситаларни фойдали ишлатиш муддати мобайнида уларнинг амортизацияланадиган қийматидан келиб чиққан ҳолда тенг улушларда ҳисобланади.

Мазкур усулга кўра, асосий воситалар объектининг амортизацияланадиган қиймати унинг хизмат муддати давомида тегишли харажатларга тенг маромда ҳисобдан чиқарилади (тақсимланади). Усул амортизация меъёри фойдали хизмат муддатининг фаолиятига боғлиқлигига асосланган. Ҳар бир давр учун амортизация ажратмалари суммаси амортизацияланадиган қийматни объектдан фойдаланилган ҳисобот даврларидаги сонига бўлиш йўли билан ҳисобланади.

Амортизацияни тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулида амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси асосий воситалар объектининг бошланғич (тиклаш) қийматидан келиб чиқиб, мазкур объектнинг тугатиш қийматини ва фойдали ишлатиш муддатини айирган ҳолда, белгиланади;

Мисол: Юк автомобили бошланғич қиймати 10 000 000 сўм. 5 йиллик фойдали хизмат муддатида сўнг қолдиқ қиймати -1 000 000.

Бошланғич қиймат – қолдиқ қиймат = 10 000 000 - 1 000 000 =
1 800 000

Хизмат муддати 5 йил

Амортизация суммаси 1 800 000 сўм

Йиллик амортизация меъёри (амортизацияланадиган қийматдан) -
20фоиз

Амортизация қилинадиган сумма = Бошланғич қиймат – Қолдиқ қиймат

2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда амортизацияни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш усули).

Амортизацияни ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усули ҳар бир муайян йилдаги асосий воситалар объектининг маҳсулотларини ҳисобга олишга асосланган.

Мазкур усул бўйича ҳар йиллик амортизация ҳажмини ҳисоб-китоб қилиш учун бутун фойдали ишлатиш муддатидаги умумий баҳоланган маҳсулотлар йиғиндисини ва мазкур муайян йилдаги маҳсулотларни аниқлаш лозим. Маҳсулот сифатида ишлаб чиқариладиган маҳсулот бирликлари сони, ишланган соатлар сони, ўтиб бўлинган тонна-километрлар сони ва бошқалар олиниши мумкин.

Амортизацияни ҳисоблашнинг ишлаб чиқариш усулида йиллик амортизация ажратмалари суммаси ҳисобот давридаги маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмининг натурал кўрсаткичидан ҳамда тугатиш қийматини айирган ҳолдаги асосий воситалар объектининг бошланғич (тиклаш) қийматининг асосий воситалар объектини бутун фойдали ишлатиш муддатидаги назарда тутилаётган маҳсулот (ишлар, хизматлар) ҳажмига нисбатан мутаносиблигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Мисол. Фараз қилайлик, юк автомобили бутун хизмат муддати давомида 90 000 км масофани босиб ўтади. Амортизация харажатлари қуйидагича ҳисобланади:

$$\frac{\text{Бошланғич қиймати} - \text{Қолдиқ қиймати}}{\text{Бажариладиган иш ҳажми}} = \frac{10\,000\,000 - 1\,000\,000}{90\,000} = 100 \text{ сўм/ км.}$$

Бажариладиган иш ҳажми

90 000

Амортизация ҳисоблаш: ишлаб чиқариш усули, (минг сўмда).

	Бошланғич қиймати	Босиб ўтадиган масофа, км	Йиллик амортизация суммаси	Жамғарилган амортизация	Баланс қиймати
Сотиб олиш санаси	10 000	-	-	-	10 000
1-йил охирида	10 000	20 000	2 000	2 000	8 000
2-йил охирида	10 000	30 000	3 000	5 000	5 000
3-йил охирида	10 000	10 000	1 000	6 000	4 000
4-йил охирида	10 000	20 000	2 000	8 000	2 000
5-йил охирида	10 000	10 000	1 000	9 000	1 000

3. Жадаллаштирилган усулда амортизация ҳисоблаш. Асосий воситалардан интенсив фойдаланилганда, шунингдек илмий-техникавий жараённинг катта таъсирида асосий воситалар амортизацияси қуйидаги усулларда ҳисобланадиган жадаллаштирилган амортизация йўли билан ифодаланади:

а) икки баравар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усули;

Икки баравар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усули амортизацияни ҳисоблаш даврида амортизацияланадиган актив қийматининг камайтишини англатади.

Мазкур усулга кўра, тенг маромли (тўғри чизиқли) ҳисоблаш усулидан икки баравар амортизация меъёри мазкур ҳисобот давридаги асосий воситанинг тегишли қолдиқ қийматига кўпайтирилади. Икки баравар амортизация меъёри билан қолдиқни

камайтириш усули бўйича амортизацияни ҳисоблашда фарз қилинаётган тугатиш қиймати бошланғич (тиклаш) қийматидан чегирилмайди.

Икки баравар амортизация меъёри билан қолдиқни камайтириш усулида йиллик амортизация ажратмалари суммаси ҳисобот йили бошидаги асосий воситалар объектининг қолдиқ қийматидан ва мазкур объектни фойдали ишлатиш муддатига боғлиқ ҳолда ҳисобланган амортизациянинг икки баравар меъёридан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Мисол. Юк автомобилининг фойдали хизмат муддати 5 йил.

Қийматни бир текисда тақсимлаш (тўғри чизиқли) усулда ҳисобланган амортизация меъёри 20 фоиз (100 фоиз / 5).

Икки баравар ставка билан қолдиқни камайтириш усулида амортизация нормаси 40 фоизга тенг бўлади (2×20 фоиз).

Сўнгра бу ставка ҳар йилнинг охирида объектнинг баланс қийматига кўпайтирилиб амортизация суммаси топилади. Бу усулда амортизация ҳисоблашда объектнинг қолдиқ қиймати ҳисоблашда эътиборга олинмайди. Аммо, охирги йилда унинг баланс қийматини қолдиқ қийматигача етказиш даврида ҳисобга олинади.

22-жадвал.

Амортизация ҳисоблаш: қолдиқни камайтириш усули (минг сўмда).

	Бошланғич қиймат	Йиллик амортизация суммаси	Амортизация суммаси	Баланс қиймати
Сотиб олиш санаси	10 000	-	-	10 000
1-йил охирида	10 000	$(40\text{фоиз} \times 10\,000) =$	4 000	6 000

		4 000		
2-йил охирида	10 000	$(40\text{фоиз} \times 6\,000) = 2\,400$	6 400	3 600
3 -йил охирида	10 000	$(40\text{фоиз} \times 3\,600) = 1\,440$	7 840	2 160
4 -йил охирида	10 000	$(40\text{фоиз} \times 2\,160) = 864$	8 704	1 296
5 -йил охирида	10 000	296	9 000	1 000

б) йиллар суммаси усули (кумулятив усул).

Йиллар суммаси усулига (кумулятив усулга) кўра ҳар йили амортизация меъёри амортизация муддати охирига қадар қоладиган амортизацияланадиган қийматга улуш сифатида аниқланади. Улуш амортизация ажратмалари тугагунига қадар қоладиган тўлиқ йиллар сонини амортизация муддати ташкил қиладиган йиллар тартиб сонлари суммасига бўлиш орқали аниқланади.

Йиллар суммаси усулида (кумулятив усулда) амортизация ажратмаларининг йиллик суммаси асосий воситалар объектининг тугатиш қиймати айирилган ҳолда бошланғич (тиклаш) қийматидан ҳамда суратида объектни фойдали ишлатиш муддатининг охирига қадар қоладиган йиллар сони, махражида эса – объектни фойдали ишлатиш муддати йиллари сони суммасининг нисбатидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

Мисол, юк автомобилининг кутилаётган хизмат кўрсатиш муддати 5 йилга тенг. Эксплуатация муддатида йил сонлари йиғиндиси – 15 га тенг (кумулятив сон):

$$1 + 2 + 3 + 4 + 5 = 15$$

Сўнгра тескари тартибда ҳар бир хизмат йилини кумулятив сонга бўлиш орқали ҳисоблаш коэффициентлари топилади:

5/15, 4/15, 3/15, 2/15, 1/15.

Бу коэффициентларни объектнинг ҳар йиллик қолдиқ қийматига бўлиш орқали амортизация суммаси топилади:

9 000 000 (10 000 000 - 1 000 000).

23- жадвал.

Амортизация ҳисоблаш: сонлар йиғиндиси-кумулятив усул,
(минг сўмда).

	Бошланғич қиймат	Йиллик амортизация суммаси	Амортизация суммаси	Баланс қиймати
Сотиб олиш санаси	10 000	-	-	10 000
1-йил охирида	10 000	$(5/15 \times 9\,000) = 3\,000$	3 000	7 000
2-йил охирида	10 000	$(4/15 \times 9\,000) = 2\,400$	5 400	4 600
3-йил охирида	10 000	$(3/15 \times 9\,000) = 1\,800$	7 200	2 800
4-йил охирида	10 000	$(2/15 \times 9\,000) = 1\,200$	8 400	1 600
5-йил охирида	10 000	$(1/15 \times 9\,000) = 600$	9 000	1 000

Жадвалдан кўриниб турибдики, биринчи йилда амортизация суммасининг энг катта қисми ҳисобланади ва кейинги йилларда бу миқдор камайиб бориш хусусиятига эга.

Солиқ солиш мақсадида Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида **(23-модда)** ҳар йиллик амортизация меъёрлари харажатларга тенг маромда ҳисобдан чиқариладиган асосий

воситаларнинг бошланғич (тиклаш) қийматига нисбатан фоизларда белгиланган.

24-жадвал.

Асосий воситаларнинг амортизация меъёрлари

Асосий воситалар гуруҳлари	амортизация меъёри
1. Енгил автомобиллар, такси, йўлларда фойдаланиладиган автотрактор техникаси, махсус асбоб-ускуна, инвентарь ва жиҳозлар. Компьютерлар, периферия қурилмалари ва маълумотларни қайта ишлаш ускуналари	20 фоиз
2. Юк автомобиллари, автобуслар, махсус автомобиллар ва автотиркамалар. Саноатнинг барча тармоқлари, металл қуйиш корхонаси учун машиналар ва ускуналар, темирчилик-пресслаш ускуналари, қурилиш ускуналари, қишлоқ хўжалик машиналари ва ускуналари. Офислар учун мебель	15 фоиз
3. Темир йўл, денгиз, дарё ва ҳаво транспорти воситалари. Кучқувват берадиган машиналар ва ускуналар: иссиқлик техника ускуналари, турбина ускуналари, электр двигателлари ва дизель-генераторлар. Электр узатиш ва алоқа қурилмалари. Трубопроводлар	8 фоиз
4. Бинолар, иншоотлар ва иморатлар	5 фоиз
5. Бошқа гуруҳларга киритилмаган, амортизация қилинадиган активлар	10 фоиз

Ишлаб чиқариш жараёнида асосий фондлар аста-секинлик билан эскириши

6.5. Корхоналарнинг номоддий активлари. Интеллектуал мулк объектлари. Номоддий активларни баҳолаш

Номоддий ёки «ушланиш мумкин бўлмаган» активлар бу ҳуқуқлар ва номоддий ресурслар бўлиб, улар бозорда корхонага (фирмага) устунлик беради. Бундай активларга муаллифлик ҳуқуқи, патентлар, савдо белгилари, фирма нуфузи, компьютер дастурлари, рекламага сармоя харажатлари, ташкилий харажатлар, лицензиялар, ижара шартномалари, франшизалар ва бошқалар киради.

Лицензия шартномаларининг катъий белгиланган ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 4-бўлими 59-боби 1036-моддасида акс этган.

- амалиётда номоддий активлар хўжалик оборотида турли мақсадларда қўлланилади⁴³:

- тижорат мақсадида устав сармоясига бадал сифатида қўйишда, уларнинг олди-сотди жараёнида фойда олишда, ноқонуний фойдаланилганида эҳтимолий зарар қоплаш мақсадида;

- корхона балансида ҳисобга олишда ўз маблағлари, буюртмачи маблағлари ҳисобига ташкил этилган, учинчи шахслардан харид қилинган номоддий активларнинг барча турларини ҳисобга олишда;

- комплекс фойланилганида корхонани хусусийлаштиришда, суғурта қилишда, гаровга қўйишда;

- фойдага иштирок этганда муаллифлик гонорарини тўлаганда, фойдадаги ҳиссасини аниқлаганда;

- маҳсулот таннархида акс эттирилганида;

⁴³ Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2005. – 480 б.

- солиққа тортиш базасини аниқлаганда ва шу каби ҳолларда.

Номоддий активлар жисмоний кўринишга эга эмас. Бухгалтерия балансининг 1-бўлими «Узоқ, муддатли активларда бошланғич қиймати (020-сатр), эскириш (021-сатр) ва қолдиқ қиймати (022-сатр)да акс эттирилади. Корхонанинг мол-мулки солиғини ҳисоблаш ва тўлаш жараёнида улар асосий воситаларга киритилади. Номоддий активлар хўжалик фаолиятида узоқ, муддат давомида фойдаланиладиган ва даромад келтирадиган активлардир. Корхонада унга ққилинган харажатлар уларнинг қўйилмалари сифатида намоён бўлади.

Энг кенг тарқалган номоддий активлар орасида: патентлар, ноу-хау, муаллифлик ҳуқуқи, франшизалар, савдо белгилари, ташкилий ва муддати узайтирилган харажатлар, гудвилл кабиларни кўрсатиш мумкин.

Патент эгасининг ўз ақлий (интеллектуал) фаолияти натижаларига бўлган ҳуқуқларини тасдиқлайдиган ва ҳимоялайдиган ҳужжатдир. У эгасига патентланган буюм, жараён ёки фаолиятни қўллаш, ишлаб чиқариш, сотиш ва назорат қилиш ҳуқуқини беради. Патентни тегишли органларда рўйхатга олиш унинг ҳимоясини кафолатламайди. Чунки, у судда муваффақиятли ҳимоя қилинмагунга қадар ракобатбардош ҳисобланмайди. Патентни судда муваффақиятли ҳимоя қилиш билан боғлиқ. харажатлар сармояга айлантирилиши зарур. Чунки, ушбу харажатлар унинг қийматига киритилади, яъни патентнинг баланс қиймати муайян суммага камаяди.

Ноу-хау деганда ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун зарур бўлган илмий-техник, тўпланган тажриба, ишлаб чиқариш сири каби билимлар мажмуаси тушунилади.

Ноу-хау шакллари турли-туман. Уларнинг барча турлари номоддий активлар ҳисобланади. Ноу-хауни тижорат мақсадида бериш, алмаштириш ва тарқатиш, аввалам-бор, лицензия шартномалари тузиш йўллари билан амалга оширилади. Улар асосан ноу-хаудан даромад (фойда) олиш мақсадида фойдаланилади. Ноу-хауни харид қилиш ишлаб чиқаришни йўлга қўйишни енгиллаштиради ва арзонлаштиради, ишлаб чиқариш сирларининг тўлиқ сақланишини, сотувчи фирма мутахассисларининг ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш ва назорат қилишда иштирок этишини таъминлайди.

Муаллифлик ҳуқуқи қонун томонидан фан ва адабиёт, мусиқа, тасвирий санъат ва ҳакозо асарлари муаллифларига бериладиган ҳимояланиш шаклидир.

Муаллифлик ҳуқуқи улар эгаларига ўз ишларини нашр эттириш, қайта нашр эттириш ва кўпайтириш, сотиш ва нусхаларини тарқатиш, ўз асарларини ижро этиш ва тасмага ёзиш бўйича тегишли ҳуқуқларни берадилар.

Муаллифлик ҳуқуқи қиймати унинг таннархига тегишли равишда ўлчаниши назарда тутилади. Муаллифлик ҳуқуқи, одатда амал қилиш муддати давомида иқтисодий қийматга эга бўлмайди. Унинг қиймати ундан даромад олиш кутилаётганида амортизация қилиниши мумкин. Бирок бу муддатнинг амал қилиш вақти муаллиф ҳаёт бўлган йиллар на ундан кейин эса 50 йилдан ошмаслиги лозим.

Савдо белгилари ва савдо номлари муайян компания маҳсулотлари ёки хизматларини идентификация қиладиган белги, рамз ёки номлардир. Масалан, «Coca-Cola», «Сино» ва бошқалар. Улар эгалик қилишни асослаш ва юридик ҳимояланиш учун рўйхатга олинади.

Савдо белгисини харид қилиш, тайёрлаш, ҳимоялаш, рўйхатга олиш, сармояга айлантирилиши, яъни унинг қийматга киритилишини таъминлаш керак. Савдо белгисининг фойдали хизмат қилиш муддати 40 йил мобайнида амортизацияланади. Бу муддатларда қайси бири қисқароқлиги эътиборга олинади.

Франшизалар ҳукумат органлари томонидан хўжалик субъектларига давлат мулки, коммунал хизматлари (электр энергияси) ёки якка ҳолдаги номдан (масалан, Макдональдс) фойдаланиш ҳуқуқи учун имтиёзлардир.

Франчайзинг контракти франшиза амал қилиш муддати, шунингдек франчайзинг берувчи ва олувчи ҳуқуқи ҳамда мажбуриятларини белгилайди. Франшизанинг бошланғич қиймати ҳам сармояга айлантирилиши, сўнгра у амал қилган муддат давомида харажатларига киритилиши керак. Бу давр алоҳида келишилмаган бўлса, амортизация аниқ, белгиланган хизмати муддатидан келиб чиқиб аниқланади. У аввалги нархни қайта кўриб чиқиш учун мунтазам баҳоланади. Тўлиқ амотизация даври 40 йилдан ошмаслиги лозим. Франшиза имтиёздан фойдаланадиган субъект томонидан уни хизматлар, масалан, рағбатлантириш компанияларида, бухгалтерия ҳисоби ва ташкилий масалаларда кўмаклашганлиги учун тақдим этган субъектга йиллик ва жорий тўловлар амалга оширилган

харажатлар ҳисобига чиқарилиши лозим, чунки истикболда фойда келтирмаслиги аниқ. Франшиза қадрини йўқотса ёки қонун билан бекор қилинса амортизацияланмаган сумма зарар сифатида ҳисобдан чиқарилади.

Узоқ муддатли харажатлар — бўнак даромадлар вужудга келишини таъминлаши мумкин бўлган хизматлар харажатлари. Улар узоқ, муддатли ва олдиндан тўланган харажатлар сифатида балансда акс эттирилади ва узоқ, муддатли активлар сифатида таснифланади. Чунки жорий активлар амал қилиш муддати тугаганидан кейин ҳам даромадларга таъсир қилади. Узоқ муддатли харажатлар жисмоний моҳиятга эга бўлмайди. Бундай харажатларга суғурталаш бўйича узоқ, муддатли олдиндан тўланган бадаллар ёки ижара тўловлари киритилиши мумкин.

Узоқ муддатли харажатлар даромад келиши мўлжалланган келгуси даврларда амортизацияланади.

Ташкилий харажатлар ташкилий фаолият пайтидаги харажатлардир. Буларга бухгалтерлик, ҳуқуқий, канцелярия харажатлари кабилар киради. Улар сармояга айлантирилиши мумкин. Чунки келажакда фонда келтиради. Бирок,, бу харажатларни корхона фаолиятининг биринчи йилида харажатларга киритиш даромадлар билан мувофиқликка олиб келади. Ташкилий харажатларни амортизациялаш муддати тадбиркорликнинг аниқ, туридан келиб чиқиб, раҳбарият томонидан аниқланади.

Гудвилл фирма нуфузининг шартли қиймати. Унинг номоддий мулкчилиги тижорат корхонасига бошқа худди шундай корхоналар

оладиган меъёрий ёки кўзда тутилган фойдадан ортиқча даромад олиш имконини беради.

Компания харид қилинганида юритилаётган компания қийматининг, унинг активлари қийматидан ортиқча қисми «гудвилл» — «эркин хохиш», нуфуз, обрў деб номланган номоддий актив ҳисобланади. Умуман, гудвилл яхши таниш бўлган савдо белгиси, истеъмолчилар билан яхши муносабатлар, компания хизматчиларининг юқори ахлоқий фазилатлари ва шунга ўхшаш бошқа харажатларни ўз ичига олади. Улар компаниянинг одатдагидан кўра ортиқча фойда олиш имкониятини оширади.

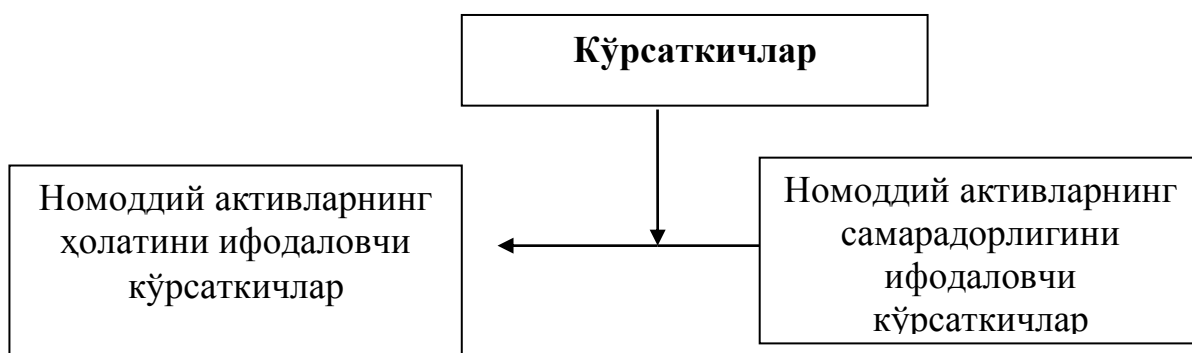
Меҳнат предметларидан самарали фойдаланиш натижасида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ўртача харажатлари ёки таннаҳлари пасаяди. Бунинг натижасида корхоналарнинг соф фойдалари ортади. Шунинг билан биргаликда меҳнат предметларидан ўриндошлик билан фойдаланиш оқибатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг сифатлари яхшиланади, хизмат қилиш муддатлари эса кўпаяди.

Номоддий активларга, таъкидланганидек, уларни алоҳида гуруҳ бўйича айтадиган бўлсак, қуйидагилар киради:

- ер, сув ва бошқа табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқининг киймати;
- бино, иншоот, ускуна ва жиҳоз каби мулклардан фойдаланиш ҳуқуқининг киймати;
- ихтиро ва рационализаторлик таклифлари, «ноу-хау» кабилардан фойдаланиш ҳуқуқларининг киймати;

•товар белгилари ва бошқа интеллектуал мулкдан фойдаланиш каби ҳуқуқларни берувчи рухсатномалар киймати.

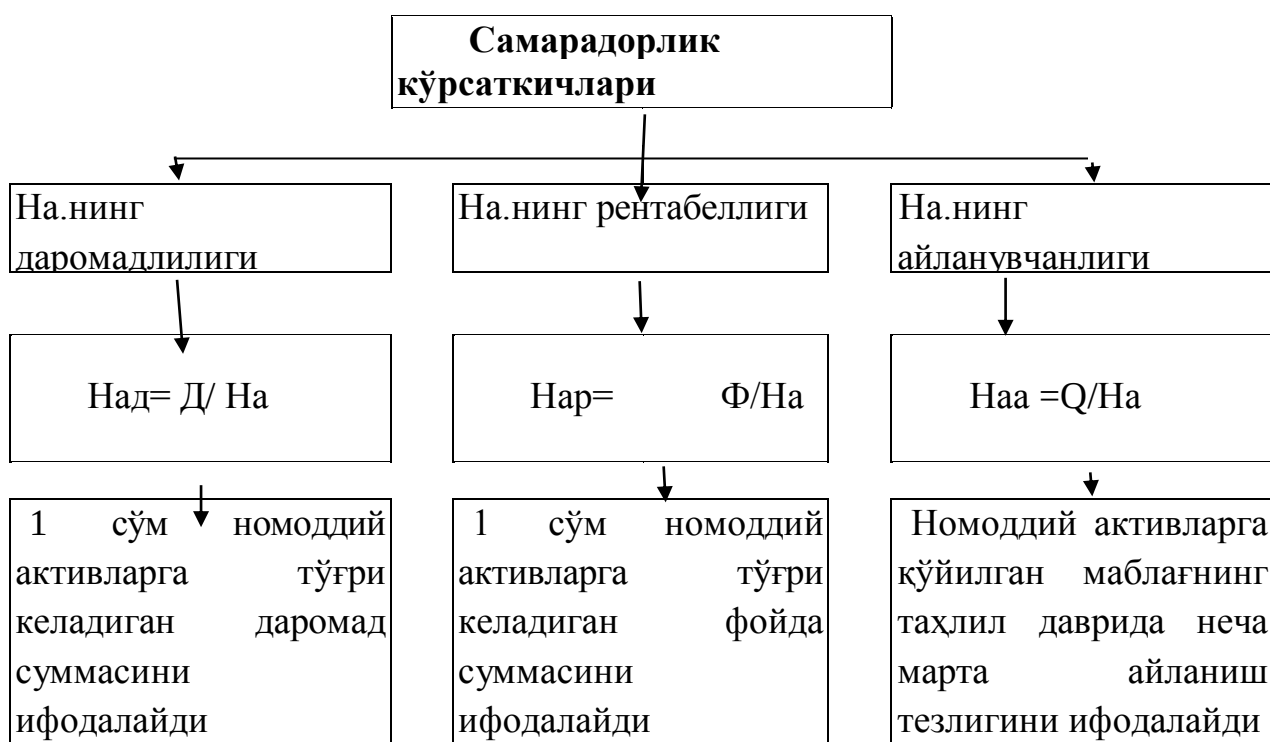
Буларнинг ҳаммаси бухгалтерия балансининг актив қисмида «Номоддий активлар» моддасида ифодаланади. Уларни таҳлил қилиш учун ҳам кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Улар иқтисодий мазмуни бўйича икки гуруҳга бўлинади: номоддий активларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар ва уларнинг самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Ҳар бир гуруҳ кўрсаткичлар ўз навбатида бир қанча кўрсаткичларни ўз ичига олади. Масалан, номоддий активларнинг ҳолатини ифодалаш учун тўртта, унинг самарадорлигини баҳолаш учун эса учта кўрсаткичдан фойдаланилади. Уларнинг дастлабки йирик таснифи қуйидаги чизмада келтирилган (4-расм).

25-расм. Номоддий активларни ифодаловчи кўрсаткичлар таснифи

Номоддий активларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичларга қуйидагилар киради: номоддий активларнинг умумий ҳажми; уларнинг ўртача йиллик қиймати; умумий активлардаги улуши; эскириш коэффициенти.

Номоддий активларга қўйилган маблағ ҳам маълум даражада фойда келтиришга қаратилган. Бу эса ўз навбатида унинг самарадорлигини баҳолашни тақозо қилади. Номоддий активларнинг самарадорлигини ифодалаш учун қуйидаги кўрсаткичлар тизими тавсия қилинади: номоддий активларнинг даромадлилиги; номоддий активларнинг рентабеллиги ва номоддий активларнинг айланувчанлиги. Ушбу кўрсаткичларни аниқлаш йўллари ва ҳар бирининг қискача тавсифи қуйидаги чизмада келтирилган (10-чизма).

26-расм. Номоддий активлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Асосий фондлар нима ва уларнинг кенгайтирилган ишлаб чиқаришдаги роли қандай?

2. Асосий ишлаб чиқариш фондлари тузилмаси деганда нима тушунилади ҳамда уларнинг саноат тармоқлари бўйича фарқланишига нима сабаб бўлади?

3. Замонавий амортизация сиёсатининг моҳияти ва аҳамияти нимада?

4. Асосий ишлаб чиқариш фондларидан фойдаланишнинг экстенсив ва интенсив кўрсаткичлари қандай?

5. Корхона ва саноат тармоғининг ишлаб чиқариш қувватларини ҳисоблаш усули, тури ва тушунчалари қандай?

6. Замонавий шароитларда асосий фондлар ва корхона ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланишни яхшилашнинг қандай йўналишлари мавжуд?

7-мавзу. Корхоналарнинг айланма маблағларидан самарали фойдаланиш асосида ривожланишини таъминлаш

7.1. Айланма маблағлар тушунчаси ва таркиби. Ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фонди.

7.2. Айланма маблағларни шакллантириш манбалари.

7.3. Корхоналарнинг айланма маблағларига бўлган талабини аниқлаш.

7.4. Корхоналарда захираларни бошқариш.

7.1. Айланма маблағлар тушунчаси ва таркиби. Ишлаб чиқариш айланма фондлари ва муомала фонди

“Айланма маблағлар ” атамасидан ташқари “айланма капитал” ибораси ҳам кўп қўлланилиб, асосан иқтисодий назария ва хўжалик юритишнинг хорижий тажрибасидан олинади. Моҳиятига кўра, **айланма капитал** корхона ишлаб чиқариш капиталининг бир қисми

бўлиб, унинг қиймати ишлаб чиқаришнинг ҳар бир циклида ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтказилади ҳамда ушбу товарни сотгандан сўнг корхонага қайтарилади. Айланма капитал кўпинча корхонанинг пул маблағлари ҳисобланувчи ёки ишлаб чиқариш жараёнида пул маблағларига айлантирилувчи ҳаракатчан активлари қаторига киритилади.

Айланма ишлаб чиқариш фондлари – корхона ишлаб чиқариш фондларининг бир қисми бўлиб, битта ишлаб чиқариш цикли давомида сарфланади ҳамда натурал шаклини ўзгартириб, ўз қийматини тўлиғича тайёр маҳсулот таннархига ўтказди. Шу сабабли айланма ишлаб чиқариш фондлари ишлаб чиқариш жараёнининг мажбурий элементи ва ишлаб чиқариш харажатларининг асосий қисми ҳисобланади.

Корхона айланма ишлаб чиқариш фондлари қаторига хомашё ва материаллар захираси, ярим тайёр маҳсулотлар, ёқилғи ва энергетика ресурслари, қадоклаш ва ўров материаллари, эҳтиёт қисмлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва келажакдаги харажатларни киритиш мумкин. Режалаштириш, системали ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилиш учун қулайлик яратиш мақсадида айланма ишлаб чиқариш фондлари уч гуруҳга бўлинади:

- ишлаб чиқариш захиралари;
- тугалланмаган ишлаб чиқариш ва корхонада тайёрланган ярим тайёр маҳсулотлар;
- келгуси давр харажатлари.

Муомала фондлари корхонанинг тайёр маҳсулот захирасини яратиш учун мўлжалланган пул маблағлари, шунингдек, чек ва

векселлар, акциядорларнинг қарзлари, турли хил дебиторлик қарзлари, банк ва кассаларнинг ҳисоб рақамларидаги маблағлардан иборат бўлади. Муомала фондлари ва айланма ишлаб чиқариш фондлари мажмуаси, корхонанинг айланма маблағлари (капитали)ни ташкил қилади.

Ишлаб чиқаришда банд бўлган айланма маблағлар катталигини белгиловчи асосий омиллар бу, маҳсулот тайёрлашнинг ишлаб чиқариш цикли узунлиги, меҳнатни ташкил қилиш, техника ва технологиянинг ривожланиш даражаси, меҳнат предметлари ва қуролларидан фойдаланиш нормаларидир. Айланма маблағлар катталиги, шунингдек, маҳсулотларни сотиш шароитлари, таъминот ва маҳсулотни сотиш тизимини ташкил қилиш даражаси билан ҳам боғлиқ бўлади.

7.2. Айланма маблағларни шакллантириш манбалари

Корхона иқтисодиётига айланма маблағларнинг таркиби ва тузилмасидан ташқари, уларни ишлаб чиқариш, такрор ишлаб чиқариш ва муомаланинг турли босқичларида излаб топиш катта таъсир кўрсатади. Айланма маблағларнинг тўлиқ айланиши уч босқичдан иборат бўлиб, бу жараёнда маҳсулот ишлаб чиқарилади ва сотилади.

Биринчи босқичда айланма маблағлар пул шаклидан моддий бойликларнинг ишлаб чиқариш захираларига айланади, яъни пул – товар (Д-Т).

Иккинчи босқич ишлаб чиқариш, яни маҳсулотни тайёрлаш жараёнини ўз ичига олади. Бу босқичда айланма маблағлар ва биринчи ўринда айланма фодлар тугалланмаган ишлаб чиқариш ва

ярим тайёр маҳсулотлар ҳолига келтирилиб, товар шаклини олади (Т).

Учинчи босқичда айланма маблағлар товар маҳсулоти шаклида муомалага киритилиб, сотилади ва яна пул шаклини олади (Т-П).

Шу тариқа айланма маблағлар барча босқичлардан ўтиб, тўлиқ айланишни амалга оширишини қуйидаги тарзда акс эттириш мумкин:

1-босқич – пул – товар (П-Т);

2-босқич – ишлаб чиқариш (И.Ч);

3-босқич – товар – пул (Т-П).

Шуни қайд қилиб ўтиш муҳимки, корхонанинг айланма маблағлари бир вақтнинг ўзида учала босқичда ҳам пул маблағлари, ишлаб чиқариш захиралари, тугалланмаган ишлаб чиқариш, ярим тайёр ва тайёр маҳсулотлар кўринишида мавжуд бўлиши мумкин. Корхонанинг айланма маблағлари ҳаракати маълум бир иқтисодий қонунлар асосида ишлаши ҳамда улардан ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқаришнинг барча босқичларида оқилона фойдаланишни кўзда тутиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу қонунлардан ва айланма маблағлардан фойдаланиш қоидаларидан четга чиқиш айланма маблағларнинг етишмаслигига ёки самарадорликнинг пасайишига олиб келиши мумкин.

7.3. Корхоналарнинг айланма маблағларига бўлган талабини аниқлаш

Корхонанинг айланма маблағлари – унинг айланма фондларда, муомала фондларида ва бошқа ҳаракатдаги активларда турган пул маблағларидир⁴⁴.

⁴⁴ Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2008. – 480 б.

Улар асосий фондлардан фарқли ўлароқ, тўхтовсиз ҳаракатда бўлади. Чунки, бир ишлаб чиқариш цикли мобайнида тўлиқ истеъмол қилинади, ўз қийматини тайёр маҳсулотга ўтказади, ҳам буюм-натура кўринишида, ҳам қиймат тарзида тикланади.

Айланма маблағлар ҳақидаги маълумотлар бухгалтерия балансида ҳамда «Дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотнома» деган 2-а шаклда кўрсатилади. Бухгалтерия балансида улар «Айланма активлар» деган активнинг 2-бўлиmidан қайд этилади. Ушбу бўлимнинг якуни корхонанинг муайян санада айланма маблағларда турган маблағлари суммасини кўрсатади.

Корхона иқтисодий салоҳияти таркибида етакчи ўринларни айланма маблағлар ҳиссаси ташкил қилади. Унинг миқдори, таъкидланганидек, турли соҳаларда турлича.

Айланма маблағлар ҳам иқтисодий мазмуни бўйича айрим жиҳатлари асосий воситаларга ўхшаш. Улар иккаласи ҳам моддий ресурслар гуруҳига киради. Шу жиҳатдан айланма маблағларни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ҳам уч гуруҳга бўлиш мумкин: айланма маблағлар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар, айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар ва айланма маблағлар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар. Мазкур кўрсаткичларнинг таснифи чизмада келтирилган (8.2-чизма).

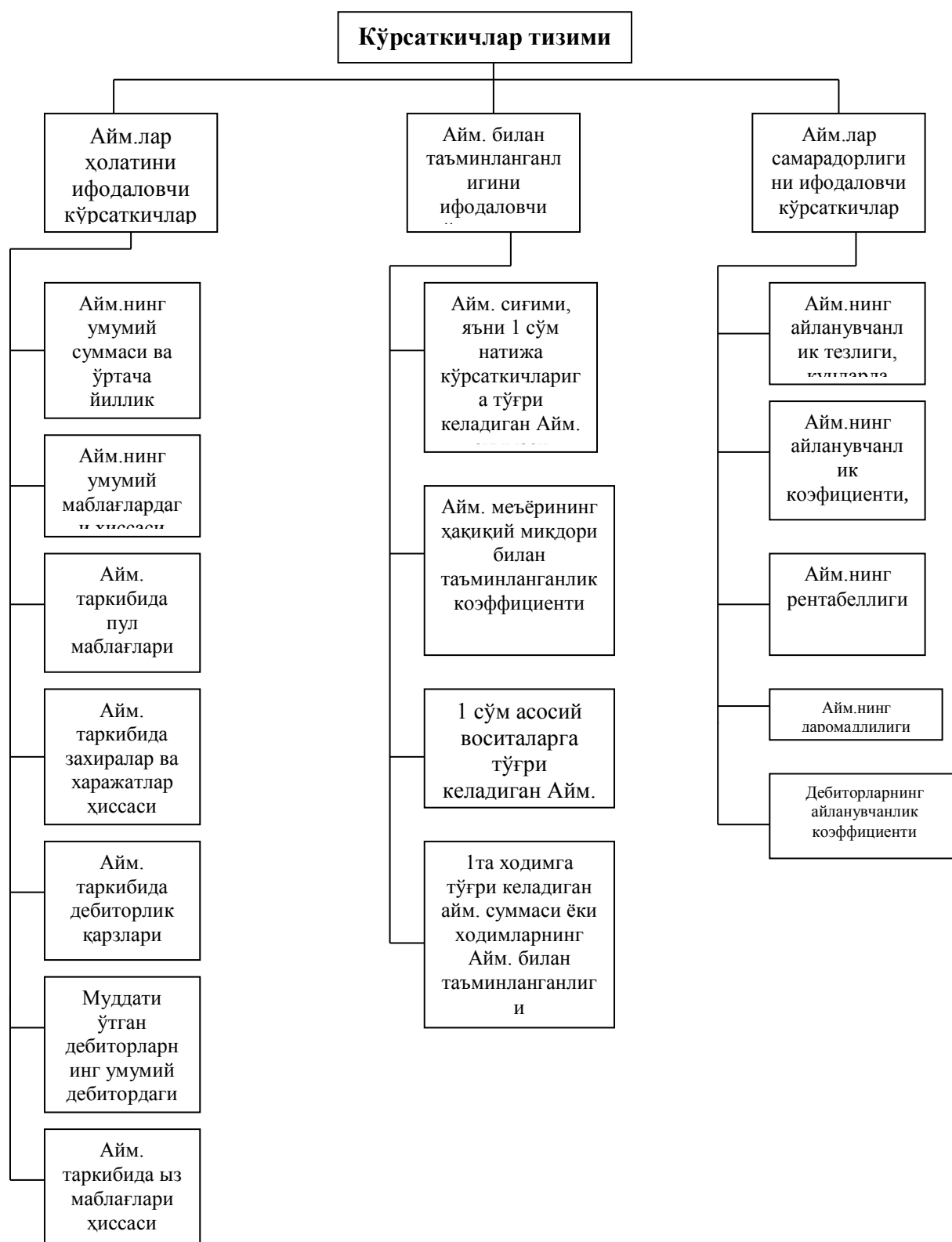
Таҳлил жараёнида у ёки бу кўрсаткичнинг нимани ифодалаши, уларни баҳолаш йўлари ва маълумот манбаларини аниқлаш муҳим аҳамият касб этади. Шу туфайли, ҳар бир кўрсаткичнинг номини, нимани ифодалаши, аниқлаш йўларини келтирилган гуруҳлар бўйича кўриб чиқишни мақсадга мувофиқ

Айланма маблағлар (Айм) ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмуни)	Аниқланиш формуласи
1.Айм. нинг умумий маблағлардаги ҳиссаси	Айм.нинг умумий маблағларда неча фоиз ташкил қилишини кўрсатади	$A_{\text{айм}}/Б$
2.Айм. таркибида пул маблағлари (Пм) ҳиссаси	Айм. таркибида қанча фоиз пул маблағлари мавжудлигини ифодалайди	$П_{\text{м}}/ A_{\text{айм}}$
3.Айм. таркибида Товар-моддий захиралари (Зх) ҳиссаси	Айм. таркибида қанча фоиз ишлаб чиқариш захиралари борлигини кўрсатади	$З_{\text{х}}/А_{\text{айм}}$
4.Айм. таркибида дебиторлар (Деб) ҳиссаси	Айм. таркибида дебиторларнинг неча фоиз ташкил қилишини кўрсатади	$Д_{\text{деб}}/А_{\text{айм}}$
5. Муддати ўтиб кетган дебиторларнинг (Дмуд) умумий Деб.даги ҳиссаси	Муддати ўтиб кетган дебиторларнинг умумий дебиторлардаги неча фоиз ташкил қилишини ифодалайди	$Д_{\text{муд}}/Д$
6. Айм. таркибида ўз маблағлари ҳиссаси	Барча Айм.нинг қанча қисми ўз маблағлари ҳисобидан қопланишини кўрсатади	$(\ddot{Y}_{\text{м}}+У_{\text{мп}}-А_{\text{с}})/А_{\text{айм}}$

Ушбу жадвал маълумотлари корхонанинг айланма маблағларини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими, таснифи, аниқланиш йўллари, нимани ифодалаши ва ҳар бирининг ахборот манбаини кўрсатиб турибди. Бу эса мазкур кўрсаткичлар тизимини таҳлил қилиш учун назарий ва услубий асос бўлади.

Корхона айланма маблағларини (Айм) ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва таснифи

27-расм. Корхона айланма маблағларини (Айм) ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва таснифи

Айланма маблағлар билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичларни таҳлил қилишда айланма маблағларнинг суммаси ва айланиш тезлигини белгиланган меъёрлар билан таққослаш; ўз ва қарз маблағларининг муомаладаги иштирокини аниқлаш; айланма маблағларнинг умумий ҳажми ва турлари бўйича шакллари ва манбаларини ўрганиб чиқиш лозим бўлади.

Айланма маблағлар билан таъминланганликни аниқлаш учун маълумотлар молиявий ҳисоботдан, баланснинг актив қисмидаги 2-бўлимидан олинади.

26-жадвал.

**Айланма маблағлар (Айм) билан таъминланганликни
ифодаловчи кўрсаткичлар**

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмун)	Аниқланиш формуласи
Айм. сиғими, яъни 1 сўм натижага (Q) тўғри келадиган Айм.	1 сўм натижа кўрсаткичига қанча Айм. Тўғри келишини (натижанинг фондлилигини) ифодалайди	Айм/Q
Айм. меъёрининг (Айм.м) ҳақиқий миқдори (Айм.х) билан таъминланиши	Айм. Ҳақиқий суммасининг меъёрга нисбатини, яъни 1 сўм Айм.м.га тўғри келадиган ҳақиқий Айм. Суммасини кўрсатади	Айм.х/ Айм.м
1 сўм асосий воситаларга (Ав) тўғри келадиган Айм.	1 сўм Ав.га тўғри келадиган Айм. Суммасини, яъни Ав.нинг Айм. Билан таъминланганлигини ифодалайди	Айм/Ав
Битта ходимга (X) тўғри келадиган Айм.	1 та ходимга тўғри келадиган Айм. суммаси, яъни ходимларнинг Айм. Билан таъминланганлигини кўрсатади.	Айм/X

Корхона айланма маблағлари самарадорлиги кўрсаткичларини баҳолаш ва уни ошириш имкониятлари. Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини таъминлаш, айланма маблағлар айланишини тезлаштириш нафақат корхона учун, балки бутун иқтисодиёт учун ҳам катта аҳамият касб этади. У ресурсларнинг нисбий озод қилиниши, ижтимоий харажатларнинг камайтирилишига кўмаклашади ва иқтисодий ривожлантириш суръатини оширади.

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги уларнинг айланиш тезлиги, даромадлилиги ва рентабеллиги билан, яъни айланма маблағларнинг 1 сўмига тўғри келадиган фойда миқдори билан белгиланади.

27-жадвал.

Айланма маблағлар (Айм) самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичларни аниқлаш йўллари

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмун)	Аниқланиш формуласи
1. Айм.нинг айланувчанлиги, кунларда	Айм. Бир айланиш даврининг неча кунга тўғри келишини кўрсатади	$\text{Аймўс} * \text{Кс} / \text{Q}$ Кс – даврдаги кунлар сони
2. Айм.нинг айланувчанлик коэффиценти, мартада	Таҳлил даврида Айм.га қўйилган маблағнинг неча марта айланишини ифодалайди	$\text{Q} / \text{Аймўс}$
3. Айм.нинг рентабеллиги	100 сўм Айм. Суммасига тўғри келадиган фойдани кўрсатади	$\text{СФ} * 100 / \text{Аймўс}$
4. Айм.нинг даромадлилиги	100 сўм Айм. Суммасига тўғри келадиган даромадни (Д) ифодалайди	$\text{Д} * 100 / \text{Аймўс}$
5. Дебиторларнинг айланувчанлиги (кунларда)	Дебиторларнинг (Деб) бир айланиш даври неча кунга тўғри келишини кўрсатади	$\text{Деб} * \text{Кс} / \text{Q}$

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларига жуда кўп омиллар таъсир этади. уларнинг асосийлари қуйидагилар:

- маҳсулот ҳажмининг кўпайиши;
- айланма маблағлар тузилишининг яхшиланиши;
- айланма маблағларни белгиланган меъёрлар даражасига етказиш;
- дебиторлик ва кредиторлик қарзларини камайтириш;
- чиқарилаётган маҳсулотга талабни ўрганишнинг яхшиланиши;
- харидорлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг яхшиланиши кабилар.

Бугунги кунда айланма маблағларда, айниқса, корхоналарнинг моддий-товар бойликларида банд бўлган йирик миқдордаги пул маблағлари уларнинг тўлиқ сақланишига эътибор қаратиш, улардан мақсадларга мувофиқ ва самарали фойдаланиш, шунингдек, уларнинг айланишини тезлаштиришни талаб қилади. Корхоналар олдида қўйилган вазифаларни бажариш қуйидагиларни амалга оширишни талаб қилади:

- фан-техника тараққиёти ютуқларини кенг қўллаш;
- ишлаб чиқаришнинг барча жараёнларида илмий жиҳатдан асосланган норма ва нормативлар тизимини яратиш;
- корхоналарни узоқ муддатли хўжалик алоқалари юритишга ўтказиш ва кооперация қилишни ривожлантириш;
- маҳсулотлар, молиявий, моддий ва куч-қувват ресурсларининг сифат балансини тузиш;

- бошқариш тизимини ташкил этишнинг ва рағбатлантиришнинг оптимал шакллари кўллаш.

Айланма маблағларнинг айланишини тезлаштириш учун курашда ҳар бир корхона уларнинг ишлаб чиқариш ва муомалада бўлиш муддатини қисқартиришга эришиши зарур. Гап шундаки, айланма маблағларнинг муомала соҳасида секин ҳаракатланиши корхонанинг бу воситалардан ишлаб чиқаришда фойдаланишда эришган ютуқларини йўққа чиқаришдан ташқари, уларнинг умумий айланишини ҳам секинлаштириши мумкин. Шу сабабли тайёр маҳсулотни истеъмолчига етказиб беришни тезлаштириш ёки маҳсулотни реализация қилиш муддатини қисқартириш ҳам айланма маблағларнинг айланишини тезлаштиришнинг муҳим йўли ҳисобланади.

7.4. Корхоналарда захираларни бошқариш

Айланма маблағларни нормалаштириш корхонанинг узлуксиз ишлаши таъминлайдиган моддий бойлик ва бошқа ресурсларнинг минимал, лекин етарли захираларини шакллантириш учун зарур бўлган пул маблағларини аниқлашда ифодаланади. У ички захираларни аниқлаш, ишлаб чиқариш цикли давомийлигини қисқартириш ва тайёр маҳсулотни тезроқ сотиш имкон яратади.

Айланма маблағларнинг нормативи айланма маблағлар нормасини, нормаси аниқланган кўрсаткичга кўпайтиришни ифодалайди ҳамда қоидага кўра, пул кўринишида ўлчанади. У қуйидаги формула асосида ҳисобланиши мумкин:

$$H_{\text{ай.м}} = H_{\text{ич.з}} + H_{\text{т.ич}} + H_{\text{т.м}}$$

Бу ерда:

$N_{ич.з}$ - ишлаб чиқарилган захиралар нормаси;

$N_{т.ич}$ – тугалланмаган ишлаб чиқариш нормаси;

$N_{т.м}$ - тайёр маҳсулот нормаси.

Айланма маблағларни нормалаштириш ва айниқса, моддий ресурсларни сарфлаш нормаларини белгилашда қуйидаги тамойилларга амал қилиш лозим:

- нормаларнинг прогрессивлиги ва динамиклиги;
- нормаларнинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш–техникавий жиҳатдан асосланганлиги;
- хом ашё, материал, ёқилғи, электр энергияси ва бошқа ресурслар ўлчамини тўғри танлаш;
- чиқит ва йўқотишларнинг олдини олиш;
- эскирган нормаларни қайта кўриб чиқиш ҳамда уларни фан-техника тараққиёти ютуқларига мос ҳолга келтириш.

Моддий ва бошқа ресурсларни нормалаштиришда бир нечта усуллар қўлланилади. Амалиётда қуйидаги усуллар кўпроқ учрайди:

1. Ўтган йиллар давомида амалда сарфланган ресурслар тўғрисидаги ҳисобот маълумотларини ўрганиш ҳамда бир неча йиллар давомида бўй берган пасайишларни ҳисоблашга асосланувчи статистика-тажриба усули.

2. Лаборатория тажрибаларига асосан яратилган ҳамда инструментлар ва ёрдамчи материаллар сарфланиши нормасини аниқлашда қўлланилувчи -лаборатория–техникавий усули.

3. Юзага келган ишлаб чиқариш шароитларидан ташқари бошқа корхоналарнинг илғор тажрибалари ва ютуқларини ҳам ҳисобга олиш имконини берувчи, моддий ресурслардан фойдаланишни

нормалаштиришнинг мукамалроқ усули ҳисобланувчи – ҳисоб-таҳлилий усули.

Корхона айланма маблағларини нормалаштириш тадбирлари ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш, шунингдек, тугалланмаган ишлаб чиқаришнинг оптимал катталиги, тайёр маҳсулот қолдиқлари ва келгуси давр харажатларини аниқлаш билан боғлиқ вазифаларни ечишга олиб келади.

Ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш, корхонанинг узлуксиз фаолият юритишини таъминлаш мақсадида амалга оширилади. Агар ишлаб чиқариш захиралари нормативлардан паст бўлса, ишлаб чиқариш жараёнининг издан чиқиши, ишчи кучи ва ускуналарнинг бекор туриб қолиши, корхонанинг ишлаб чиқариш ва иқтисодий кўрсаткичлари пасайишига олиб келиши мумкин. Шу билан бир пайтда, ишлаб чиқариш захираларининг белгиланган норма ва нормативлардан ошиб кетишига ҳам йўл қўймаслик керак, чунки бу маблағларнинг “музлаб” қолишига ва натижада корхона ва давлатнинг зарар кўришига олиб келади.

Ишлаб чиқариш захиралари жорий, суғурта (кафолатли), тайёрлов (технологик) ва мавсумий турларга бўлинади.

Жорий захира –бу, материаллар етказиб бериш оралиғида ишлаб чиқаришни моддий ресурслар билан таъминлаш учун зарур бўлган захирадир. Жорий захиралар материал етказиб бериш даври, оралиғи ҳамда хом ашё ва бошқа материалларнинг суткалик сарфланишига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Мисол. Нон комбинати бир суткада 10 тонна ун сарфлайди, тегирмондан эса бир ойда бир марта ун қабул қилади. Яъни етказиб

бериш оралиғи 30 кунни ташкил қилади. Демак, уннинг максимал даражадаги жорий захираси 300 (10х30) тоннани, ўртача жорий захираси 150 (10х30:2) тоннани, ун ҳар ўн кунда етказиб берилгандаги минимал жорий захираси эса 50 (10х10:2) тоннани ташкил қилади.

Шу тариқа жорий захиралар ҳажми кўп жиҳатдан етказиб бериш оралиғига боғлиқ бўлади: оралиқ қанчалик кичик бўлса, захира шунчалик кам бўлади. Бундан келиб чиққан ҳолда жорий захира миқдорини қуйидаги формула асосида топиш мумкин:

$$Z_{\max} = M_{\text{ўр}} \times T_{\text{т.ц}}$$

Бу ерда:

$M_{\text{ўр}}$ – ушбу материалдан ўртача суткалик фойдаланиш миқдори ($T_{\text{т.ц}}$, дона);

$T_{\text{т.ц}}$ – етказиб бериш оралиғи ёки таъминот цикли, кунлар.

Суғурта (кафолат) захирасидан таъминотда юзага келиши мумкин бўлган узилишлар ёки кўзда тутилмаган ҳолатларда фойдаланиш мўлжалланади. Кўпинча суғурта захирасининг миқдори жорий захира нормасининг 50фоиз миқдорида белгиланади ҳамда қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$Z_{\text{стр}} = M_{\text{ўр}} \times (T_1 + T_2 + T_3 + T_4)$$

Бу ерда:

T_1 – материални юклаш учун кетадиган вақт;

T_2 – материаллар йўлда бўладиган вақт;

T_3 – материалларни омборга қабул қилиш вақти;

T_4 – материалларни фойдаланишга тайёрлаш вақти.

Суғурта захираси омборда жорий захира билан биргаликда сақланади ҳамда ундан умуман фарқ қилмасда, алоҳида ҳисобга олинади ва фақат корхона раҳбариятининг рухсати билангина сарфланади.

Тайёрлов (технологик) захирасидан хомашё ва материалларни ишлаб чиқаришга киритиш учун тайёр ҳолга келтиришда фойдаланилади. Бундай захиралар ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари ва технологияларига эга бўлган корхоналардагина яратилади. Бундай корхоналар қаторига ёғ-мой комбинати, ёғочни қайта ишлаш корхонаси кабиларни киритиш мумкин. Мазкур ҳолларда тайёрлов захираси миқдори тайёрлов технологияси ва операцияларига мос ҳолда нормага солинади.

Мавсумий захиралар асосан учта сабабга кўра юзага келади: биринчидан, хомашё тайёрлашнинг мавсумийлиги; иккинчидан, уни истеъмол қилишнинг мавсумийлиги; учинчидан, материалларни етказиб беришнинг мавсумийлиги. Мавсумий захиралар ҳажми худди жорий захиралар ҳажми каби, ўртача бир суткада истеъмол қилиш ва мавсумий захиралар яратилиши лозим бўлган вақтга асосан аниқланади.

Ишлаб чиқариш захираларини нормалаштириш, ишлаб чиқаришда қўлланилувчи ҳар бир меҳнат предмети (хомашё ва материаллар, ёрдамчи материаллар ва бошқалар) учун алоҳида амалга оширилади ҳамда бу ўз навбатида ишлаб чиқариш захираларини яратишда айланма маблағларга бўлган эҳтиёжни аниқлашга асос бўлиб хизмат қилади.

Мисол. Пойабзал ишлаб чиқарувчи корхонада (харажатлар сметасига кўра) 1 чорак учун 180 минг сўм миқдордаги хомашё ва асосий материалларни 30 кунлик захира нормасида; 54 минг сўм миқдордаги ёрдамчи материалларни 40 кун захира нормасида; 27 минг сўм миқдоридаги қадоклаш ва ўров материалларидан 20 кун захира нормасида сарфлаш кўзда тутилган. Бундай шароитларда асосий воситалар нормативи (эҳтиёжи) қуйидагича бўлади:

Хомашё	ва	асосий	$\frac{180}{90} \times 30 = 60$	МИНГ СҮМ
материаллар бўйича				

Қўшимча	материаллар	$\frac{54}{90} \times 40 = 24$	МИНГ СҮМ
бўйича			

Қадоклаш	ва	ўров	$\frac{27}{90} \times 20 = 6$	МИНГ СҮМ
материаллари бўйича				

Тугалланмаган ишлаб чиқаришни нормалаштириш.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағлар нормативини аниқлаш корхона фаолиятидаги энг мураккаб ва кўп меҳнат талаб қилувчи жараён ҳисобланади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш сифатида ишлаб чиқаришнинг турли босқичларида - хомашёни техник назорат бўлими (ТНБ) томонидан қабул қилишдан то тайёр маҳсулот омборига топширгунга қадар ишлов берилаётган маҳсулотларни кўрсатиши мумкин.

Тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича айланма маблағлар нормативи миқдори қуйидагиларга боғлиқ бўлади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми.

2. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланувчи жорий харажатлар, яъни таннарх.

3. Хомашё ва материалларни ишлаб чиқаришга киритиш вақтидан то тайёр маҳсулот чиқишигача бўлган ишлаб чиқариш циклининг давомийлиги. Ишлаб чиқариш циклининг давомийлигини топишда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$T_{ич.ц} = t_{техн} + t_{контр} + t_{транс} + t_{тан}$$

Бу ерда:

$t_{техн}$ - маҳсулот ишлаб чиқаришдаги барча операцияларга сарфланувчи вақти;

$t_{тан}$ - операциялар оралиғидаги вақт (танаффуслар);

$t_{транс}$ - транспортда ташиш вақти;

$t_{контр}$ - маҳсулотни йиғиш, қабул қилиш ва ТНБга топшириш вақти.

Тугалланмаган ишлаб чиқаришга жалб қилинган айланма маблағларнинг ўсиши хом ашё ва материалларни ишлаб чиқаришга киритиш билан бошланади ҳамда ишлаб чиқариш цикли якунида (тайёр маҳсулот омборга топширилганда) энг юқори нуқтасига чиқади. Тугалланмаган ишлаб чиқариш нормативини ҳисоблашда ишлаб чиқариш цикли кунларда белгиланади ҳамда бунда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$H_{т.ич} = M_k \times T_{ич.ц} \times K_{х.ў}.$$

Бу ерда: M_k - ўртача бир кунлик харажатлар, сўмларда;

$T_{ич.ц}$ - ишлаб чиқариш цикли давомийлиги, кунларда;

$K_{х.ў}$ - харажатларнинг ўсиш коэффиценти.

Харажатларнинг ўсиш коэффиценти асосий материаллар (M_a) тўлиқ қийматда олинувчи катталиқ сифатида ҳисобланади. Ишлаб чиқариш харажатлари ($M_{ич}$) бутун ишлаб чиқариш цикли мобайнида

бир хил сурагда ўсиб боради ҳамда 50фоиз қийматда ҳисобга олинади:

$$K_{нз} = (M_a + 0,5M_{ич}) : C$$

Бу ерда:

C – маҳсулот бирлигининг режадаги таннархи.

Агар кейинги харажатлар ($M_{ич}$) бир хил сураг билан ўзгармаса, у ҳолда ўсиш коэффиценти қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{х.ў} = (M_a + k \cdot C_{яф} + k \cdot C_{бут} + 0,5M_{ич}) : C$$

Бу ерда: k, k – ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмларни мос равишда пасайтирувчи коэффиценти;

$C_{яф}$ - ярим тайёр маҳсулотлар қиймати;

$C_{бут}$ - бутловчи қисмлар қиймати.

Пасайтирувчи коэффицентилар ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмларга ишлов берилган кунларнинг ишлаб чиқариш цикли давомийлигига нисбатини ифодалайди. Масалан, агар ишлаб чиқариш цикли 20 кун бўлиб, бутловчи қисмлар 8 кун давомида ишлаб чиқаришда бўлган бўлса, пасайтирувчи коэффицент 0,4 (8:20) га тенг бўлади.

Тайёр маҳсулот қолдиқларини нормалаштириш. Ишлаб чиқариш жараёни тугаллангандан сўнг меҳнат предметлари тайёр маҳсулот кўринишида муомалага киритилади.

Айланма маблағларнинг тайёр маҳсулотга айланиш нормативи миқдори, ўртача бир суткалик ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (таннархи бўйича) айланма маблағларнинг кунлардаги тайёр маҳсулот нормасига сифатида, яъни тайёр маҳсулотнинг корхона омборида сақланиш муддати сифатида аниқланади:

$$\Gamma_n = B : T \times H_{T.M}$$

Бу ерда: Γ_n – тайёр маҳсулот нормативи;

B - режалаштирилган даврда режадаги таннарх бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот;

$H_{T.M}$ – тайёр маҳсулотлардаги айланма маблағлар захиралари нормаси, кунларда;

T - режадаги даврда календар кунлар миқдори.

Тайёр маҳсулотнинг омборда сақланиш муддати тайёр маҳсулотни транспортировка қилиш ва сотишга боғлиқ бўлади. Айланма маблағларнинг ушбу нормасидаги кунлар сони маҳсулотни тайёрлаш, юклаш, хужжатларни тайёрлаш ва уларни банкка топшириш учун зарур бўлган кунлардан иборат бўлади.

Келгуси давр харажатларни нормалаштириш. Ўсиб бораётган фан-техника тараққиёти суръатлари айланма маблағларнинг келгуси давр харажатлари аҳамиятини оширмоқда. Бу харажатлар корхонанинг махсус бухгалтерия ҳисобида учта манба: янги техникани ўзлаштириш фонди (агар корхонада шундай фонд мавжуд бўлса), банк кредити ва фойда (харажатларни маҳсулот таннархига киритиш йўли билан) ҳисобига йиғилади. Айланма маблағларнинг келгуси давр харажатлари ($H_{кд}$) нормасини ҳисоблашда қуйидаги формулага амал қилинади:

$$H_{кд} = P + P_{ич} + P_T$$

Бу ерда:

P - йил бошида келгуси давр харажатлари учун сарфланиши мўлжалланган маблағлар миқдори (бухгалтерия ҳисоботи бўйича);

$P_{ич}$ – режадаги йилда лойиҳа-сметаларда кўзда тутилган ишлаб чиқариш харажатлари;

P_t – ўзлаштирилаётган маҳсулот таннархига киритилувчи ҳамда сметаларда кўзда тутилувчи ёки махсус манбалар ҳисобига қопланувчи харажатлар.

Назорат учун саволлар

1. Айланма маблағлар ишлаб чиқариш айланма фондларидан қандай фарқ қилади?

2. Айланма маблағларни ташкил қилувчи асосий элементлар қайсилар?

3. Айланма маблағлар тузилмаси деганда нима тушунилади? Қайси омиллар унинг ўзгаришига таъсир кўрсатади?

4. Қайси кўрсаткичлар ишлаб чиқариш айланма фондлари ва айланма маблағлардан фойдаланиш даражасини тавсифлайди?

5. Қайси омиллар айланма маблағларнинг айланиш даражасига таъсир кўрсатади?

6. Корхонанинг норматив базаси деганда нима тушунилади?

7. Корхонанинг норматив базасини мукаммаллаштириш қандай аҳамиятга эга?

8. Корхонада маҳсулотнинг материал сиғимини камайтириш қандай аҳамият касб этади?

9. Айланма маблағларни нормалаштиришнинг моҳияти ва аҳамияти қандай?

8-мавзу. Корхоналарни стратегик ривожланишида ходимлар ва меҳнат мотивацияси тизими

8.1. Аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринларини ташкил қилиш муаммосини ҳал этиш бўйича устувор вазифани корхоналар миқёсида амалга ошириш йўналишлари.

8.2. Корхоналар персонали ва унинг тузилмаси, унинг ҳаракати кўрсаткичлари.

8.3 Бошқарувнинг мотивлаштириш назарияларини қўллаш орқали ходимлар меҳнاتини рағбатлантириш усуллари

8.1. Аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринларини ташкил қилиш муаммосини ҳал этиш бўйичаустувор вазифани корхоналар миқёсида амалга ошириш йўналишлари

Ўзбекистонда аҳолининг 60 фоизга яқинини меҳнат ресурслари ташкил этади. Меҳнат ресурслари жисмоний ва ақлий қобилиятга эга бўлиб, меҳнат жараёнида моддий неъматлар ва хизматларни яратадилар. Меҳнат ресурслари таркибига киритилган ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирок этмаётган нофаол аҳоли эса меҳнат захираларини ташкил этади. Чунки вақти келиб улар ҳам иқтисодий фаол аҳоли таркибига қўшилишлари мумкин.

Меҳнат ресурслари иқтисодий фаол ва нофаол аҳолига тақсимланади.

Иқтисодий фаол аҳолига меҳнат билан банд бўлган фуқаролар ва ишсизлар киради. Таҳлил қилинаётган даврда иқтисодий фаол аҳоли сони 1,9 фоизга ортган.

Иқтисодий фаол бўлмаган аҳоли – меҳнат билан банд ва ишсиз деб ҳисобланмайдиган шахслар, шу жумладан:

- ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган ҳамда иш ҳақиға ёки меҳнат даромадига эга бўлмаган ўқувчилар ва талабалар;
- ишламаётган учинчи гуруҳ ногиронлари;
- уй бекалари ҳамда болаларни парвариш қилиш билан банд бўлган ишламаётган аёллар;
- кўчар ва кўчмас мулкдан даромад олаётган ишламаётган шахслар;

- ихтиёрий равишда меҳнат билан банд бўлмаган шахслар⁴⁵.

Ўзбекистон Республикасининг “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги Қонуннинг 2-моддасига асосан иш билан таъминлаш - фуқароларнинг қонун ҳужжатларига зид келмайдиган, ўз шахсий ва ижтимоий эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ бўлган, уларга иш ҳақи (меҳнат даромади) келтирадиган фаолиятидир⁴⁶.

Қуйидагилар иш билан таъминланган деб ҳисобланади:

- ёлланиб ишлаётган, шу жумладан, ишни тўлиқсиз иш вақтида ҳақ эвазига бажараётган касаначилик билан шуғулланаётган, шунингдек ҳақ тўланадиган бошқа ишга, шу жумладан, вақтинчалик ишга эга бўлган фуқаролар;

- бетоблиги, меҳнат таътилида, касбга қайта тайёрлашда, малака оширишда эканлиги, ишлаб чиқаришнинг тўхтатиб қўйилганлиги муносабати билан, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинча иш жойида бўлмаганда ходимнинг иш жойи сақланиб турадиган бошқа ҳолларда вақтинча иш жойида бўлмаган фуқаролар;

- ўзини иш билан мустақил таъминлаётган фуқаролар, шу жумладан, юридик шахс ташкил қилмаган ҳолда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган фуқаролар, кооперативларнинг аъзолари, фермерлар ва уларнинг ишлаб чиқаришда қатнашаётган оила аъзолари;

⁴⁵Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 27 майдаги “Ишга жойлаштиришга муҳтож меҳнатбилан банд бўлмаган аҳолини ҳисобга олиш методикасини тақомиллаштириш тўғрисида”ги 106-сонли қарори // “Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами”, 2007 йил, 21-сон, 216-модда.

⁴⁶Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги 616-I-сон Қонуни // [www. lex.uz](http://www.lex.uz).

- Куролли Кучларда, Миллий хавфсизлик хизмати ва ички ишлар органлари ва қўшинларида хизматни ўтаётган, шунингдек муқобил хизматни ўтаётган фуқаролар;

- таълим тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётган фуқаролар;

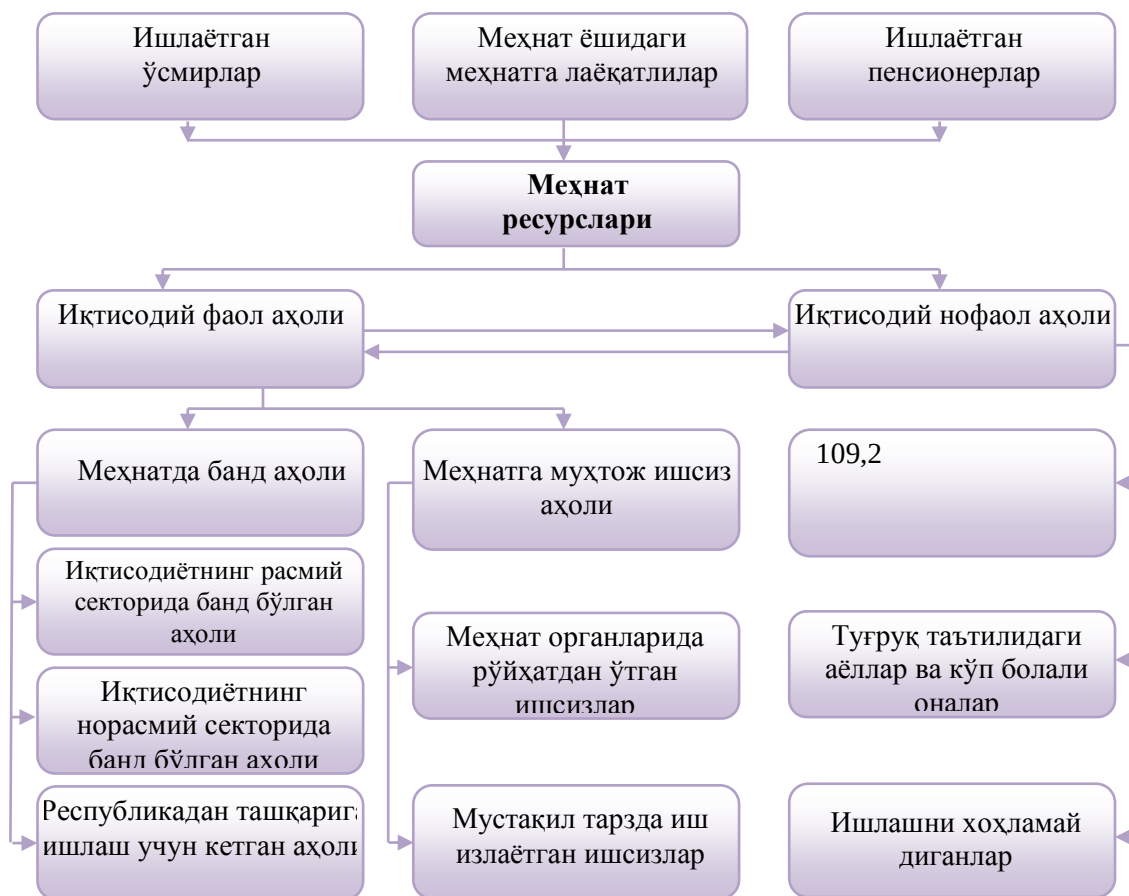
- Қонун ҳужжатларига мувофиқ фаолият олиб бораётган жамоат бирлашмалари ва диний муассасаларда ишлаётган фуқаролар⁴⁷.

Мамлакатларда меҳнатда бандлик ва ишсизликни кўп йиллик ўрганиш тажрибаси шуни кўрсатадики, меҳнатга яроқли аҳолининг 94-95 фоизи меҳнатда банд бўлса, иқтисодиёт меъёрида ривожланаётган ҳисобланади.

Дастлабки маълумотларга кўра, республикада меҳнат ресурсларининг сони 2017 йилнинг январь-декабрь ойлари учун ўртача 18672,5 минг кишини ёки жами аҳоли сонидаги улуши 57,7 фоиз ни ташкил қилди. Меҳнат ресурслари таркибида иқтисодий фаол аҳоли сони 14357,3 минг кишини (жами меҳнат ресурсларининг 76,9 фоизи), шунингдек, иқтисодий нофаол аҳоли сони - 4315,2 минг кишини ташкил қилди (23,1 фоизи).

Меҳнат ресурсларининг шаклланиш жараёнлари, шарт-шароитлари ва омилларини кўриб чиқишдан олдин уларнинг таснифига ва гуруҳланишига эътиборни қаратамиз 22-расм.

⁴⁷Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 1 майдаги “Аҳолини иш билан таъминлаш тўғрисида”ги 616-I-сон Қонуни // [www. lex.uz](http://www.lex.uz).

28-расм. Меҳнат ресурсларининг шаклланиши⁴⁸

Расмдан кўринадики, жамиятдаги иштироки ва ижтимоий-иқтисодий нуқтаи назардан меҳнат ресурслари иқтисодий фаол ва иқтисодий нофаол аҳолига ажратилади. Бунда аҳолининг фаол қисми ўзининг меҳнатда бандлиги ёки унга муҳтожлиги билан белгиланса, нофаол аҳоли мамлакат иқтисодиётида пасив (ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда таълим олаётганлар, туғруқ таътилидаги аёллар, ва ишлашни хоҳламайдиганлар) кўринишга эга бўлади.

Дастлабки маълумотларга кўра, 2017 йил январь-декабрь даври учун иқтисодиётда банд аҳоли сони 13520,3 минг кишини ташкил этиб, 2016 йилга нисбатан 1,7 фоиз га ошган.

⁴⁸ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2012 йилнингасосий якунлари ва 2013 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги “Бош мақсадимиз – кенг кўламли ислохотлар ва модернизация йўлини қатъият билан давом эттириш” мавзусидаги маърузасини ўрганиш бўйича ўқув қўлланма. – Т.: “O’qituvchi” НМИУ. - 2013. – 373 бет.

Иш билан банд аҳоли сонининг иқтисодий фаолият турлари кесимида таҳлил этилганда, бандлар сонининг 2016 йилга нисбатан сезиларли даражада ўсиши ташиш ва сақлашда (2,6 фоиз), молиявий ва суғурта фаолиятида (2,4 фоиз), қурилишда (2,1 фоиз), савдода (1,9 фоиз), яшаш ва овқатланиш бўйича хизматларда (1,7 фоиз) кузатилди.

Иш билан банд аҳоли сонининг асосий қисми қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалиги (27,3 фоиз), саноат (13,5 фоиз), савдо (11,0 фоиз), қурилиш (9,5 фоиз) ва таълим (8,2 фоиз) соҳалари ҳиссасига тўғри келди.

8.2. Корхоналар персонали ва унинг тузилмаси, унинг ҳаракати кўрсаткичлари

Корхона ходимларининг рўйхат бўйича таркиби замонавий таснифи бўйича қуйидагиларни ўз ичига олади:

***саноат-ишлаб чиқариш персонали (С.ИЧ.П)** - асосий ва ёрдамчи цехлар, завод бошқаруви, лаборатория, илмий-тадқиқот ва тажриба-лойиҳалаштириш бўлимлари (ИТ ва ТЛ.И), ҳисоблаш маркази ходимлари;

***ноишлаб чиқариш персонали** – уй-жой, коммунал ва ёрдамчи хўжаликларда, соғлиқни сақлаш, профилактика ва таълим муассасаларида фаолият юритувчи ходимлар;

***рахбарлар** – директор, директор ўринбосарлари, бош мутахассислар, бўлим ва хизмат бошлиқлари, яъни муҳандис-техник персонал (МТП);

***хизматчилар** – ҳужжатларни тайёрлаш, ҳисоб-китоб ва назорат қилиш, хўжалик хизмати ходимлари (агентлар, ғазначилар, иш юритувчилар, котиблар, статистлар ва ҳоказо).

Корхона С.ИЧ.Пнинг асосий ва кўп сонли қисмини **ишчилар** ташкил қилиб, улар маҳсулот ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш, иш бажариш), таъмирлаш ва ускуналарга хизмат кўрсатишда (*таъмирловчи ишчилар*) қатнашадилр, меҳнат предметларини ташиш ва маҳсулот тайёрлашни амалга оширадилар (*транспорт ишчилари*), қурилиш-таъмирлаш ишларини бажарадилар (*қурувчи-ишчилар*).

Ходимлар сони деганда корхонада банд бўлган барча ишчи ва хизматчиларнинг умумий сони тушунилади⁴⁹. Бу икки кўринишда бўлади:

1. Рўйхатдаги ходимлар сони.
2. Ишга келган ходимлар сони.

Рўйхатдаги ходимлар сони деганда корхона рўйхатига киритилган доимий, мавсумий ва вақтинчалик ишлайдиган ҳамда шу корхонадан маош оладиган барча ходимлар тушунилади. Буларнинг таркибига қуйидагилар киради:

- 1) ҳақиқатда ишлаётганлар;
- 2) вақтинча хизмат сафарида, навбатдаги меҳнат таътилида, декрет таътилида юрганлар;
- 3) касаллиги туфайли ишга келмаганлар, давлат ва ижтимоий ташкилотлар топшириқларини бажариш мақсадида бошқа ишни қилаётганлар; маъмурият рухсати билан келмаганлар, байрам ва дам олиш кунлари ишлаганлиги учун таътилда юрганлар, сабабсиз ишга келмаганлар.

⁴⁹ Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2003, – 256 б.

Булардан ташқари, қишлоқ хўжалик ишларига вақтинча жалб қилинганлар, малака оширишда ўқиётганлар, ўқиш учун таътилга чиқиб, навбатдаги сессиясини топшираётганлар ҳам шу корхонада вақтинча ишламасада, унинг рўйхатдаги ходимлар сонига киради.

Шундай ходимлар борки, улар шу корхонада маълум даражада фаолият кўрсатади, аммо рўйхатдаги ходимлар сонига кирмайди. Булар жумласига шу корхонада ишлаб чиқариш амалиётини ўтаётган, лекин ишга қабул қилинмаган олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талабаларини, корхонанинг асосий фаолияти билан боғлиқ бўлмаган ишни бажаришга 5 кунгача қабул қилинган ходимларни, шу корхонада ўриндошликда ишлаётганларни ва бошқа шунга ўхшаш тоифадаги ходимларни киритиш мумкин.

Амалиётда, айниқса, таҳлил қилишда ўртача рўйхатдаги ходимлар сони деган кўрсаткич ҳам ишлатилади. Бу бир ойга, бир чоракка, ярим йилга, тўққиз ойга ва бир йилга ҳисобланиши мумкин. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун корхонадаги рўйхатдаги ходимлар сонининг ҳар бир кунлигини қўшиб, ҳисобланаётган даврдаги тақвим кунлари сонига бўламиз. Масалан, бир ойлик ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини топмоқчи бўлсак, шу ой мобайнида дам олиш ва байрам кунларини ҳам қўшган ҳолда рўйхатдаги ходимларнинг ҳар кунлигини жамлаб чиқамиз ва чиққан натижани шу ойдаги тақвим кунлари сонига бўламиз.

Ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини бир чорак муддатга аниқлаш учун уч ойлик ўртача рўйхатдаги ходимлар сонини қўшиб, учга бўлиш кифоя. Олти ойликни топиш учун олти ойлик ўртачани қўшиб, олтига бўлинади ва ҳ. к.

Ушбу кўрсаткич корхонада таҳлил қилинаётган даврда меҳнат унумдорлигининг даражасини ва бошқа самарадорлик билан боғлиқ кўрсаткичларни аниқдаш учун қўлланилади.

Ишга келган ходимлар сони бир таквим кунида фақат ишга келган ходимлардан иборатдир. Агар шу корхонанинг рўйхатида бўлсада, у ёки бу сабаб билан ишга келмаса, ишга келган ходимлар сонига қўшилмайди. Бу кўрсаткичлар ҳам ўртача бир ой, бир чорак, ярим йил, тўққиз ой ва бир йилга ҳисобланиши мумкин.

Бир ойлик ўртача ишга келган ходимлар сонини топиш учун ҳар иш кунида ишга келган ходимлар сонини қўшиб, шу ойдаги иш кунларига бўлиш кифоя. Агар ушбу кўрсаткични бир чоракка топиш лозим бўлса, ўртача арифметик усулдан фойдаланиб, уч ойлик ўртача ишга келган ходимлар сонини қўшиб учга бўлинади. Шу тариқа бошқа даврларга ҳам аниқлаш мумкин.

Ушбу кўрсаткич ҳам корхонанинг меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун қўлланилади. Лекин шу кўрсаткич билан аниқланган меҳнат унумдорлиги меҳнат самарадорлигининг ҳақиқий миқдорини фойдалайди. Бозор муносабатлари шароитида корхона ишининг ҳақиқий натижасини аниқлаш учун ушбу кўрсаткич муҳим аҳамият касб этади. Шу туфайли ҳар бир тадбиркор, ишбилармон ёки менежер келтирилган кўрсаткичларни аниқлаш йўллари, уларнинг ҳисобланиш усуллари, қўлланилиш доирасини, асл моҳиятини билиши лозим. Шундагина у корхонада банд бўлган ходимлар сони, уларнинг ўзгариши ва улардан самарали фойдаланиш йўллари тўғри таҳлил қилиши мумкин.

Кадрлар салоҳияти миқдорий тавсиф беришдан ташқари *корхона* персоналининг сифат тавсифи ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у корхона ходимларининг мазкур ишлаб чиқаришга касбий ва малакавий жиҳатдан яроқлилик даражаси билан аниқланади. Бу ерда биринчи ўринга “мутахассислик”, “касб”, “малака ” каби тушунчалар чиқади.

Мутахассислик инсонда маълум бир турдаги ишларни бажариш учун зарур бўлган билим ва кўникмалар мажмуасининг мавжудлиги билан тавсифланади. Масалан, иқтисодчи, бухгалтер, молиячи ёки техник тилда - механик, қурувчи, энергетик, геолог ва бошқалар. Ишчиларнинг билим ва қобилиятларига бўлган талаб ягона тариф-малакавий маълумотномасида (ЯТММ), (МТП) ва хизматчиларга эса лавозимлар малакаси маълумотномада акс эттирилган. Бу ҳужжатлар асосида корхоналар ишчи ва хизматчилар тарифларига ўзгартиришлар киритадилар.

Касб – фаолиятнинг махсус ва тор кўринишдаги тури бўлиб, мутахассислик каби назарий билим ва амалий кўникмаларни талаб қилсада, мутахассисликдан фарқли равишда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб қўшимча кўникмаларни ҳам талаб қилади.

Малака деганда бирон-бир касб ёки мутахассилик бўйича мураккаб ишларни бажариш учун зарур бўлган меҳнат кўникмалари ва билимлар даражаси тушунилади. Ишчилар малакаси даражасини баҳолашда ўртача тариф коэффициенти ва ўртача тариф разряди ҳисобланади. Тариф разрядлари ва коэффициентлари бир вақтнинг

ўзида бажарилаётган ишлар мураккаблигини тавсифловчи кўрсаткичлар ҳисобланади.

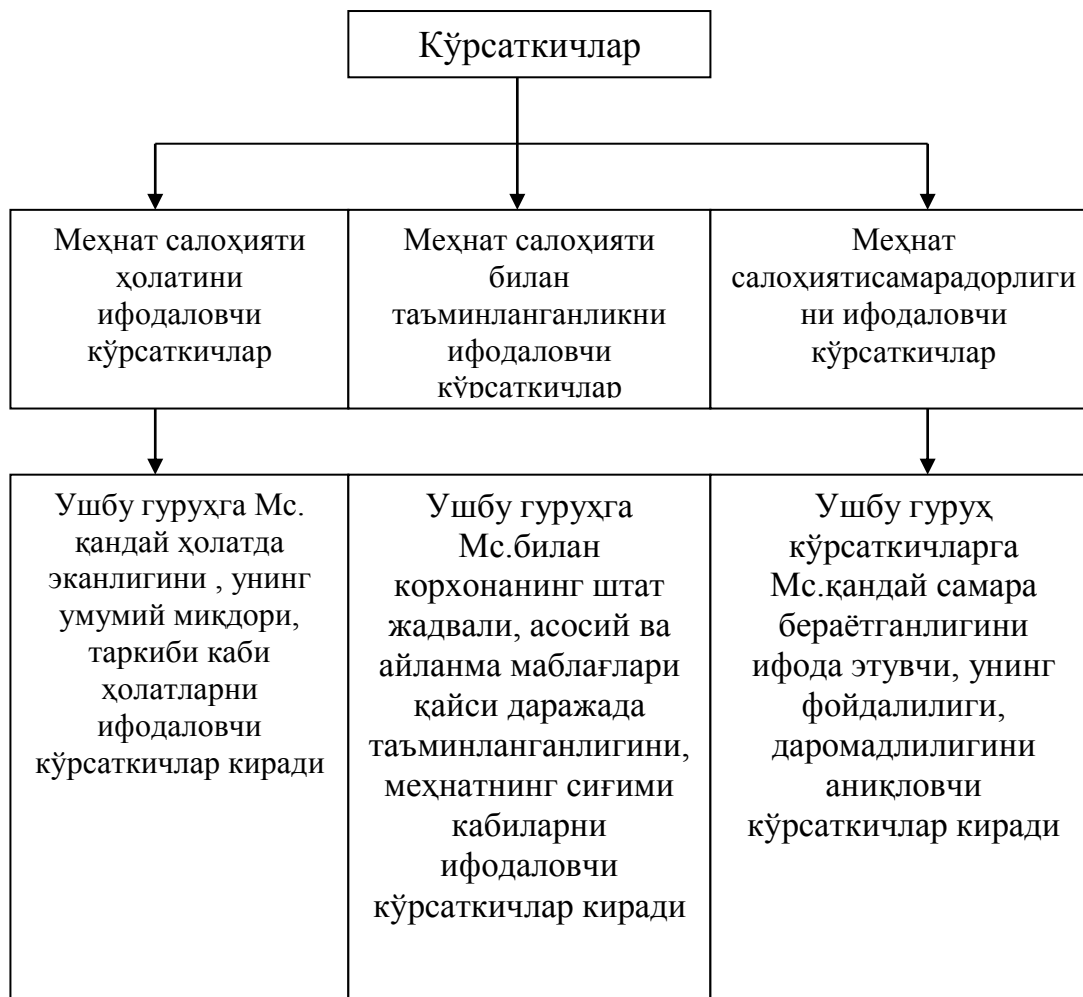
Кадрлар салоҳиятининг юқорида санаб ўтилган ва бошқа тушунча ва кўрсаткичлари корхона персоналининг миқдорий, сифат ва тузилмавий ҳолатлари ҳақида ва уларни персонални ва умуман ишлаб чиқаришни бошқариш, жумладан, корхона меҳнат ресурслари самарадорлигини ошириш бўйича чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, таҳлил қилиш ва режалаштириш мақсадлари учун ўзгартиришлар киритиш йўналишлари ҳақида маълумот беради.

Меҳнат салоҳиятини баҳолаш ва таҳлил қилиш учун кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади. Бу кўрсаткичлар иқтисодий жиҳатдан турли гуруҳларга мансуб, чунки меҳнат салоҳиятининг у ёки бу жиҳатларини ифодалайди.

Меҳнат салоҳиятини ифодаловчи барча кўрсаткичлар иқтисодий мазмунга қараб уч гуруҳга бўлинади:

1. Меҳнат салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.
2. Меҳнат салоҳияти билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар.
3. Меҳнат салоҳияти самаарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Ушбу кўрсаткичлар таснифи ва уларнинг мазмуни қуйидаги чизмада келтирилган⁵⁰

29 -расм. Меҳнат салоҳиятини (Мс) ифодаловчи кўрсаткичлар
 Меҳнат салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимиға қуйдагиларни киритиш мумкин:

1. Меҳнат салоҳиятининг ўртача сони.
2. меҳнат салоҳиятининг таркиби.
3. меҳнат салоҳиятиинг обороти.
4. меҳнат салоҳиятининг қўнимсизлиги.
5. меҳнат салоҳиятининг турғунлиги.

⁵⁰Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2008, – 256 б.

Меҳнат салоҳияти самарадорлиги

Меҳнат салоҳияти натижавийлиги	$Мс.д=Q/Мс.$	1 бирлик Мс.миқдориға неча сўм маҳсулот тўғри келишини ифодалайди
Меҳнат салоҳияти рентабеллиги	$Мс.д=Ф/Мс.$	1 бирлик Мс.миқдориға қанча фойда сўммасининг тўғри келишини ифодалайди
Меҳнат салоҳияти даромадлиги	$Мс.д=Д/Мс$	1 бирлик Мс.миқдориға қанча даромад суммаси тўғри келишини ифодалайди

30-расм. Меҳнат салоҳияти самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими ва уларни аниқлаш йўллари.

8.3. Бошқарувнинг мотивлаштириш назарияларини қўллаш орқали ходимлар меҳнатини рағбатлантириш усуллари

Ўртача ойлик номинал ҳисобланган иш ҳақи⁵¹ 2018 йил декабрь ойида 2 561,3 минг сўмни ташкил этиб, 2017 йилнинг мос даврига нисбатан 29,1 фоиз га ўсди. 2018 йил январь-декабрь ойлари учун ўртача ойлик номинал ҳисобланган иш ҳақи 1 822,2 минг сўмни ташкил этиб, 2017 йилнинг мос даврига нисбатан 25,0 фоиз га ўсди.

Ўртача ойлик номинал ҳисобланган иш ҳақининг ўтган йилнинг мос даврига нисбатан энг юқори ўсиши иқтисодий фаолият турларининг ахборот ва алоқа (33,8 фоизга), саноат (30,6 фоизга), банк, суғурта, лизинг, кредит ва воситачилик фаолиятларида (29,9 фоизга), қурилиш (29,2 фоизга) кузатилди.

Ўртача иш ҳақининг юқори миқдори иқтисодий фаолият турларининг банк, суғурта, лизинг, кредит ва воситачилик фаолиятида – 3 500,5 минг сўм (республикадаги ўртача ойлик иш ҳақиға нисбатан 92,1 фоизга юқори), ахборот ва алоқада – 3 347,5 минг сўм (83,7 фоизга), саноатда – 2 731,1 минг сўм (49,9 фоизга),

⁵¹ Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари

ташиш ва сақлашда – 2 507,4 минг сўм (37,6 фоизга), қурилишда – 2 297,3 минг сўм (26,1 фоизга) кузатилди. Иқтисодий фаолият турлари бўйича ўртача ойлик номинал ҳисобланган иш ҳақи (2018 йил январь-декабрь).

Иқтисодий фаолият турлари бўйича ўртача ойлик номинал ҳисобланган иш ҳақи (2018 йил январь-декабрь)

31-расм. 2018 йилда иқтисодий фаолият турлари бўйича ўртача ойлик иш ҳақи.

Меҳнат мотивацияси тушунчаси. Маълумки, меҳнат бу инсоннинг бирорта эҳтиёжини қондиришга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятидир.

Мотивация инглиз тилидан олинган бўлиб, энг авва-ло, ўзини ва сўнгра бутун жамоани умумий мақсадларни бажаришга даъват этувчи фаолиятни рағбатлантириш жараёнидир.

Меҳнат мотивацияси деганда эса инсоннинг мақсадга мувофиқ фаолиятини турли рағбатлантириш йўллари билан юқори самарадорликка эришишга йўналтирмоқ, уни унумли меҳнат қилишга ундамоқ, ички туйғуларини қўзғатмоқ тушунилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида меҳнат мотивацияси муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳар бир инсон меҳнатни мажбур бўлиб эмас, балки ўз ихтиёри билан қилиши лозим. Шундагина бу борада юқори натижаларга эришилади. Лекин ҳар ким ҳамиша ўз ихтиёри билан самарали меҳнат қилавермайди. Бунинг учун инсонда энг аввало шундай меҳнат қилишга даъват этувчи туйғу уйғотилиши керак. Бундай туйғу турли рағбатлантириш йўллари билан амалга оширилади.

Рағбатлантириш асосан икки йўналишда олиб борилади. Биринчиси моддий рағбатлантириш, иккинчиси маънавий.

Меҳнатнинг рағбатлантирилиши деганда меҳнатнинг содир бўлишини таъминловчи ва унинг фаоллигини оширувчи моддий, маънавий ва ҳуқуқий манфаатлар мажмуаси тушунилади.

Меҳнатнинг ўзи, таъкидланганидек, кишиларнинг би-рорта эҳтиёжини қондиришга қаратилган мақсадли фаолиятдан иборат. Демак, кишилар меҳнатни шунчаки қилмайди, балки замирида бирорта манфаатни қондиради-ган мақсад ётади.

Кишиларнинг меҳнат қилишдан манфаати, энг аввало, моддий рағбатлантиришни талаб қилади, чунки у меҳнати эвазига ўзининг ва оила аъзоларининг яшашини, яъни етарли даражада моддий неъматлар билан таъминлаши лозим.

Меҳнатнинг рағбатлантирилиши нималарда намоён бўлади? Энг аввало, меҳнаткаш меҳнати учун олган маоши ўзининг ва оила

аъзоларининг яшаши учун бема-лол етиши лозим. Шундагина меҳнатнинг бир қисми бўлган иш кучининг қиймати тўлиқ тўланган, меҳнаткаш эса тўлиқ рағбатлантирилган бўлади.

Энди меҳнатнинг ўлчами нима деган саволга жавоб бериш лозим, чунки ҳамма бир хил меҳнат қила олмайди ва бир хил рағбатлантирилмайди. Меҳнатнинг бирламчи ўлчами меҳнаткашнинг сарф қилган вақти, яъни иш вақти билан ўлчанади.

Меҳнатни рағбатлантиришда энг аввало кимнинг қан-ча вақт ишлагани инобатга олинади. Ҳамма бир хил иш вақти сарф қилиб ишлаши мумкин. Лекин ҳаммага бир хил иш ҳақи тўланмайди. Чунки улар бир иш вақтида турли натижаларга эришишлари мумкин.

Рағбатлантиришнинг иккинчи ўлчови ишнинг натижасидир. Меҳнаткаш бир вақт бирлигида 10 та иш бажарса 10 сўм, 30 та иш бажарса, 30 сўм иш ҳақи олиши мумкин. Аммо ишчилар бир хил иш бажарди деб ҳам фараз қиламиз.

Лекин улар оладиган иш ҳақи яна бир хил бўлиши мумкин. Бу ҳолда рағбатлантиришнинг учинчи ўлчови ишга тушади. Энди рағбатлантириш иш натижасининг сифатига боғлиқ бўлади.

Демак, меҳнатни рағбатлантиришнинг ўлчови учта, яъни иш вақти, иш натижаси ва сифатидан иборат экан.

Рағбатлантириш қанча юқори бўлса, меҳнатнинг ҳам самарадорлиги шунча юқори бўлади.

Меҳнатни моддий рағбатлантириш билан бирга маъ-навий рағбатлантириш ҳам мавжудки, бунинг таъсир кучи ҳам моддий рағбатлантиришдан кам эмас. Маънавий рағбатлантиришга қуйидагилар киради:

1.Моддий рағбатлантириш. Меҳъаткашни моддий рағбатлантириш билан бирга бевосита маънавий рағбатлантирилади, чунки унинг қандай ишлаётганлиги эътироф этилганлиги намоён бўлади.

2.Жамоа олдида яхши ишлаётганлигини қайд этиш, маъмурият буйруғи билан раҳматнома ва ташаккур эълон қилиш.

3.Фахрийлар тахтасига, китобига ёзиш, фахрий ёрлиқлар билан тақдирлаш.

4.Унвонлар бериш, шу соҳада хизмат кўрсатилганлигини қайд қилиш.

Масалан, «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган кишлоқ хўжалик ходими», «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган иқтисодчи» кабилар.

5. Ордено ва медаллар билан тақдирлаш.

6. Ўзбекистон Қаҳрамони унвонини бериш каби тадбирлар меҳнаткашларни маънавий рағбатлантиришга киради.

Шу ўринда таъкидламоқчимизки, манфаатлар, улар ўртасидаги қарама-қаршилик ва зиддиятларни мувофиқлаштирувчи, уларга барҳам берувчи омил бу маънавиятдир.

Маънавият кучли бўлган жойда манфаатлар ўртасида номувофиқлик бўлмайди, бундай вазиятда қарама-қаршилик ва зиддият ҳам келиб чиқмайди.

Маънавияти бой мамлакатда тинчлик, барқарорлик, аҳиллик ҳукм суради. Бундай жойда иқтисодий юксалиш, фаровонлик ва манфаатлар муштараклиги таъминланади.

Буларан ташқари, мотивациянинг жуда кўп типлари, омиллари ва йўналишлари мавжуд.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Бозор муносабатлари шароитларида корхонанинг кадрлар сиёсатини қай тарзда тасаввур қиласиз?

2. Кадрлар тузилмаси деганда нима тушунилади ва уни белгилаб берувчи омиллар қандай?

3. Реал иш ҳақи номинал иш ҳақидан нимаси билан фарқ қилади?

4. Меҳнатга ҳақ тўлашнинг қандай тизим ва шакллари биласиз?

5. Қайси ҳолларда вақтбай ва ишбай ҳақ тўлашдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади?

6. Нима сабабли корхонада меҳнат унумдорлиги суръатлари ўртача иш ҳақи суръатларидан ортиқ бўлиши лозим?

7. Меҳнат унумдорлиги нима? Корхонада меҳнат унумдорлигининг ўсиш қандай аҳамияти касб этади?

8. Корхонада меҳнат унумдорлигини аниқлашнинг қандай усуларини биласиз?

9. Меҳнат унумдорлиги ва иш ҳақини режалаштириш моҳияти нимада?

10. Қайси омиллар корхонада ишлаб чиқаришнинг ўсишини белгилаб беради?

9-мавзу. Корхоналар ривожланишида молиявий ресурслар ва бизнесни молиялаштириш

9.1. Корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашнинг асосий йўналишларининг моҳияти ва мазмуни.

9.2. Молиявий ресурсларнинг моҳияти ва таснифи. Молиявий ресурслар тушунчаси.

9.3. Молиявий ресурсларни жалб этиш шакллари.

9.1. Корхоналарни молиявий ресурслар билан таъминлашнинг асосий йўналишларининг моҳияти ва мазмуни

Молия тизимининг муҳим бўғинларидан бири корхоналар молияси ҳисобланади.

Корхона ва ташкилотлар молияси- хўжалик юритувчи субъект ва давлат пул ресурслари фондини ташкил қилиш ва улардан такрор ишлаб чиқариш, рағбатлантириш ва жамиятнинг итимоий эҳтиёжларини қондириш мақсадларида фойдаланишдаги пул муносабатларин йигиндисидир.

Корхоналар молияси қуйидаги функцияларни бажаради:

- Корхонанинг ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёнидаги олинган молиявий натижаларини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш;
- Молиявий натижаларини тақсимланиши натижасидаги пул фондларини шаклланиши ва тегишли молиявий ресурслардан самарали фойдаланишини назорат қилиш;
- Корхоналар молиявий хужалик фаолиятини рағбатлантириш.

Корхоналарни молиявий бошқарув тизими: пул ресурсларининг вақтли қиймати концепцияси, пул оқимлари, тадбиркорлик ва молиявий хатарлар, капиталлар баҳоси, самарали бозор каби қатор концепцияларга асосланади. Молиявий муносабатлар корхоналардан тортиб умумдавлат миқёсигача бўлган босқичдаги пулнинг ҳаракати билан боғлиқ муносабатларни ўз ичига олиши сабабли умумдавлат, маҳаллий ҳокимият органлари ҳамда корхоналар молияси бир биридан фарқланади. Шунингдек, иқтисодиётнинг реал секторида фаолият юритувчи турли ҳил мулкчилик ва соҳаларга тегишли

корхоналарда ижтимоий такрор ишлаб чиқариш жараёни барча даражадаги молиявий ресурсларнинг моддий асосини ташкил қилади.

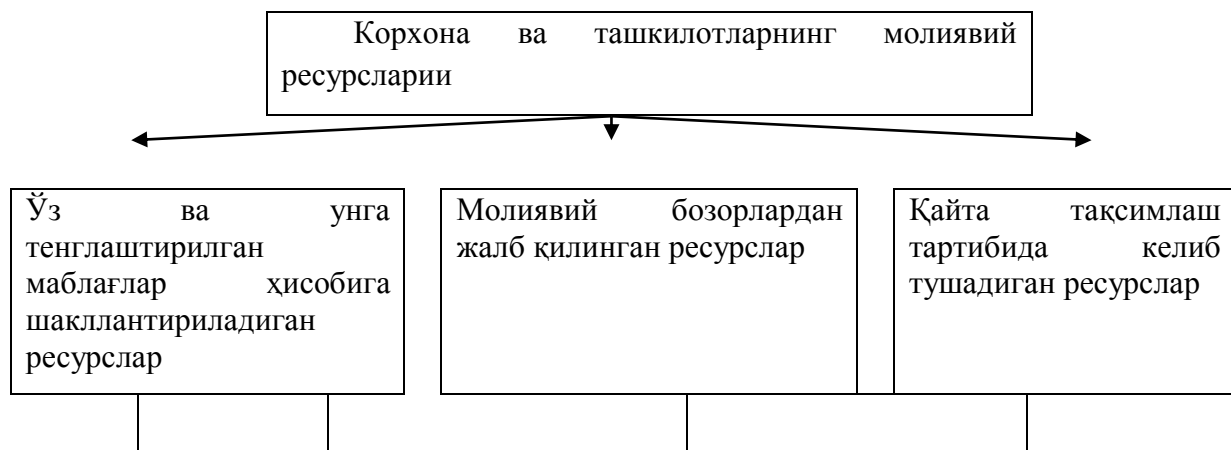
9.2. Молиявий ресурсларнинг моҳияти ва таснифи.

Молиявий ресурслар тушунчаси

Тадбиркорлик фаолиятининг турли шаклларида фаолият юритувчи хўжалик субъектлари асосий ва айланма ишлаб чиқариш фондларини шакллантириш турли шаклдаги хўжалик операциялари молиявий натижаларини тақсимоти жараёнидаги пул жамғармалари ҳисобига ташкил қилинувчи молиявий ресурслар воситасида амалга оширилади.

Корхона ва ташкилотлар молиявий ресурслари – бу хўжалик юритувчи субъектларнинг ихтиёрларида бўлган ва турли ҳарактердаги молиявий мажбуриятларни бажаришга, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни барқарорлигини таъминлашга доир харажатларни амалга оширишга мўлжалланган пул даромадлари, тушум ва жалб қилинган маблағлардир.

Корхона ва ташкилотларнинг молиявий ресурсларини шаклланиши манбалари қуйидаги чизмада яққолроқ намоён бўлади.

32-расм. Корхона ва ташкилотларнинг молиявий ресурслари ва унинг манбалари.

Корхона ва ташкилотларнинг дебиторлик ва кредиторлик қарздорлиги ҳолати.⁵²

2018 йил 1 декабрь ҳолатига дебитор қарздорликнинг умумий ҳажми 91749,8 млрд. сўмни ташкил қилди, шундан муддати ўтган —

⁵² Бюджет ва бошқа нотижорат ташкилотлар, маҳсулот ишлаб чиқарувчи қишлоқ хўжалик корхоналари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, суғурта ташкилотлари, банклар, кичик корхоналар ва микрофирмаларсиз.

925,8 млрд. сўм ёки жами қарздорликнинг 1,0 фоиз. Муддати ўтган дебитор қарздорлик 2017 йилнинг 1 декабрига нисбатан солиштирганимизда 4 мартага қисқарган, жами дебитор қарздорликдаги улуши 2,7 пунктга камайган.

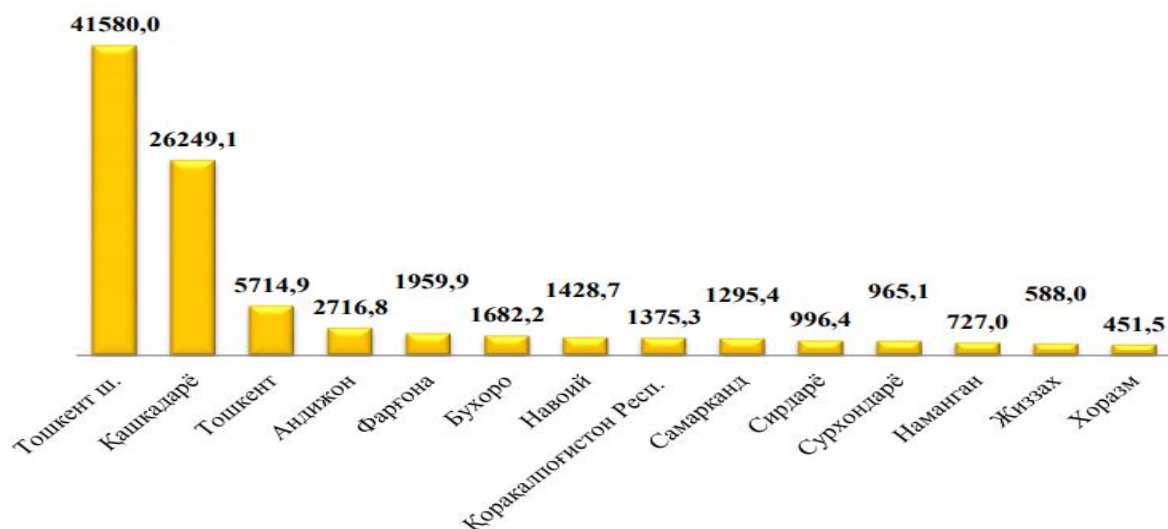
28-жадвал.

2018 йил 1 декабрь ҳолатига ҳудудлар кесимида корхона ва ташкилотларнинг дебитор қарздорлиги

	<i>Дебитор қарздорлик</i>	<i>шундан муддати ўтгани</i>	<i>Муддати ўтган қарздорлик улуши, %да</i>
Ўзбекистон Республикаси	91749,8	925,8	1,0
Қорақалпоғистон Республикаси	1375,3	11,6	0,8
<i>вилоятлар:</i>			
Андижон	2716,8	17,7	0,7
Бухоро	1682,2	3,9	0,2
Жиззах	588,0	3,5	0,6
Қашқадарё	26249,1	11,0	0,0
Навоий	1428,7	41,5	2,9
Наманган	727,0	5,1	0,7
Самарқанд	1295,4	36,7	2,8
Сурхондарё	965,1	6,6	0,7
Сирдарё	996,4	12,6	1,3
Тошкент	5714,9	112,3	2,0
Фарғона	1959,9	56,6	2,9
Хоразм	451,5	8,1	1,8
Тошкент шаҳри	41580,0	598,5	1,4

Ҳудудлар кесимида дебитор қарздорликнинг асосий қисми Тошкент шаҳри – 41580,0 млрд. сўм, Тошкент вилояти – 5714,9 млрд. сўм, Қашқадарё вилояти – 26249,1 млрд. сўм, Андижон вилояти – 2716,8 млрд. сўм ва Фарғона вилоятига – 1959,9 млрд. сўм тўғри келади.

2018 йил 1 декабрь ҳолатига ҳудудлар кесимида корхона ва ташкилотларнинг дебитор қарздорлик (млрд. сўм)

33-расм. 2018 йилда ҳудудлар кесимида корхона ва ташкилотларнинг дебитор қарздорлиги.

29-жадвал.

2018 йил 1 декабрь ҳолатига ҳудудлар кесимида корхона ва ташкилотларнинг кредитор қарздорлиги.

	<i>Кредитор қарздорлик</i>	<i>шундан муддати ўтгани</i>	<i>Муддати ўтган қарздорлик улуши, %да</i>
Ўзбекистон Республикаси	94172,8	2073,5	2,2
Қорақалпоғистон Республикаси	2832,2	5,0	0,2
<i>вилоятлар:</i>			
Андижон	8296,4	18,3	0,2
Бухоро	5294,5	16,9	0,3
Жиззах	869,0	9,0	1,0
Қашқадарё	15294,1	437,5	2,9

Навоий	1792,9	44,3	2,5
Наманган	1387,2	6,9	0,5
Самарқанд	3119,3	34,5	1,1
Сурхондарё	1534,3	3,7	0,2
Сирдарё	1503,7	3,9	0,3
Тошкент	6898,8	93,0	1,3
Фарғона	2697,8	40,2	1,5
Хоразм	933,7	1,1	0,1
Тошкент шаҳри	40644,0	1359,1	3,3

Худудлар кесимида кредитор қарздорликнинг асосий қисми Тошкент шаҳри - 40644,0 млрд. сўм, Қашқадарё вилояти – 15294,1 млрд. сўм, Андижон вилояти – 8296,4 млрд. сўм, Тошкент вилояти – 6898,8 млрд. сўм ва Бухоро вилоятига – 5294,5 млрд. сўм тўғри келади.

30-жадвал.

2018 йил 1 декабрь ҳолатига корхона ва ташкилотларнинг муддати ўтган дебитор қарздорлиги ҳолати

	<i>Жами, млрд.сўм</i>	<i>шундан:</i>		
		<i>Харидор ва буюрт- мачилар</i>	<i>етказиб берувчилар ва нудратчи- ларга берилган аванслар</i>	<i>Ички идорасий қарз</i>
Ўзбекистон Республикаси	925,8	356,8	65,6	446,7
Қорақалпоғистон Республикаси	11,6	0,3	1,3	1,0
<i>вилоятлар:</i>				

Андижон	17,7	3,7	0,6	-
Бухоро	3,9	0,0	0,3	-
Жиззах	3,5	2,8	0,4	0,2
Қашқадарё	11,0	9,9	1,1	-
Навоий	41,5	38,9	2,0	-
Наманган	5,1	3,8	1,0	-
Самарқанд	36,7	2,3	23,2	10,4
Сурхондарё	6,6	5,0	1,5	-
Сирдарё	12,6	8,7	3,9	-
Тошкент	112,3	80,4	2,9	13,7
Фарғона	56,6	44,7	11,5	0,0
Хоразм	8,1	3,8	4,2	-
Тошкент шаҳри	598,5	152,5	11,6	421,4

Иқтисодиёт тармоқлари ва ҳудудларда муддати ўтган қарздорликни тугатиш бўйича етарлича тизимли ишлар ташкиллаштирилмаганлиги натижасида, муддати ўтган дебитор қарздорликнинг юқори суръатда ўсиши сақланиб қолмоқда.

Ҳудудлар кесимида муддати ўтган дебитор қарздорликнинг асосий қисми Тошкент шаҳри - 598,5 млрд. сўм, Тошкент вилояти – 112,3 млрд. сўм, Фарғона вилояти – 56,6 млрд. сўм, Навоий вилояти – 41,5 млрд. сўм, Самарқанд вилояти – 36,7 млрд. сўм ва Андижон вилоятига – 17,7 млрд. сўмни ташкил этган.

Ҳудудлар кесимида муддати ўтган кредитор қарздорлик ўрганилганда унинг асосий қисми Тошкент шаҳри – 1359,1 млрд. сўм, Қашқадарё вилояти – 437,5 млрд. сўм, Тошкент вилояти – 93,1 млрд. сўм, Навоий вилояти – 44,3 млрд. сўм ва Фарғона вилоятига – 40,2 млрд. сўмга тўғри келди⁵³.

Иқтисодий фаолият турлари бўйича муддати ўтган дебитор қарздорлик энг кўп электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони

⁵³ Ўзбекистон Республикаси статистика қўмитаси маълумотлари.

кондициялашда – 533,5 млрд. сўм, ишлаб чиқарадиган саноатда – 204,0 млрд. сўм, сув билан таъминлаш; канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилишда – 118,6 млрд. сўмни ташкил этди.

Энг кўп дебитор қарздорлик “Ўзбекнефтегаз” АЖ корхоналари – 53374,3 млрд. сўм (республика бўйича жами қарздорликдан 58,2 фоиз), “Ўзбекэнерго” АЖ – 7361,0 млрд. сўм. (8,0 фоиз), “Ўзпахтасаноат” АЖ – 4435,0 млрд. сўм (4,8 фоиз), “Ўзбекистон ҳаво йўллари” МАК – 3576,2 млрд. сўм (3,9 фоиз), “Ўзавтосаноат” АК – 3063,2 млрд. сўм (3,3 фоиз), “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ – 1499,2 млрд. сўм (1,6 фоиз) кузатилмоқда. 2018 йил 1 декабрь ҳолатига кредитор қарздорликнинг умумий ҳажми 94172,8 млрд. сўм, ундан муддати ўтган – 925,8 млрд. сўм ёки жами кредитор қарздорликнинг 1,0 фоизини ташкил этди.

Энг кўп кредитор қарздорлик “Ўзбекнефтегаз” АЖ – 42476,7 млрд. сўм (республика бўйича жами кредитор қарздорликдан 45,1 фоиз), “Ўзавтосаноат” АЖ – 8644,9 млрд. сўм (9,2 фоиз), “Ўзбекэнерго” АЖ – 8059,5 млрд. сўм (8,6 фоиз), “Ўзпахтасаноат” АЖ – 5238,5 млрд. сўм (5,6фоиз), “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ – 2056,8 млрд. сўм (2,2 фоиз), Ўзбекистон Республикаси Уй жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги – 2001,7 млрд. сўм (2,1 фоиз)ни ташкил этди.

9.3. Молиявий ресурсларни жалб этиш шакллари

Молияни бошқаришнинг функционал элементлари ичида асосий ўринни режалаштириш ташкил қилади.

Молиявий режалаштиришнинг объекти бўлиб хўжалик субъектлари ва давлатнинг молиявий фаолияти ҳисобланади. Ҳар бир хўжалик субъекти молиявий режасини тузади, яъни бу алоҳида муассасанинг смета харажатларидан тортиб то давлатнинг йиғма молиявий балансигача қамраб оладиган муҳим жараёндр.

Режалаштириш, бир қатор ўзининг хусусиятли жиҳатларига эга бўлиб, улар қуйидагилар ҳисобланади:

- маълум тартибга солинган жараёنлиги;
- ахборотларни қайта ишлаш билан боғлиқлиги;
- аниқ белгиланган мақсадга йўналтирилганлиги;
- вақтинчалик тавсифга эгалиги.

Режалаштириш деганда — миқдорий ва сифат тавсифидаги маълум бир мақсадларни ўрнатиш ва унга эришишнинг самарали йўлини аниқлаш жараёнидир. Молиявий режа молиявий режалаштиришнинг натижасидир.

Молиявий режалаштириш — молиявий ресурслар ва пул маблағлари фондларини шакллантириш ва улардан фойдаланишни режалаштиришдир.

Молиявий режа — давлат, хўжалик субъектлари даромад ва харажатларини боғловчи, олдиндан қўйилган молиявий мақсадларга эришиш усулларини тавсифловчи ҳужжатдир. Молиявий режалаштириш жараёнида корхонанинг молиявий мақсадлари аниқланади, корхонанинг жорий молиявий ҳолатига ўрнатилган мақсадларнинг мувофиқ келиш даражаси ўрганилади, ўрнатилган мақсадларга эришишга йўналтирилган фаолият кетма кетлиги шакллантирилади.

Молиявий режалаштириш бир нечта услубларга таянган ҳолда амалга оширилади. Шулардан асосийлари экстраполяция усули, норматив усул ва математик моделлаштириш усули. бўлиб ҳисобланади:

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхоналар молияси нима?
2. Корхоналар молияси қандай функцияларни бажаради?
3. Корхоналарни молиявий бошқарув тизими нима?
4. Корхона ва ташкилотлар молиявий ресурслари нима?
5. Молиявий ресурсларни шакллантиришнинг асосий манбалари нима?
6. Молиявий бошқарув қандай функционал элементлардан ташкил топади?
7. Молиявий коэффициентлар нима?

10-мавзу. Корхоналарни ривожланишида харажатларни

тежаш ва маҳсулот таннархини камайтириш

- 10.1. Корхоналарда харажатлар, сарфлар ва маҳсулот таннархи.
- 10.2. Тартибга солинадиган ва тартибга солиб бўлмайдиган харажатлар.
- 10.3. Доимий ва ўзгарувчан харажатлар. Бевосита ва билвосита харажатлар.
- 10.4. Давр харажатлари. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари.
- 10.5. Ҳақиқий таннарх калькуляцияси ва унинг усуллари.

10.1. Корхоналарда харажатлар, сарфлар ва маҳсулот таннархи

Мамлакат корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг рақобатбардошлилигини янада ошириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда уни ички ва ташқи бозорларда сотиш ҳажмини кўпайтириш ва экспорт салоҳиятини ўстириш мақсадида ҳаракатлар

стратегиясида қуйидаги омиллар ҳисобига ишлаб чиқариш объектлари бўйича саноат маҳсулоти таннархини пасайтиришга йўналтирилган комплекс чора-тадбирлар ишлаб чиқиш вазифалари юклатилди⁵⁴:

- энергия ресурслари истеъмолини қисқартириш ва ишлаб чиқаришнинг энергия самарадорлигини ошириш;

- ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш йўли билан технологик жараёнларни ва моддий-хом ашё ресурслари сарфи, фойдаланиш ва ноишлаб чиқариш харажатлари нормаларини рационализациялаштириш;

- меҳнат унумдорлигини ўстириш, бошқарув ва саноат-ишлаб чиқариш ходимлари сонини мақбуллаштириш, бошқа омиллар.

Корхоналар фаолият юритиш жараёнида моддий ва пул харажатларини сарфлайдилар. Корхонанинг умумий харажатлари ичида ишлаб чиқариш харажатлари энг катта салмоққа эга. Ишлаб чиқариш харажатлари мажмуаси корхонага маҳсулот ишлаб чиқариш қанчага тушишини кўрсатади, яъни маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархини ташкил қилади.

⁵⁴Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони “Ўзбекистон республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон.

34-расм. Стратегик тадбирлар

10.2.Тартибга солинадиган ва тартибга солиб бўлмайдиган харажатлар

Маҳсулот таннархи корхоналар хўжалик фаолиятини ифодаловчи сифат кўрсаткичи бўлиб, корхоналар фаолиятининг ҳамма томонларини, яъни ишлаб чиқариш ва молиявий томонларини акс эттиради ва уларнинг иш самарадорлигини кўрсатади.

Маҳсулот таннархи деганда, маҳсулот ишлаб чиқариш, сотиш ва корхона молиявий фаолияти бўйича барча харажатларининг пул орқали ифодаланиши тушунилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот таннархини ўрганишнинг аҳамияти турли хилдаги мулкчилик шаклларида иш юритаётган корхоналар учун беқиёсдир, зеро, ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида тўла маълумотларга эга бўлмасдан туриб ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ва самарали бошқариш мумкин эмас.

Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш ва уни ҳосил қилувчи харажатларни туркумлаш мамлакатимизда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»га мувофиқ амалга оширилади.

Маҳсулот (ишлар, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар уларнинг иқтисодий мазмунига кўра, қуйидаги элементлар билан гуруҳларга ажратилади:

- ишлаб чиқаришнинг моддий харажатлари (қайтариладиган чиқитлар қиймати чиқарилиб ташланган ҳолда);
- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;
- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар;
- асосий фондлар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;
- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқажаражатлар.

Хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолиятидаги харажатларни юқоридаги кўринишда туркумлаш билан бир қаторда яна қуйидаги хусусиятлари бўйича ҳам таснифлаб чиқишимиз мумкин.

Юзага чиқиш шаклига кўра:

- асосий ишлаб чиқариш харажатлари;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар;
- тасодифий, фавқулоддаги харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар;
- маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган харажатлар.

Юзага чиқиш ўрни бўйича:

- бўлим бўйича қилинган харажатлар;
- цех бўйича қилинган харажатлар;

- участка бўйича қилинган харажатлар ва ҳоказо.

Сотиш ҳажмига ҳисобдан чиқарилишига кўра:

- маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари;
- давр харажатлари.

Даврига кўра:

- жорий давр харажатлари;
- келгуси давр харажатлари.

Солиққа тортиладиган фойда суммасини аниқлашда ҳисобга олинишига кўра:

- солиққа тортиладиган базага қайта қўшиладиган доимий тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базага қўшиладиган даври бўйича тафовутлар;
- солиққа тортиладиган базани аниқлашда ҳисобга олинмайдиган харажатлар.

Маҳсулот ҳажмининг ўзгаришига мувофиқ:

- ўзгарувчан харажатлар;
- ўзгармас харажатлар.

Маҳсулот таннархига қўшилишига қараб:

- тўғри харажатлар (бевосита);
- эгри харажатлар (билвосита).

Молиявий натижаларга дахлсизлиги бўйича:

- маҳсулот таннархига қўшиладиган харажатлар;
- фойда ҳисобидан қопланадиган харажатлар.

Таҳлил этишда ўрганиш объекти ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда корхона харажатларининг у ёки бу туркуми бўйича ўзгаришлар ва сабабларига баҳо берилади. Таққослаш ёки қиёсий ўрганишда жорий давр ва ўтган йил маълумотлари, бизнес режа кўрсаткичлари, ўртача кўрсаткичлар ва тармоқ бўйича бошқа маълумотлар олинади. Таққослашда кўрсаткичлар бўйича мутлоқ ўзгаришлар нисбий кўрсаткичларни қўллаш орқали тўлдирилади.

10.3. Доимий ва ўзгарувчан харажатлар. Бевосита ва

билвосита харажатлар

Миллий иқтисодиётдаги ишлаб чиқариш бирликлари (корхона, фирма) ўз фаолияти натижаларидан кўпроқ фойда олишга ҳаракат қиладилар. Ҳар қандай корхона оладиган фойда нафақат ўзининг товарини анча юқори нархларда сотишга, балки товар ишлаб чиқариш ва уни сотишга қилинадиган харажатларни камайтиришга ҳам интилади.

Товарларни сотиш нархлари асосан корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи шароитлар билан белгиланса, ишлаб чиқариш харажатлари корхонанинг ишлаб чиқариш ва тайёр товарларни сотиш жараёнларини ташкил қилиш самарадорлиги даражасига боғлиқ. Лекин ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш ва сотиш учун маълум сарф харажатлар талаб этилади.

Ҳозирда ишлаб чиқариш харажатларини тадқиқ этишда икки хил ёндашув – классик ва неоклассик ёки замонавий концепциялардан фойдаланилади. Классик назария ёндашувига кўра, ишлаб чиқариш харажатлари – бу маҳсулот ишлаб чиқариш учун амалга оширилган барча жонли меҳнат, пул ва моддий сарфлардир.

Умумий назарий жиҳатдан қуйидагиларни фарқлаш лозим:

1) ишлаб чиқаришнинг ижтимоий харажатлари ёки маҳсулот қиймати;

2) корхона (фирма)нинг индивидуал ишлаб чиқариш харажатлари.

Ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари – бу маҳсулот ишлаб чиқариш учун ижтимоий зарурий меҳнатнинг умумий (жонли ва моддийлашган) сарфларидир. Улар мазкур маҳсулотни ишлаб чиқариш жамият учун қанчага тушганлигини кўрсатади. Товар ишлаб

чиқариш шароитида ижтимоий харажатлар пул шаклида намоён бўлади ва товар қийматига мувофиқ тушади, яъни:

$$w = c + v + m,$$

бу ерда: w – ижтимоий ишлаб чиқариш харажатлари ёки маҳсулот қиймати; c – истеъмол қилинган ишлаб чиқариш воситалари қиймати; v – ишчи кучи қиймати (иш ҳақи); m – қўшимча қиймат.

Корхона ишлаб чиқариш харажатлари деганда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлар тушунилади:

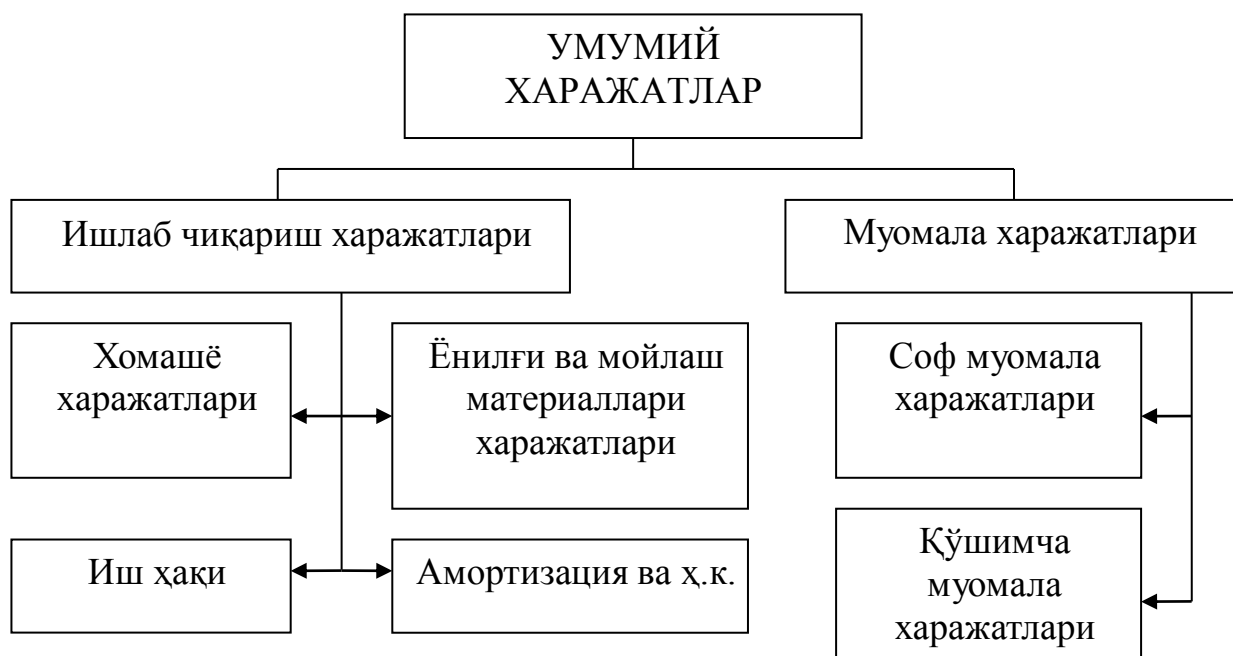
$$k = c + v.$$

Корхона ишлаб чиқариш харажатлари таркибига хомашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи ва энергия харажатлари, асосий капитал амортизацияси, иш ҳақи ва ижтимоий суғурта ажратмалари, фоиз тўловлари ва бошқа харажатлар киради. Корхона томонидан ишлаб чиқаришга қилинган барча сарф-харажатларнинг пулдаги ифодаси **маҳсулот таннаرخини** ташкил қилади.

Корхона ишлаб чиқариш харажатларини иккига бўлиб ўрганиш мумкин: бевосита ишлаб чиқариш харажатлари ва муомала харажатлари

15-чизма

Харажатларнинг намоён бўлиш соҳасига кўра туркумланиши

Бевосита ишлаб чиқариш харажатлари фақат товарни ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни ўз ичига олиб, товар бирлиги қийматининг фақат бир қисмини ташкил қилади. Ишлаб чиқариш харажатлари товар қийматидан фойда миқдорига кам бўлади.

Муомала харажатлари тушунчаси товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, шу товарларни ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига етказилгунча кетадиган сарфларга айтилади. Улар икки гуруҳга бўлинади: қўшимча муомала харажатлари ва соф муомала харажатлари. Товарларни ўраш, қадоқлаш, саралаш, транспортга ортиш, ташиш ва сақлаш харажатлари қўшимча муомала харажатлари ҳисобланади. Муомала харажатларининг бу турлари ишлаб чиқариш харажатларининг давоми ҳисобланиб, товар қийматига киради ва унинг қийматини оширади. Харажатлар товарлар сотилгандан кейин олинган пул тушуми суммасидан қопланади.

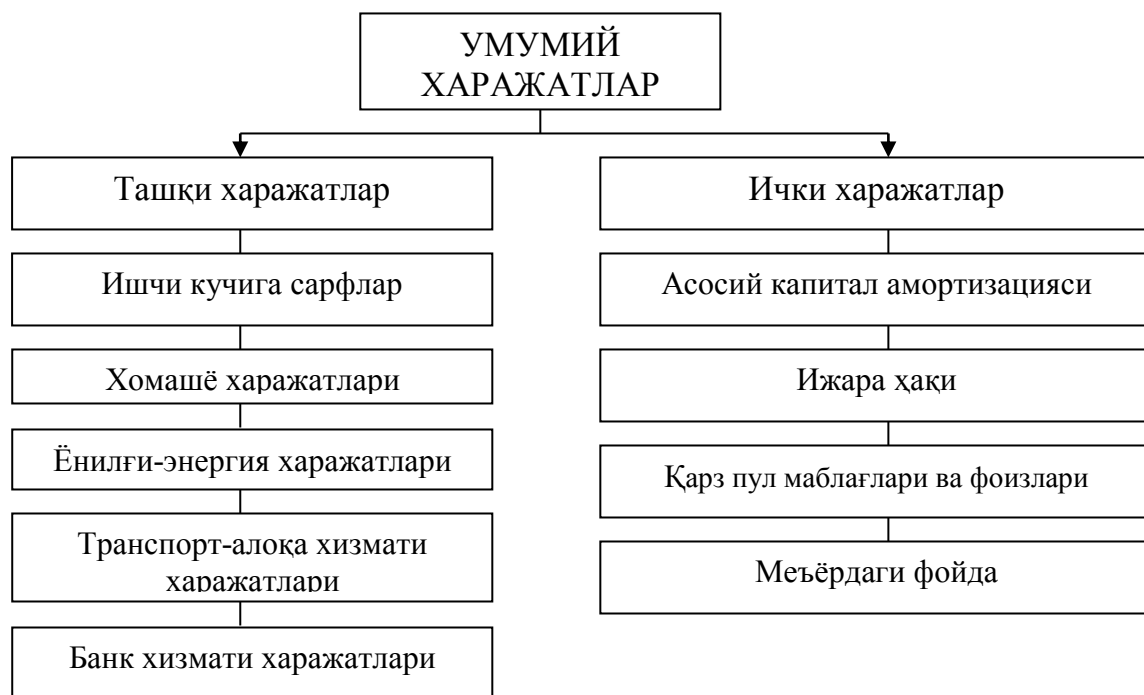
Соф муомала харажатлари товарни сотиш билан боғлиқ бўлиб, сотувчиларнинг маоши, маркетинг (истеъмолчилар талабини ўрганиш), реклама ва шу каби харажатлардан иборат бўлади. Соф муомала

харажатлари товар қийматини оширмайди ва ишлаб чиқариш жараёнида яратилган товарни сотгандан кейин олинган фойда ҳисобидан қопланади.

Ишлаб чиқариш харажатларининг иккинчи йўналишдаги концепциялари маржиналистлар ва неоклассиклар томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, улар бу борадаги классик назарияларни ҳам маълум даражада ҳисобга оладилар. Бироқ, бу концепцияларнинг ўзига хос томони шундаки, улар ишлаб чиқариш харажатларини тушунтиришда ресурсларнинг чекланганлиги ва улардан муқобил фойдаланиш имкониятларидан келиб чиқади.

Маржиналистик сарф-харажатлар назарияси бўйича корхона ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ресурслар ўз ресурслари ёки жалб қилинган ресурслар бўлиши мумкин. Шунга кўра, харажатлар ички ёки ташқи харажатларга бўлинади

Харажатларнинг жалб этилиш манбаига кўра туркумланиши

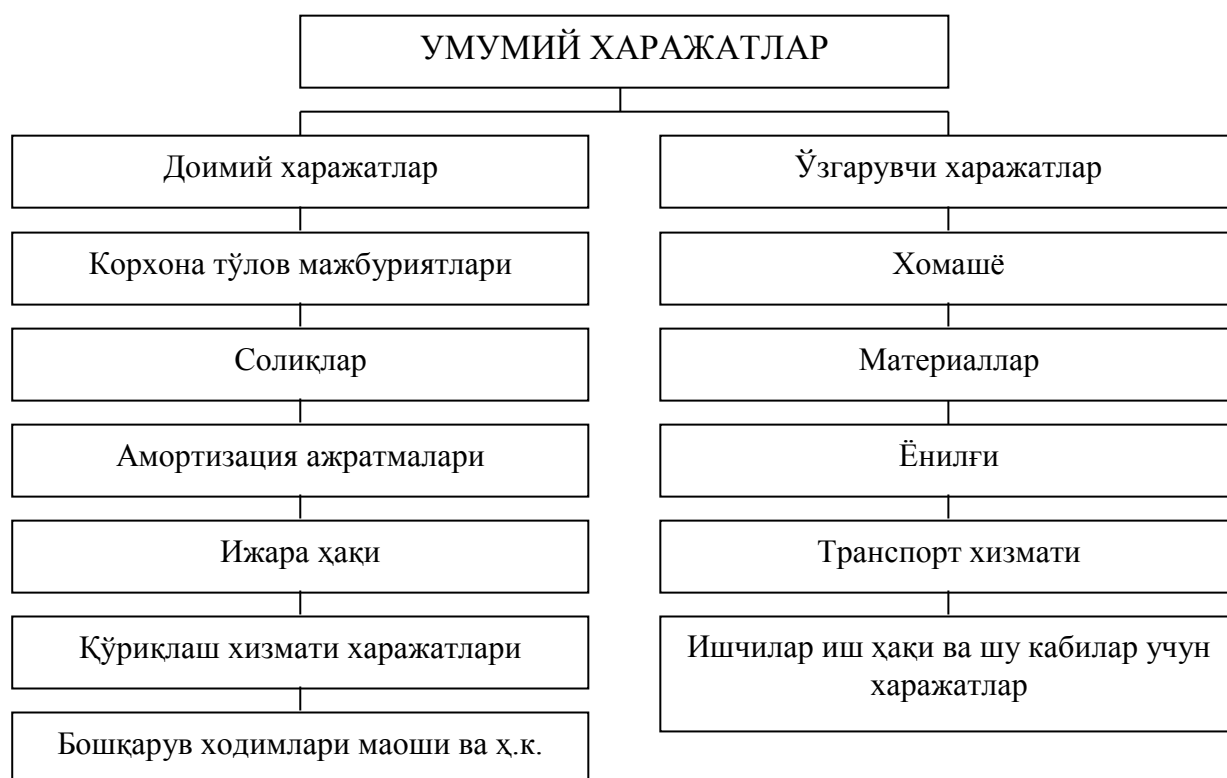

35-расм. Харажатларнинг жалб этилиш манбаига кўра туркумланиши

Шу билан бирга тадбиркорлик фаолиятини ушлаб туриш учун зарур бўлган тўлов – меъёрдаги фойда ҳам рента ва иш ҳақи билан бирга харажатларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Меъёрдаги фойда иқтисодий фойдадан фарқ қилади. **Меъёрдаги фойда** – бу иқтисодий ресурс сифатидаги тадбиркорлик қобилиятини рағбатлантириб туриш учун тўланадиган ҳақ ҳисобланади. Агар бирон-бир фаолият тури меъёрдаги фойда келтирмаса, тадбиркор бу фаолият тури билан шуғулланишдан тўхтайди ва ўзининг куч-қувватини бошқа фаолиятга сарфлайди.

Сарф-харажатларни ички ва ташқи харажатларга ажратиш корхона иқтисодий фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари қиёсий таҳлил қилиш имконини беради.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир қилиш ёки қилмаслигига қараб харажатлар доимий ва ўзгарувчи харажатларга бўлинади

36-расм. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариши таъсирига кўра харажатларнинг туркумланиши.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига (қисқариши ёки ортишига) таъсир қилмайдиган харажатлар **доимий харажатлар** дейилади.

Доимий харажатлар (ДХ) ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига бевосита таъсир этмайди ва ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай, ҳатто нолинчи ҳажмида ҳам мавжуд бўлади. Бунга корхонанинг тўлов мажбуриятлари (қарзлар бўйича фоиз ва бошқалар), солиқларнинг ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмаган турлари, амортизация ажратмалари, ижара ҳақи, қўриқлаш хизматига тўлов, ускуналарга хизмат кўрсатиш сарфлари, бошқарув ходимлари маоши ва шу кабилар киради.

Ўзгарувчи харажатлар (ЎХ) деб ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир қиладиган харажатларга айтилади. Унга хомашё, материал, ёнилғи, транспорт хизмати, ишчилар иш ҳақи ва шу кабиларга қилинадиган сарфлар киради.

Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даражасида доимий ва ўзгарувчи харажатлар йиғиндиси **умумий харажатлар (УХ)**ни ташкил қилади.

10.4. Давр харажатлари. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари

Маҳсулот таннархи назариясида **маҳсулот таннархи структураси** деган муҳим тушунча мавжуд. У айрим харажатларнинг маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган жами харажатлар суммасидаги нисбатини кўрсатади. Одатда, структура фоиз ҳисобида ўлчанади.

Таннарх структураси тармоқлар ва корхоналарнинг хусусиятига, ишлаб чиқариш технологияси ва ишлаб чиқаришнинг ташкил қилинишига боғлиқдир.

Маҳсулот таннархининг структураси ўзгармас миқдор ҳисобланмайди. Саноатнинг ўсиши, техника ва ишлаб чиқариш технологияси такомиллашиши, асосий ва айланма фондлардан фойдаланишнинг яхшиланиши, иш ҳақи миқдорининг ўзгариши, истеъмол буюмлари баҳоларининг тартибга тушиши ва транспорт тарифларининг ўзгариши билан маҳсулот таннархи структураси ҳам ўзгаради.

Маҳсулот таннархида қайси гуруҳдаги харажатлар асосий ўрин тутишига қараб, саноат тармоқлари бир-биридан фарк қилади — кўп меҳнат, кўп материал, кўп энергия, кўп маблағ талаб қиладиган бўлади.

Амалдаги Солиқ Кодексигага мувофиқ хўжалик юритувчи субъектларнинг барча харажатлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади⁵⁵:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўшиладиган харажатлар;
2. Ишлаб чиқариш таннархига қўшилмайдиган харажатлар, аммо давр харажатларига қўшиладиган харажатлар (асосий фаолиятдан кўрилган фойдани аниқлаш учун).
3. Корхонанинг умумхўжалик фаолиятдан кўрган фойда ёки зарарини аниқлашда ҳисобга олинadиган молиявий фаолият харажатлари.

⁵⁵Ўзбекистон республикаси Солиқ Кодекси. -Т.: 2012 йил

4. Фавқулудда зарар (солиқ тўлашга қадар аниқланадиган фойдани ҳисоблашда иштирок этадиган).

Хўжалик юритувчи субъектларнинг харажатларини юқоридаги таркиб бўйича гуруҳланганда, ҳар бир гуруҳ харажатлари қуйидагича туркумланади:

1. Маҳсулот ишлаб чиқариш таннархига қўйиладиган харажатлар қуйидагича туркумланади:

- а) бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- б) бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
- в) ишлаб чиқаришдаги маъмурий харажатлар.

2. Давр харажатлари қуйидагича туркумланади:

- а) сотиш бўйича харажатлар;
- б) бошқарув харажатлари;
- в) бошқа муомала харажатлари ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар қуйидагича туркумланади:

- а) фоизлар бўйича сарфлар;
- б) чет эл валютаси курси ўзгаришидан кўрилган зарар;
- в) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашдан кўрилган зарар;
- г) молиявий фаолият бўйича бошқа сарф-харажатлар.

4. Фавқулудда зарарлар одатда туркумланмайди.

Маҳсулот таннархи ва уни пасайтириш топшириқлари давлат ва корхона режасида юқоридан белгиланмайдиган, аксинча, корхоналарнинг ўзида ҳисоб қилинадиган кўрсаткич ҳисобланади. Шунга қарамай, маҳсулот таннархи саноат кўрсаткичларидан бири

бўлиб қолаверади. Чунки саноат маҳсулоти таннархини пасайтириш ишлаб чиқаришнинг рентабеллик даражасини ошириш резервларидан бири ҳисобланади. Маҳсулот таннархи қанчалик паст бўлса, албатта, бошқа шарт-шароитлар бир хил бўлган ҳолда (масалан, худди ўша маҳсулотнинг нархи барқарор бўлганда) уни сотишдан келган фойда ҳам шунчалик кўп бўлади.

Маҳсулот таннархини ифодаловчи кўрсаткичлардан энг муҳими, бир сўмлик товар маҳсулоти учун қилинган харажатдир. Бу кўрсаткич тийин ҳисобида қуйидагича аниқланади⁵⁶:

Бир сўмлик товар таннархи маҳсулоти учун -қилинган харажат (тийин) улгуржи баҳоси	=	Ишлаб чиқариш ----- Товар маҳсулотининг

Бу кўрсаткич орқали қилинган харажатларнинг самарадорлигини аниқлаш мумкин.

Алоҳида маҳсулот турлари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини аниқлаш, молиявий натижага дахлдор бўлган элементларни иқтисодий жараёнларнинг тури, ўрни, жойи ва жавобгарлик бўйича ҳисобга олиниши ва назорат қилиниши корхонанинг молияхўжалик фаолиятини бошқаришда муҳим ҳисобланади. Алоҳида олинган маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархини аниқлашга ҳисоб-китобларнинг муҳим объекти сифатида қаралади. Бунда маҳсулот таннархининг тўғри аниқланишига аҳамият берилади. Маҳсулотлар

⁵⁶Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2005. – 280 б.

таннархини аниқлаш ва ҳисобга олиш, молиявий натижавийликни таркибли ўрганиш билан бирга, фойданинг шаклланиш қаторларини тўғри баҳолаш имконини беради. Бир хилдаги маҳсулот турларини ишлаб чиқарадиган корхоналарда маҳсулот таннархининг қиёсий таҳлили ва унинг натижалари иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларини оширишга хизмат қилади.

Алоҳида олинган маҳсулотлар таннархининг таҳлили харажатларни иқтисодий элементлари бўйича эмас, балки, харажат моддалари бўйича ўрганишни, уларнинг режага ва ўтган йилларга нисбатан ўзгаришларига баҳо беришни ҳамда ўзгариш сабабларини ўрганишни тавсифлайди. Маҳсулот ишлаб чиқаришнинг калкуляция моддалари ишлаб чиқариш ва технология жараёнлари хусусиятига боғлиқ. Саноат корхоналаридаги калкуляция моддалари таркибини бир хил кўринишга эга бўлиши таннархни умумий ҳажмда ва моддалари бўйича таҳлил этиш имконияти туғилади. Бундай таҳлил бозор иқтисодиёти шароитида маҳсулот бирлигига белгиланадиган нархни аниқлашда фойда ва рентабелликни оширишда муҳим ўрин тутди.

Маҳсулотлар ишлаб чиқариш таннархига ва унинг ўзгаришига таъсир этувчи омилларни харажат моддаларининг ҳар бир тури бўйича алоҳида таркиблаш мумкин. Масалан, материал харажатлар ёки хомашё харажатлари қатори бўйича харажатлар ўзгаришига моддий сарфлар меъёрининг ўзгариши, уларни сотиб олиш баҳоларининг ўзгариши таъсир қилса, меҳнат ҳақи харажатларининг ўзгаришида ишчилар сони ва бир ходимга тўғри келадиган иш ҳақларининг ўзгариши таъсир қилади. Амортизация харажатлари

бўйича ҳам худди шу шаклда таркиблашни айтиб ўтиш мумкин, яъни, амортизацияланган қийматнинг ўзгариши, амортизация меъёрлари, шунингдек, амортизация ажратмалари ажратиладиган асосий воситалар тури, салмоғига боғлиқ ва ҳоказолар. Омиллар таъсирини аниқлашда ҳар бир таъсир бирлиги алоҳида ва бошқа омиллар таъсирисиз ўрганилади.

10.5. Ҳақиқий таннарх калькуляцияси ва унинг усуллари

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва таҳлил этишнинг услубий ва меъёрий шакли Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1999 йил 5 февралда тасдиқланган 54-сонли «Маҳсулот (бажарилган иш, кўрсатилган хизмат)лар ишлаб чиқариш таннархи, маҳсулот (иш бажариш ва хизмат кўрсатиш) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларнинг шаклланиш тартиби тўғрисида»ги Низом билан белгиланади.

Саноат корхоналари ишлаб чиқариш харажатларини ривожлантириш мақсадида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида унинг йўналишлари бўйича гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқдир:

1. Харажатларнинг иқтисодий элементлари бўйича.
2. Харажатларнинг калькуляцион моддалари бўйича.

Харажатларнинг элементи бўйича гуруҳларга ажратишдан мақсад уларнинг структураси ва динамикасини назорат қилишдан иборат.

Кўрсаткичларни таққослаш орқали жонли меҳнат билан бошқа харажат

31-жадвал.

Ишлаб чиқариш харажатларининг иқтисодий элементлари ва моддалари бўйича туркумланиши⁵⁷

Иқтисодий элементлари бўйича	Калькуляцион моддалари бўйича
Ишлаб чиқариш харажатидаги бевосита ва билвосита моддий харажатлар	Хомашё
	Ёқилғи
	Электр қуввати
	Эҳтиёт қисмлар
	Идишлар ва ҳоказо
Ишлаб чиқариш харажатидаги бевосита ва билвосита меҳнат ҳақи харажатлари	Асосий иш ҳақлари
	Қўшимча иш ҳақлари
	Иш ҳақиға устамалар
Ишлаб чиқаришга тааллуқли меҳнат ҳақидан ажратмалар	Ижтимоий таъминот бўлимига
	Меҳнат биржасига
	Касаба уюшмасига
Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси, эскириш харажатлари	Асосий воситаларнинг эскириши
	Номоддий активларнинг эскириши
	Асосий восита ва номоддий активларнинг ижара ҳақлари
Ишлаб чиқариш харажатидаги бошқа харажатлар	Турли ишлар ва хизматлар
	Солиқлар, йиғимлар ва ҳоказо.

Маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг ишлаб чиқариш таннарига киритиладиган харажатлар таркиби

- Ишлаб чиқариш билан боғлиқ моддий харажатлар
- Ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари
- Ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий суғуртага ажратмалар
- Асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси

⁵⁷ А.Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2015. – 480 б.

- Ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар

Ишлаб чиқариш харажатларини иқтисодий элементлари ва калькуляцион моддалари бўйича ўрганиш қуйидагича фарқланади, яъни, бўлимлар ва корхона бўйича жами харажатлар фақат иқтисодий элементлари бўйича ўрганилади, маҳсулотлар тури ва туркуми бўйича эса ишлаб чиқариш харажатлари калькуляция моддалари асосида кўриб чиқилади. Таҳлил этишда ишлаб чиқариш харажатларининг жами таркиби бўйича ўзгаришлари мутлақ ва нисбий жиҳатдан ўрганилади. Нисбий жиҳатдан ўрганишда ҳар бир туркум харажат моддаси ёки элементининг жами ишлаб чиқариш харажатлари таркибидаги салмоғига баҳо берилади

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси ва унинг моҳияти.
2. Ишлаб чиқариш харажатларини таснифлаш.
3. Бошқа харажатлар таркибига нималар киради?
4. Нархнинг иқтисодий мазмунини унинг вазифалари орқали тушунтириб беринг. Нарх асосий турларининг қисқача тавсифини беринг.
5. Нархнинг ташкил топиши борасида қандай назариялар мавжуд? Уларнинг афзаллик ва камчилик томонларини кўрсатиб беринг.
6. Нархнинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи асосий омиллар нималардан иборат?
7. Мукамал рақобат шароитида нархнинг ташкил топиш механизмини тушунтириб беринг.

8. Соф монополия ва моносония шароитида нарх қандай шаклланади?

9. Олигополия шароитида фирмаларнинг «инкор этиш» ва «эргашиш» ҳатти-ҳаракатларининг мазмуни нимадан иборат? «Нарх бўйича етакчилик» тушунчасини изоҳлаб беринг.

10. «Нархлар қайчиси» нима ва ундан қандай шароитларда фойдаланилади?

11. Бозор муносабатларига ўтиш шароитида Ўзбекистонда нархни эркинлаштириш жараёни қай тарзда амалга оширилди?

12. Нарх сиёсати нима? Ўзбекистонда нарх сиёсати амалга оширилишининг қандай хусусиятлари мавжуд?

11-мавзу. Корхоналарни стратегик ривожланишида даромадлар ва уни ошириш

11.1. Корхоналар фойдаси, шакллантириш ва тақсимлаш.

11.2. Корхоналарнинг даромадлилиги кўрсаткичлари.

11.3. Рентабеллик. “Харажатлар-тушум-фойда” ўртасидаги боғлиқлик.

11.1. Корхоналар фойдаси, шакллантириш ва тақсимлаш

Фойда муҳим иқтисодий категория (тоифа) бўлиб, ҳар бир тижорат ташкилотининг асосий мақсади ҳисобланади. Иқтисодий категория сифатида фойда–моддий ишлаб чиқариш соҳасида яратилган соф даромадни акс эттиради.

Фойданинг асосий қисмига корхоналар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни сотиш орқали эга бўладилар. Замонавий хўжалик юритиш шароитларида фойданинг асосий вазифаси корхона фаолияти самарадорлигини акс эттиришда деб белгиланади.

Ҳисобот маълумотларига кўра 2018 йилнинг январь-ноябрь ойларида иқтисодиёт тармоқларида корхона ва ташкилотлар томонидан 22096,7 млрд. сўм миқдорда якуний молиявий натижа олинди. 2017 йилнинг шу даврига нисбатан солиштирганимизда, фойда ҳажми 4,5 мартага кўпайган.

32-жадвал.

2018 йилнинг январь-ноябрь ойларида иқтисодий фаолият турлари бўйича якуний молиявий натижалари⁵⁸

⁵⁸ Бюджет ва бошқа нотижорат ташкилотлар, маҳсулот ишлаб чиқарувчи қишлоқ хўжалик корхоналари, фермер ва деҳқон хўжаликлари, суғурта ташкилотлари, банклар, кичик корхоналар ва микрофирмаларсиз

	<i>Фойда, зарар (-), млрд. сўм</i>	<i>2017 йилнинг январь-ноябрга нисбатан, %да</i>
Жами	22096,7	4,5 м.
Тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш	123,8	28,5
Ишлаб чиқарадиган саноат	14355,9	4,6 м.
Электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш	-183,1	-
Курилиш	109,8	85,6
Савдо	1609,4	143,6
Ташиш ва сақлаш	3514,2	3,6 м.
Яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар	43,5	109,6
Ахборот ва алоқа	851,5	-
Молиявий ва суғурта фаолияти	109,0	121,5
Кўчмас мулк билан операциялар	127,2	114,9
Профессионал, илмий ва техник фаолият	182,6	-
Бошқариш бўйича фаолият ва ёрдамчи хизматлар кўрсатиш	76,2	84,3
Соғлиқни сақлаш ва ижтимоий хизматлар кўрсатиш	18,8	5,8 м.
Бошқалар	1157,9	105,1

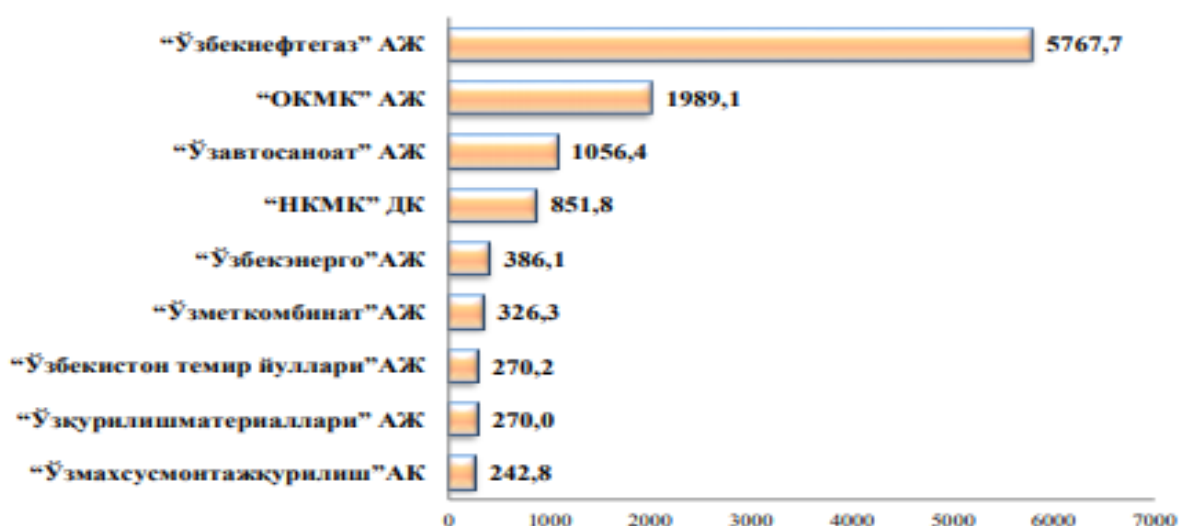
2018 йилнинг январь-ноябрь ойларида ўтган йилнинг шу даврига нисбатан солиштирганимизда, фойданинг асосий ўсиши “Ўзбекнефтегаз” АЖ (5767,7 млрд. сўм), “ОКМК” АЖ (1989,1 млрд. сўм), “Ўзавтосаноат” АЖ (1056,4 млрд.сўм), “НКМК” ДК (851,8 млрд. сўм), “Ўзбекэнерго” АЖ (386,1 млрд. сўм), “Ўзметкомбинат” АЖ (326,3 млрд. сўм), “Ўзбекистон темир йўллари” АЖ (270,2 млрд. сўм), “Ўзқурилишматериаллари” АЖ (270,0 млрд. сўм), “Ўзмахсусмонтажқурилиш” АК (242,8 млрд. сўм)га тўғри келади.

33- жадвал.

2018 йилнинг январь-ноябрь ойларида фойданинг ўсиш суръати юқори бўлган вазирлик ва идоралар

	Фойданинг ўсиши, млрд. сўм	2017 йилнинг январь-ноябрга нисбатан %да
“Ўзбекнефтегаз” АЖ	5767,7	3,7 м.
“ОКМК” АЖ	1989,1	4,6 м.
“НКМК” ДК	851,8	2,0 м.
“Ўзбекэнерго” АЖ	386,1	147,6
“Ўзқурилишматериаллари” АЖ	270,0	128,6
“Ўзавтосаноат” АЖ	1056,4	18,6 м.
“Ўзбекистон темир йўллари” АЖ	270,2	132,6
“Ўзметкомбинат” АЖ	326,3	10,0 м.
“Ўзмахсусмонтажқурилиш” АК	242,8	17,7 м.

Вазирлик ва идораларда фойданинг ўсиши, (млрд. сўм)

37-расм. Вазирлик ва идораларда фойданинг ўсиши.

Фойданинг пасайиши “Ўзбекистон ҳаво йўллари” МАК - 61,9 млрд. сўмга, “Ўзбекозиқовқатзахира” уюшмаси – 25,3 млрд. сўмга, Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги –17,3 млрд. сўмга, Ўзбекистон Республикаси қурилиш вазирлиги – 8,5 млрд. сўмга, Автомобил йўллари давлат қўмитаси – 8,3 млрд. сўмга, “Ўзбекгидроэнерго”АЖ – 4,3 млрд. сўмга, “Ўздонмахсулот” АЖ – 2,2 млрд. сўмга, фойданинг пасайиши кузатилган.

**2018 йилнинг январь-ноябрь ойларида фойданинг пасайиши
юқори бўлган вазирлик ва идоралар**

	<i>Фойданинг пасайиши, млрд. сўм</i>	<i>2017 йилнинг январь-ноябрга нисбатан %да</i>
“Ўзбекистон ҳаво йўллари” МАК	61,9	91,1
“Ўзбекозиқовқатзахира” уюшмаси	25,3	48,9
Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги	17,3	89,3
Қурилиш вазирлиги	8,5	52,0
Автомобил йўллари давлат қўмитаси	8,3	67,5
“Ўзбекгидроэнерго” АЖ	4,3	66,7
“Ўздонмахсулот” АЖ	2,2	94,1

Вазирлик ва идораларда фойданинг пасайиши, (млрд. сўм)

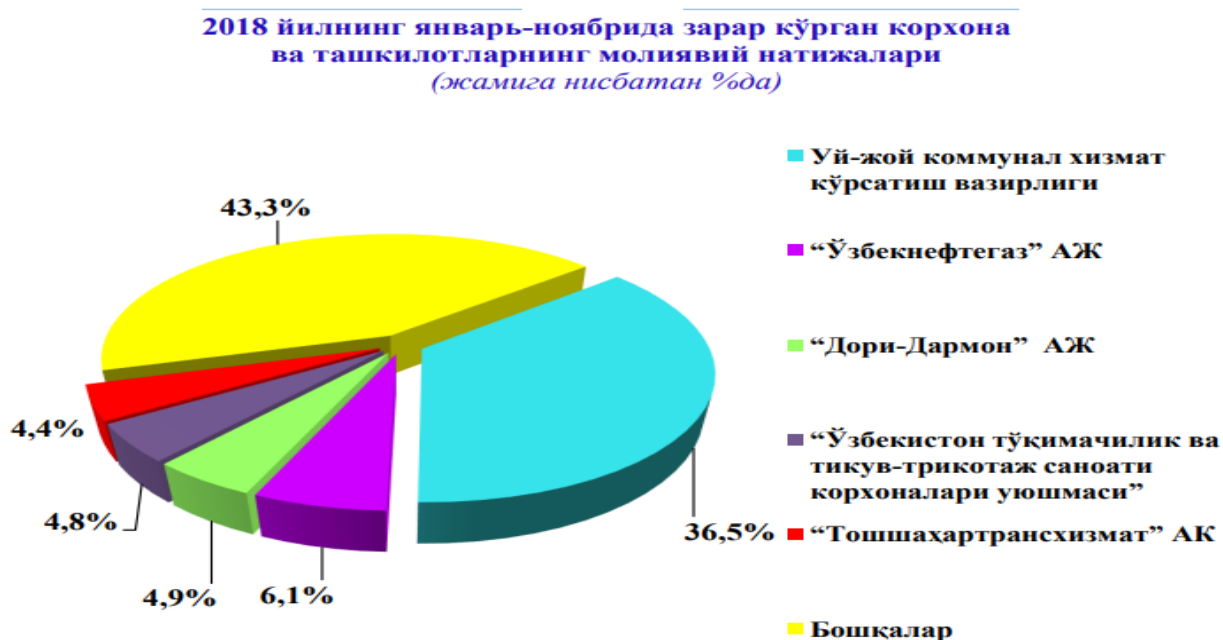
38-чизма. Вазирлик ва идораларда фойданинг пасайиши.

**2018 йилнинг январь-ноябрь ойларида ҳудудлар кесимида
якуний молиявий натижалари**

	<i>Фойда, зарар (-), млрд. сўм</i>	<i>2017 йилнинг январь-ноябрга нисбатан %да</i>
Ўзбекистон Республикаси ¹⁾	22096,7	4,5 м.
Қорақалпоғистон Республикаси	4276,5	4,3 м.
<i>вилоятлар:</i>		
Андижон	860,5	-
Бухоро	297,7	99,3
Жиззах	119,1	2,6 м.
Қашқадарё	1067,4	125,4
Навоий	2425,5	2,2 м.
Наманган	155,2	2,5 м.
Самарқанд	304,1	2,2 м.
Сурхондарё	214,1	147,2
Сирдарё	40,2	-
Тошкент	4267,2	2,9 м.
Фарғона	397,6	3,7 м.
Хоразм	95,7	120,6
Тошкент шаҳри	6876,7	-

Ҳудудлар кесимида фойданинг асосий қисми Тошкент шаҳри – 6876,7 млрд. сўм (жами фойданинг 31,1 фоиз), Қорақалпоғистон Республикаси – 4276,5 млрд. сўм (19,4 фоиз), Тошкент вилояти – 4267,2 млрд. сўм (19,3 фоиз), Навоий вилояти – 2425,5 млрд. сўм (11,0 фоиз) ва Қашқадарё вилоятига – 1067,4 млрд. сўм (4,8 фоиз) тўғри келади. Зарарлар. 2018 йилнинг январь-ноябрь ойларида 138 та корхона ва ташкилотлар 671,8 млрд. сўм зарарга йўл қўйди.

Зарарнинг асосий қисми Уй-жой коммунал хизмат кўрсатиш вазирлиги – 245,1 млрд. сўм (республика бўйича жами зарарнинг 36,5 фоиз), “Ўзбекнефтегаз” АЖ – 40,6 млрд.сўм (6,1 фоиз), “Дори-Дармон” АЖ – 33,2 млрд.сўм (4,9 фоиз), “Ўзбекистон тўқимачилик ва тикув-трикотаж саноати корхоналари уюшмаси” 32,3 – млрд. сўм (4,8 фоиз), “Тошшаҳартрансхизмат” АК – 29,2 млрд. сўм (4,4 фоиз)

39-чизма. Зарар кўрган корхона ташкилотларнинг молиявий натижалари.

Фойданинг яна бир қанча турлари мавжуд:

- ҳақиқий фойда;
- ўртача фойда;
- монопол фойда ёки иқтисодий рента;
- максимал фойда.

Ҳақиқий фойда — бу, ҳақиқатда ҳисобот маълумотлари, яъни ҳақиқий харажатлар асосида аниқланган фойда ҳисобланади. Бу

фойда корхона молиявий фаолиятини ташкил этишда асосий манбадир.

Ўртача фойда деганда, бошқа ҳамма корхоналар каби сарфланган капиталга бир хил фойда олиш ёки бир хил рентабелликка эга бўлиш тушунилади. Ўртача фойда корхона (фирма)нинг фаолият кўрсатаётган соҳада, тармоқда қолишини таъминлайди. Бундай фойданинг юзага келиши бозорнинг узок муддатли барқарорликка эришганидан далолат беради. Ўртача фойдани кўпинча иқтисодий фойда деб атайдилар.

Монопол фойда ёки иқтисодий рента — бу, чекланган ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш натижасида содир бўлган фойда ҳисобланади. Масалан, иккита корхона бир хил ерга эга бўлиб, ерни олиш билан боғлиқ харажатлар бир хил бўлишган шароитида биринчи ер транспорт тармоғига яқин бўлганлиги учун маҳсулотни ташишга 10 млн. сўм кам сарф қилиниши мумкин, ана шу 10 млн. сўм унинг қўшимча фойдаси ҳисобланади. Иқтисодий рента ишлаб чиқариш омиллари чекланганлигидан келиб чиқади ва у ёки бу ишлаб чиқариш омилига бериш ҳолатини билдирган баҳо билан шу омилнинг энг кам баҳоси ўртасидаги фаркдан иборат бўлади.

Максимал фойда — бу, бир бирлик қўшимча маҳсулотни сотишдан олинган бу, бир бирлик қўшимча маҳсулотни сотишдан олинган даромадни шу бир бирлик қўшимча маҳсулотга қилинган харажат миқдори билан баб-баробар келиши натижасида олинган фойда. Шу ҳолда рентабелликнинг энг юқори даражасига эришилган бўлади. Шунга кўра, фойдани максималлаштириш дегани, энг юқори рентабелликни таъминлаш, деганидир.

2018 йилнинг январь-ноябрида иқтисодий фаолият турлари бўйича зарар кўрган корхона ва ташкилотларнинг молиявий натижалари

	<i>Корхоналар сони</i>	<i>Зарар суммаси</i>	
		<i>млн. сўм</i>	<i>жамига нисбатан %да</i>
Жами	138	671812,3	100
Тоғ-кон саноати ва очик конларни ишлаш	1	769,5	0,1
Ишлаб чиқарадиган саноат	22	86435,8	12,9
Электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш	21	277944,4	41,4
Сув билан таъминлаш; канализация тизими, чиқиндиларни йиғиш ва утилизация қилиш	4	15951,8	2,4
Қурилиш	2	1970,3	0,3
Савдо	27	105551,9	15,7
Ташиш ва сақлаш	29	65207,9	9,7
Яшаш ва овқатланиш бўйича хизматлар	3	266,3	0,0
Ахборот ва алоқа	6	15509,5	2,3
Профessional, илмий ва техник фаолият	5	25521,3	3,8
Бошқариш бўйича фаолият ва ёрдамчи хизматлар кўрсатиш	4	101,1	0,0
Санъат, кўнгил очиш ва дам олиш	6	71035,9	10,6
Бошқалар	8	5546,6	0,8

Зарарларнинг асосий қисми электр, газ, буғ билан таъминлаш ва ҳавони кондициялаш – 277,9 млрд. сўм (жами зарарнинг 41,4 фоиз), савдо – 105,6 млрд. сўм (15,7 фоиз), ишлаб чиқарадиган саноат – 86,4 млрд. сўм (12,9 фоиз), санъат, кўнгил очиш ва дам олиш – 71,0 млрд. сўм (10,6 фоиз), ташиш ва сақлаш – 65,2 млрд. сўм (9,7 фоиз).

Фойда олишнинг асосий манбалари қуйидагилар:

биринчи манба корхонанинг маҳсулотнинг у ёки бу турини ишлаб чиқаришдаги монополия ҳолати ёки маҳсулотнинг нодирлиги ҳисобига шаклланади. Бу манбанинг сақланиши маҳсулотни доимий равишда янгилаб боришни кўзда тутди;

иккинчи манба ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ. Ундан фойдаланиш самарадорлиги бозор конъюнктурасини билиш ҳамда ишлаб чиқаришнинг ривожланишини, доимий равишда ўзгариб турувчи бозор конъюнктурасига мослаштириш қобилиятига боғлиқ бўлади. Фойда миқдори корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича йўналишини тўғри танлаш (доимий равишда талаб даражаси юқори бўлган маҳсулотни танлаш);

Шунингдек, молиявий ресурсларини шакллантиришда корхоналарга фойда келтирадиган асосий манбаларнинг шаклланишига эътибор қаратишимиз зарур.

Корхоналарга фойда келтирадиган асосий манба ялпи даромаддир. Ялпи даромад товарларга қўйилган устама баҳо ва савдо чегирмаси ҳисобига шаклланади. Устама баҳо улгуржи баҳога нисбатан фоиз ҳисобида белгиланиб, истеъмолчилардан ундириб олинади. Агар корхоналар товарларни чакана савдо бўйича қабул қилсалар, у ҳолда корхоналар томонидан улар фойдасига савдо чегирмаси берилади.

Корхонанинг ҳаракатда бўлган молиявий ресурсларининг асосий манбаи сифатида сотилган маҳсулот ёки хизмат нархи қатнашади ва тушумни тақсимлаш жараёнида унинг турли қисмлари пул даромадлари ва жамғармалари шаклини олади. Молиявий ресурслар, асосан, фойда ва амортизация ажратмалари ҳисобига шаклланади.

Шу билан бирга, молиявий ресурслар манбаларига эскирган мулкни сотишдан тушган даромад, барқарор пассивлар, турли мақсадли тушумлар киради.

Корхонанинг молиявий ресурсларини ишлатиш қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилади:

1. Молиявий мажбуриятларни бажаришда тегишли молия-бюджет тизимидаги органларга тўловлар (бюджетга солиқ тўловларини тўлаш, ишлатилган кредит учун фоизлар тўлаш ва бошқалар).

2. Технологияни янгилаш, ноу-хау, ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва бошқалар билан боғлиқ капитал харажатларга ўз маблағларини жалб этиш.

3. Молиявий бозордан сотиб олинadиган қимматбаҳо қоғозлар учун молиявий ресурсларни жалб қилиш (акция, облигация ва ҳоказо).

4. Молиявий ресурсларни ижтимоий рағбатлантириш хусусиятига эга бўлган пул фондларини ташкил этиш учун йўналтириш.

5. Молиявий ресурсларни хайрия, ҳомийлик ва бошқа мақсадлар учун ишлатиш.

11.2. Корхоналарнинг даромадлилиги кўрсаткичлари

Корхонанинг иқтисодий имкониятидан самарали фойдаланиш ва даромадларни кўпайтириш, давом этаётган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида унда иқтисодий ўсишни таъминлаш учун муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Ҳар бир корхона яшаши ва равнақ топиши учун фойда олиши керак. Корхона фойдани ўз ривожини таъминловчи биринчи муҳим омил деб билади. Фойдани максималлаштириш билан

шуғулланмайдиган корхонанинг яшаб кетиш имконияти кам бўлади. Макроиқтисодиёт соҳасида узок муддатга фойдани максималлаштириш масаласига катта эътибор берилиши шундай иборатки, шу асосда фирма фаолияти олдиндан башорат қилинади,

Мулк эгасини ўзи бошқарадиган, унчалик катта бўлмаган корхонада, уларни юритиш билан боғлиқ бўлган ҳамма қарорларда фойдани кўпайтириш асосий ўрин тутаети. Жуда катта ва йирик корхоналарда раҳбар (бошқарувчи)лар кундалик қарорларни қабул қилишда мулк эгалари ҳар доим ҳам бошқарувчилар фаолиятини назорат остида сақлай олмайдилар. Шунинг учун бошқарувчиларда ва корхонага раҳбарлик қилишда маълум даражада эркинликлар бўлиб, улар фойдани максималлаштириш билан етарли шуғулланмасликлари, мулк эгаси бўлмаганликлари учун узок муддатли манфаат ўрнига қисқа манфаатни афзал кўришлари мумкин. Бошқарувчилар кўпинча фойдани максималлаштириш ўрнига даромадни кўпайтириш ёки акциядорларни қизиқтириш учун дивидендни оширишга ҳаракат қилишлари мумкин. Бундан ташқари, улар юқори лавозимга эришиш ёки катта мукофотлар олиш мақсадида фойда кейинчалик камайиб кетса ҳам ҳозирги куннинг ўзида оширишга ҳаракат қиладилар. Шу туфайли бундай раҳбарлар ўз лавозимларидан четлаштирилиши ва корхонани бошқа раҳбарларга топшириш зарурияти юзага келади.

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг олдига қўйган асосий мақсади бу фойда олишдир. Фойда ижтимоий ишлаб чиқаришни ҳамма босқичларининг иқтисодий категориясидир. Фойда иқтисодий категория ва молиявий

якун сифатида ўзининг энг юқори аҳамиятига бозор муносабатлари, бозор иқтисодиёти даврида кўтарилади. Фойдани барпо этиш, уни реализация қилиш бу кенгайтирилган қайта ишлаб чиқаришнинг, қиймат қонунининг ва хўжалик юритиш усули сифатида фойдаланадиган хўжалик ҳисобининг объектив талабидир.

Кенгайтирилган қайта ишлаб чиқариш, ишлаб чиқаришнинг доимо кенгайишини, унинг техникавий даражасини мунтазам кўтариб туришни талаб этади. Бунинг учун ишлаб чиқаришда ҳамма вақт фойдага эришилиши, реализация қилиниши ва ундан ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун фойдаланиш лозим.

Фойда (даромад) иқтисодий ҳаракатнинг зарурий шарти мақсади сифатида қаралади. Жаҳон амалиётида фойда дейилганда кўпинча бизнес самарадорлигининг тадбир воситаси сифатида қаралади. Фойда бу даромадлар ва харажатлар фарқланишидаги юқори ўзгарувчанликдир. Улар орасидаги қуйи ўзгарувчанлик эса зарарни ифодалайди.

Даромадлар ва харажатлар молиявий натижаларни ҳарактерловчи фойдани ўлчашга дахлдор бўлган элементлар ҳисобланади. Даромадлар ва харажатларни, яъни фойдани аниқлаш ва ўлчаш — корхона ўз молиявий ҳисоботини тайёрлашда фойдаланиладиган капитал концепцияси ҳамда капиталнинг сақланишига боғлиқ бўлади.

Даромадлар ва харажатлар элементлари қуйидагича аниқланади.

Даромадлар — бу ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг оқими ёки кўпайиши шаклида ўсиши ёки пассивларнинг қатнашчиларнинг капиталдаги омонатларидан фарқ этувчи ўсишига олиб келувчи камайишидир.

Харажатлар — ҳисобот даврида иқтисодий фойданинг активларнинг чиқиб кетиши ёки улардан фойдаланиш шаклида камайиши, шунингдек, қатнашишга ўртасида капиталнинг камайишига олиб келувчи мажбуриятларнинг юзага келишидир.

Молиявий натижалар тўғрисидаги умумлашган маълумотлар молиявий ҳисоботнинг муҳим шакли 2-шаклда «Молиявий натижалар тўғрисидаги» ҳисобот шаклида ифодаланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот чораклик ҳисобот шаклига кириб, барча хўжалик юритувчи субъектлар томонидан тузилади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот ва уни тўлдириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2002 йил 27 декабрдаги 140- сонли Йўриқномаси асосида белгиланади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот шаклининг асосий кўрсаткичларига қуйидагилар киритилади:

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи (соф) тушум.
2. Маҳсулот сотишдан ялпи фойда.
3. Асосий фаолиятдан фойда (зарар).
4. Молиявий фаолиятдан фойда (зарар).
5. Умумхўжалик фаолиятидан фойда (зарар).
6. Фавқулодда фойда (зарар).
7. Солиқ тўловига қадар фойда (зарар).
8. Соф фойда (зарар).

Ушбу кўрсаткичларни ҳисоб-китоб қилиш юзасидан албатта корхонанинг қуйидаги харажат қаторларини ҳам таркиблаш ва фарқлаш лозим.

1. Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннари.
2. Давр харажатлар.
3. Молиявий фаолиятдан харажатлар.
4. Фавқулодда харажатлар.

Даромад ва харажатларни бу таркиб туркумланиши қуйидагиларга имкон беради:

- ишлаб чиқариш харажатларини бошқа харажатлардан фарқлаш ва корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигига баҳо бериш;

- молиявий бошқарув юзасидан операцион харажатларни бошқа харажатлардан фарқлаш;

- корхона томонидан олинadиган даромадларни уларнинг юзага келиши ёки шаклланиши бўйича алоҳида таркиблаш (асосий фаолиятдан, молиявий фаолиятдан ҳамда кутилмаган ҳолатлардан).

11.3. Рентабеллик. “Харажатлар-тушум-фойда” ўртасидаги боғлиқлик

Фойда корхона самарадорлигининг ягона ва универсал кўрсаткичи эмас. Ишлаб чиқариш ривожланишининг самарадорлиги ва интенсивлигини баҳолашда амалиётда рентабеллик кўрсаткичлари тизими кенг қўлланиб, унга кўра фойданинг миқдори белгиланган ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, рентабеллик даромадлилик, фойдалиликни англатади. Бироқ рентабелликни фақат даромадлилик деб қабул қилиш унинг иқтисодий мазмунини кенг очиб бермайди. Улар ўртасида тенгликнинг йўқлигидан даромад миқдори ва

рентабеллик даражаси турли нисбатларда, кўпинча турли йўналишларда ўлчаниши далолат беради.

Корхона фаолиятининг самарадорлигини тавсифловчи рентабелликнинг асосий кўрсаткичлари қуйидагича:

1. Активлар рентабеллиги (P_a):

$$P_a = \frac{C\Phi}{ЖАйк}$$

у ерда: $C\Phi$ – соф фойда;

$ЖАйк$ – корхона жами активларининг ўртача йиллик қиймати.

Корхонанинг жами активлари рентабеллиги корхона активларига қўйилган маблағларнинг бир сўмига тўғри келадиган соф фойда, активлардан қанчалик даражада фойдаланилганлигини ифода қилади.

2. Сотилган маҳсулот рентабеллиги ($P_{см}$):

$$P_{см} = \frac{ЯФ}{CCT}$$

ёки

$$P_{см} = \frac{C\Phi}{CCT}$$

Бу ерда: $P_{см}$ – сотилган маҳсулот рентабеллиги;

$ЯФ$ – ялпи фойда;

$C\Phi$ – соф фойда;

CCT – маҳсулот сотишдан соф тушум.

Сотилган маҳсулот рентабеллиги сотилган маҳсулотнинг ҳар бир сўми қанча ялпи фойда ёки соф фойда келтирганини кўрсатади.

3. Хусусий капитал рентабеллиги ($P_{хк}$):

$$P_{хк} = \frac{C\Phi}{ХК}$$

Бу ерда: $C\Phi$ – соф фойда;

$ХК$ – хусусий капитал ўртача йиллик қиймати.

Мулкдор томонидан киритилган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини аниқлашда фойдаланилади ва бу кўрсаткич бошқа

қимматли қоғозларга киритилганда олинши мумкин бўлган даромад билан солиштириш имконини беради.

Хусусий капитал ҳар бир сўми қанча соф фойда келтирганини кўрсатади.

4. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги ($P_{иx}$), бу айрим турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларнинг бир сўмига олинган ялпи фойда ёки соф фойдани ифода қилади. Бу кўрсаткичдан турли маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг солиштирама самарадорлигини аниқлашда кенг фойдаланилади.

$$P_{иx} = \frac{ЯФ}{МИТ} \quad \text{ёки} \quad P_{иx} = \frac{СФ}{МИТ}$$

Бу ерда: $ЯФ$ – ялпи фойда;

$СФ$ – соф фойда;

$МИТ$ – маҳсулот ишлаб чиқариш таннари.

5. Асосий воситалар рентабеллиги. Асосий воситалар рентабел-

лиги ҳар бир сўмлик ёки минг сўмлик асосий восита ҳисобига тўғри келадиган фойда суммасини ҳақартерлайди. Ушбу кўрсаткич соф фойда суммасини асосий воситаларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади.

$P = \text{Соф фойда} \cdot 100 \text{ фоиз} / \text{Асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати}$

6. Оборот активлар рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич оборот активларнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган фойда, соф фойда суммасини ҳақартерлайди. Оборот активлар рентабеллиги олинган соф

фойда суммасини оборот активларнинг ўртача йиллик қийматига бўлиш асосида аниқланади:

$P = \text{Соф фойда} \cdot 100\% / \text{Оборот активлар ўртача йиллик қиймати}$

7. Қарз маблағлари рентабеллиги. Ушбу кўрсаткич корхона соф фойдасини қарзга олинган маблағларига нисбати асосида аниқланади. Бу кўрсаткич ҳар бир сўмлик қарз маблағига тўғри келадиган фойда суммасини ифодалайди.

$\text{Соф фойда} \cdot 100\% / \text{Қарз маблағлари жами}$

Активлар рентабеллиги корхонада 1 сўм фойда олиш учун қанча маблағ жалб қилиш талаб этилишини (бу маблағлар манбаидан қатъи назар) акс эттиради. Ушбу кўрсаткич корхона рақобатбардошлигининг энг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Сотиш рентабеллиги сотилган маҳсулотнинг ҳар бир сўми қанча соф фойда келтирганини акс эттиради.

Хусусий капитал рентабеллиги корхона мулкдорлари яъни, эгалари киритган капиталдан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш ва бу кўрсаткични худди шу маблағларни бошқа қимматбаҳо қоғозларга киритганда олиш мумкин бўлган фойда билан таққослаш имконини беради. Ҳарб мамлакатларида бу кўрсаткич компания акцияларининг котировкасига сезиларли равишда таъсир кўрсатади.

Битта акция келтирувчи фойда кўрсаткичи корхонанинг бозордаги фаолиятини тавсифловчи муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Шу тариқа, тавсия қилинувчи кўрсаткичлар таҳлил жараёнида корхонанинг молиявий барқарорлигини аниқлаш, ишлаб чиқариш

самарадорлиги ва корхонанинг бозордаги рақобатбардошлигини оширишга оид чора-тадбирлар белгилашга икониёт яратади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Фойда иқтисодий категория сифатида ҳамда унинг корхонанинг тижорат ва ишлаб чиқариш фаолиятини ташкил қилишдаги аҳамияти.
2. Фойдани шакллантириш манбалари.
3. Фойдани тақсимлаш ва уни кўпайтириш йўллари.
4. Рентабелликнинг иқтисодий моҳияти.
5. Рентабеллик кўрсаткичлари ва уларни аниқлаш услубияти.
6. Корхона даромадлари тушунчаси ва унинг тузилмаси.
7. Корхона фойдасини шаклланиши ва уни тақсимлаш.
8. Корхонанинг молиявий ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар.

12-мавзу. Корхонада баҳони шакллантириш ва фирманинг баҳо сиёсати

- 12.1. Баҳо сиёсатининг моҳияти ва вазифалари
- 12.2. Баҳоларни белгилаш стратегияси
- 12.3. Баҳоларни ҳисоблаш усуллари

12.1. Баҳо сиёсатининг моҳияти ва вазифалари

Баҳо – товар қийматининг пулдаги ифодаси бўлиб, бозор элементлари ичида энг мураккаби ҳисобланади. У ўзгарувчан, ҳаракатчан, бозордаги конъюнктурали тебранишларга мослашувчан, доимо ўзгариб турувчи механизмдир. Узоқ вақт давомида иқтисодиётимизда барқарор баҳолар аҳволини товар ва хизматлар билан таъминлашдаги ижтимоий ҳақиқатнинг асосий тамойилли деган фикр ҳукмрон эди. Ўзгармас баҳолар барқарор ишлаб чиқариш

ривожига ва талабни қондиришга тўсиқлик қилади. Баҳоларни ташкил қилишнинг ҳаққонийлиги иллюзиясини вужудга келтиради. Бугунги кунда баҳолар тизими анча чалкашки, уни тушуниб етиш бир мунча мураккаб, энг асосийси у хўжалик юритишнинг янги бозорлар шароитига мослашмоғи лозим.

Бозор баҳоларининг асосий хусусияти – уларнинг доимо ўзгариб туриш қобилиятидир. Бу табиий, чунки баҳолар талаб ва таклифни ўзаро боғловчи воситадир. Бизга маълумки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам ҳаракатчан. Шунинг учун маркетинг стратегиясида шунчалик ҳаракатчан баҳолар сиёсатидан фойдаланилади. Бу сиёсат товарнинг бозордаги ҳаракатини товар ҳаётийлик даврини турли босқичларини тартибга солиш ва бошқаришни, бозорга янги истеъмол товарлари ва ишлаб чиқариш воситаларини киритишни, эскирган моделларни бозордан сиқиб чиқаришни таъминлайди. Баҳолар ҳеч қачон сабабсиз ўзгармайди. Масалан, бирор камчилиги бўлган ва маънавий эскирган товарлар пасайтирилган баҳоларда, ҳатто, туширилган баҳолар деб аталувчи баҳоларда сотилади.

Юқори баҳолар эса юқори сифатли, янги истеъмол қобилиятига эга бўлган товарларга ўрнатилади. Ривожланган иқтисодиётга эга бўлган мамлакатларда маркетингдаги баҳони ташкил қилиш муаммоларини фақат, асосий стратегик ёндашишларигина ишлаб чиқилиши бежиз эмас, чунки баҳоларнинг ўзи фақат бозор субъектлари: саноат ва савдо фирмалари, корхоналари томонидан ўрнатилади ва давлат томонидан тартибга солинади. Баҳо даражасига товарнинг рақобатбардошлиги ва бозордаги ўрни боғлиқ. Бунинг

натижаси сотиладиган товарлар массасида корхона улушининг ошишидир.

Маркетингли ечимлар тизимида баҳони ташкил қилишда энг аввало нимага аҳамият бериш керак, товарнинг бирламчи баҳоси қандай бўлиши, фойда олиш учун ва бозорда ўз маҳсулотини улушини ошириш учун уни қандай ўзгартириш керак? Маркетинг бўйича мутахассислар бу саволларга жавоб беришга турлича ёндашадилар. Лекин уларнинг барчаси маркетинг дастурининг умумий стратегиясига асосланади. Бу ёндашишларнинг асосийларига тўхталиб ўтамиз.

Бирламчи баҳони аниқлашда вақт бирлиги ичида баҳо даражасининг ўзгаришини аниқ ҳисоблаш муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳисоблаш бозор сегментига, товарнинг ҳаётийлик даврига, товарга талаб ва таклифнинг потенциал миқдорига боғлиқ бўлади. Маркетингда товар сиёсати ижтимоий товар ишлаб чиқаришнинг барча босқичлари, янги ишлаб чиқаришнинг, тақсимлашнинг, алмашув ва истеъмолчининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда юритилади. Ҳар бир босқичда товар баҳосига таъсир қилувчи ўзига хос омиллар ҳаракат қилади. Товар ва хизматлар баҳосида: сарфланган харажатлар, баҳода акс этган фойда, талаб ва таклифнинг нисбати ҳисобга олинади. Худди мана шу омиллар, талаб ва таклиф, қиймат, фойдани тенглашиши каби объектив қонуниятларга асосан баҳоларни ташкил қилишни тартибга солади.

Фирма баҳо сиёсатида товар ва хизматлар бирламчи баҳосини ўрнатишга маркетинг нуқтаи назаридан ёндашишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, харидор ўз фирмасига доимо ишонади. Масалан,

фирма арзон маҳсулот билан савдо қилади, дейлик. Фирма ҳеч қачон янги товарга баҳони юқори ўрнатмайди. Борди-ю, юқорироқ баҳо ўрнатса ҳам у доимо харидорни қониқтиради. Бунга баҳоларни давлат томонидан тартибга солиш орқали эришилади. Ривожланган мамлакатларда давлат монопол юқори баҳоларни чеклашга ҳаракат қилади ва турли яккаҳокимликка қарши қонунлар қабул қилади. Яккаҳокимликка қарши кураш – объектив фаолиятдир. Ҳатто, давлатнинг иқтисодиётга аралашувига ашаддий қарши бўлганлар ҳам яккаҳокимликка қарши қонунлар тарафдорларидир. Бундай қонунлар бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида (шу жумладан республикамизда ҳам) қабул қилинган. АҚШда бундай қонунларнинг биринчиси 1890 йилда қабул қилинган "антитрест" қонунидир. Кейинчалик ишлаб чиқариш харажатларидан баҳони пасайтириб ўрнатишга асосланган нософ рақобатга қарши, харидорларни алдашга олиб келувчи рекламага қарши қонунлар қабул қилинган. 1914 йилда АҚШда Федерал савдо Комиссияси ташкил этилган. Унинг фаолияти нотўғри ўрнатилган баҳоларни қўллашга қарши ва турли харидорлар гуруҳи учун бир хил товарларга турлича баҳолар ўрнатишга йўналтирилди.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида баҳолар аҳамиятининг ортиб бориши кузатилмоқда, чунки мана шу даврда умумий ишлаб чиқариш ҳажми, харажатлар ошиши иқтисодий қийинчиликлар билан уйғунлашиб кетмоқда. Молиявий ва банк бошқариш тизимларининг сусайиши, транспорт ва миллий иқтисодиёт тармоқларининг кучсизланиши баҳо конкуренциясини ошириб юборди. Баҳолар даражаси кўп ҳолларда харидор томонидан белгиланади. Савдогар

учун маркетинг тизимида баҳо сиёсатини олиб бориш бир мунча чекланган. Маълумки, юқори даромадли ривожланган баъзи бир мамлакатларда нархнинг пасайиши сифатнинг ёмонлигидан далолат беради. Шунинг учун нарх пасайиши шу давлатларда корхонанинг мавқеини бозорда мустаҳкамламайди, балки рақобатдошлилик даражасини пасайтиради. Харидорлар ана шу давлатларда юқори сифатли маҳсулотларни юқори нархда сотиб олишга интиладилар. Ҳозирда аста-секин баҳо рақобати баҳосиз рақобатларга ўз ўрнини бўшатиб бермоқда. Маркетингда баҳо сиёсатини бошқариш масаласи у амал қилиб турган баҳо структурасига боғлиқдир. Баҳо таркиби қуйидаги чизмада берилган.

Улар бажарадиган баъзи бир вазифаларни кўриб чиқамиз: аввало баҳолар ишлаб чиқариш ва истеъмолдаги ўзгаришлардан хабар беради. Масалан, пойафзалга бўлган талаб бирон-бир сабабга кўра кўпайиб боряпти, деб фараз қилайлик. Бу ҳол пайафзал дўконлари эгаларига, пайафзаллар учун юқорироқ баҳо қўйиш имконини беради. Иккинчи томондан, сотувчилар пайафзал фабрикаларига қўшимча буюртмалар берадилар, чунки уларни кўпроқ сотиш, уларнинг даромадларини оширади. Фабрикани айнан пайафзал ишлаб чиқаришдан манфаатдор қилиш учун уларга пайафзал дўконларининг эгалари илгаригига қараганда баландроқ баҳо таклиф қилишлари лозим. Фабрикалар ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун ҳар хил чарм ва унинг ўрнини босувчи бошқа ресурсларни кўпроқ сотиб олишлари, шунингдек, қўшимча ишчи кучини ёллашлари лозим бўлади. Ишлаб чиқаришнинг ушбу омилларига талабнинг ортиши, уларнинг баҳолари ошишига олиб келади, бу эса ўз навбатида

уларнинг таклиф қилишнинг ўсишини рағбатлантиради. Шу тариқа ишлаб чиқаришнинг бир бўғинидан бошқасига пойафзалга талаб ошганлиги ҳақида дарак етказиб турилади. Пойафзал учун керакли бўлган товарларга эҳтиёжнинг ортиши кўн саноати, фунитуралар ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиришни, ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантиради.

Баҳолар фақат истеъмолдагина эмас, балки ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлардан ҳам дарак беради. Масалан, ёнғин чиқиши натижасида кўп заводлар тўхтаб қолди, дейлик, у ҳолда ишлаб чиқариш камайиб кетади.

Ушбу ҳол уларнинг баҳоси ошишига олиб келади, бу ўз навбатида пойафзал фабрикалари эгалари учун пойафзалларни илгариги миқдорда тайёрлашни бефойда қилиб қўйиши мумкин. Талаб илгаригача қолганда пойафзал ишлаб чиқаришни қисқартириш ва сотувчилар учун уларга баландроқ чакана нархлар белгилаш имконини яратади.

Товарнинг ошган нархи уни истеъмол қилишнинг қисқартиришдан дарак беради. Чарм ишлаб чиқаришни қисқартириш ҳақидаги хабар шу тариқа пойафзал истеъмолчисига етиб боради. Аммо унинг учун пойафзал нархи нима сабабдан ошганлиги муҳим эмас. У, сабабларидан қатъи назар, товар нархи ошганлигига бир хилда қарайди.

Баҳоларнинг бошқа муҳим вазифаси – ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчини рағбатлантиришдир. Нархларнинг ўзгариши уларнинг ҳам, буларнинг ҳам чорасини кўришга, айти вақтда бундай чора имконият яратишга ундайди. Бизнинг мисолимизда пойафзалга

талабнинг ортиши, уларни ишлаб чиқаришни кўпайтиришга рағбатлантиради. Лекин бу хом ашё материалларини, хуллас, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун зарур ҳамма нарсаларни харид қилишни кўпайтиришни талаб этади. Пойафзал фабрикаларида бундай имконият пайдо бўлади ҳам, зеро пойафзалга бўлган талаб ва нархнинг ошиши улар қўшимча даромад келтириши ва бу даромад ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфланиши мумкин. Бу эса пойафзалнинг нархи баландроқ бўлганда пойафзал фабрикалари эгаларига ўз даромадларини янада ошириш имконини беради.

Шуниси ҳам муҳимки, баҳолар механизми ишлаб чиқарилаётган маҳсулот миқдорини кўпайтиришгина эмас, ишлаб чиқаришнинг энг тежамли усулларини ишлашни ҳам рағбатлантиради. Пойафзал ишлаб чиқарувчиларнинг даромади сотишдан тушган пул билан ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги тафовутдан иборат бўлганлиги сабабли энг кам харажат қилган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш, улар учун фойдали бўлади. Пойафзал ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган чармнинг бирон хили борган сайин камёброқ ва қимматроқ бўлиб боради деб фараз қилайлик. Бу ҳол уни тежашга ва унинг ўрнини боса оладиган арзонроқ материални излашга рағбатлантиради.

Баҳоларнинг учинчи вазифаси иккинчиси билан чамбарчас боғлиқ. Бу даромадларнинг тақсимланишидир. Товар ишлаб чиқариш шароитида хўжалик фаолияти иштирокчилари оладиган даромадлар улар ўз шахсий ёки ишлаб чиқариш истеъмолларини кўзлаб сотадиган ёки сотиб оладиган товарлар ва хизматларнинг нархларига бевосита боғлиқдир. Нархларнинг ўзгарилиши иқтисодий неъматлар

сотувчилари ва харидорлари турли гуруҳларининг даромадлари миқдорига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Бозорга жамият учун энг зарур неъматларни етказиб берувчилар, шунингдек, ушбу пайтда мўл-кўл бўлган неъматларни сотиб олувчилар ҳам ютадилар. Пойафзалчилик меҳнатига бўлган талаб ошса (таклиф ўзгармай қолган даражада), уларнинг иш кучининг нархи, демак, даромадлари ҳам ортади. Меҳнат бозорида таклиф ошадиган (доимий талаб шароитида) бўлса, унинг акси бўлади: иш кучининг нархи пасаяди.

Баҳоларнинг тўртинчи вазифаси алоҳида корхоналарга ва хўжалик соҳаларига ишлаб чиқариш омилларини тақсимлашдир. Масалан, эркаклар ва аёллар пойафзали икки фабриканинг эгалари товарлари келтираётган фойда даражасини доимо кузатиб борадилар ва агар бу пойафзаллардан бирор хили катта фойда келтираётгани маълум бўлиб қолса, улар ўз ишлаб чиқаришларини у ёки бу хилдаги товарларга ўзгартириб борадилар. Бу ҳол айниқса иш кучи тақсимотида тез-тез учраб туради. Масалан, ишчилар иш ҳақи юқорироқ бўлган тармоққа ва корхоналарга, агар бошқа шароити бир хил бўлса, ўтиб кетадилар.

12.2. Баҳоларни белгилаш стратегияси

Баҳо сиёсатини бошқариш фирмаларнинг ўзларининг умумий мақсадларига мувофиқ баҳолар бўйича барча қоида, қонун ва қарорларни амалга ошириш бўйича кундалик фаолиятидир. Корхоналар баҳо белгилашда икки хил: ягона ёки ўзгарувчан баҳолар сиёсатини қўллашлари лозим. Ягона баҳо сиёсатида маркетинг бир хил товарга ягона баҳо белгилайди. Бу баҳо барча харидорларга ҳар қандай шароитларда бўлмасин, бир хил таклиф этилади. Ўзгарувчан

баҳолар сиёсатини ўтказиш бир хил товарнинг ўзини турли истеъмолчиларга бозор вазиятига қараб ҳар хил нархларда сотиш мумкин. Баҳолар оқибат натижасида истеъмолчиларга маъқул келиши учун корхона улгуржи ва чакана савдо доирасида баҳоларни бошқариш бўйича маълум тадбирларни амалга оширади. Бу борада руҳий баҳо алоҳида аҳамият касб этади. Бундай баҳо белгилаш талабга қараб баҳони бошқариш усули ҳисобланади, бунда баҳо, масалан, минг сўм эмас, балки 999 сўм каби яхлитланмаган ҳолда белгиланади, яъни товар гўё арзонроқ кўринади.

Рағбатлантириш баҳосини белгилаш ҳам харидорни ўзига жалб қилишда муҳим роль ўйнайди. Бундай баҳони белгилашда харидор руҳияти эътиборга олинади, яъни улар савдолашишни яхши кўришлари ва иккинчидан меъёردаги нормадан паст нархлар истеъмолчини ўзига маълум даражада диққатини торттириш ҳисобга олинади. Шунинг учун ҳам бир қанча фирмалар ўзгарувчан баҳоларни фақат арзонлаштирилган товарларни сотишни рағбатлантиришдагина эмас, балки яхши маълум бўлган, харидорлар баъзан қиммат товарларни ёки машҳур савдо маркаларига мансуб товарларни сотишда ҳам қўллайдилар. Бундан кутилган мақсад - харидорларни жалб этиш ва шу баҳонада бошқа товарларни ҳам одатдаги нархда сотиш имкониятига эга бўлишдир. Харажатларнинг ўсиб бориши шароитида баҳоларни ошириш, товар оборотини ўстиришга имкон бермайди. Баъзан харажатларнинг кўпайиши фақат миқдорий томонларни ўзгартириш, оғирлиги, ҳажми, миқдори, ўлчамини қисқартириши билан қопланиши мумкин. Товарлар ассортименти бошқариш, уларни ўзгартириш баъзи ҳолларда

харажатлар ва баҳоларнинг ўсиш даражаси ишлаб чиқарувчиларни айрим маҳсулот турларига баҳони энг юқори талаб даражасида белгилашга мажбур этади. Бундай вазиятда фирмалар товар таркибини ўзгартириш ёки мутлақо янги товар таклиф этиши лозим. Ягона ва ўзгарувчан баҳолардан фойдаланган ҳолда фирма бозорга кириб боришида қуйидаги яна баҳо сиёсатларидан фойдаланиши мумкин.

"Қаймоғини олиш" ва бозорга "кириб келиш" сиёсатлари. "қаймоғини олиш" сиёсати янги товарлар учун баҳо юқори даражада белгиланади. Бозор ўзлаштирилиб аста-секин тўйинишидан сўнг эса истеъмочиларни янада жалб этиш мақсадида баҳо туширилади, товарларга арзонроқ баҳо белгиланади. "қаймоғини олиш" сиёсати яхши натижа бериши учун товарларга бўлган талаб нархларга қисман таъсирчан бўлиши; харидорлар маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларидан кам хабардор ва шу сабабли белгиланган суммани тўлашга тайёр туришга; бозорда товарга рақобат бўлмаслиги; бозор доирасида нарх сегментлари мавжуд бўлиб, улар муайян чегараларда нархни ўзгартириб туришда имкон бериши лозим. "қаймоғини олиш" сиёсати фирмага барча харажатларни тез ва тўлиқ қоплаш имконини беради. Бу сиёсатнинг камчилиги юқори нархлар фойда беради ва рақиблар сонини кўпайтириб юборади, чунки унга қизиқувчилар сони кўпайиб кетади. Шунини ҳам ёдда тутмоқ лозимки, баҳолар ғоят юқори бўлса, бундай товар бозорда яхши ўтмаслиги мумкин. Чунки у харидорни чўчитиб юборади. Бу сиёсат маркетинг фаолиятида маълум ўзгаришлар ва шароитга мослашишларини амалга ошириш заруриятини қўяди. Масалан, нархларнинг пасайиб боришига қараб,

реклама қилиш тартиби, таркиби ҳам ўзгариб боради, сотиш усуллари ўзгаради, тақсимлаш таркиби йирик магазинлардан кенг истеъмол товарлари сотиладиган савда шаҳобчаларига ўтказилади.

"Кириб олиш" сиёсати паст нархларни жорий этиш ва катта ҳажмли товар оборотини амалга оширишга қаратилган сиёсатдир. Бунда товарларга паст баҳо белгиланади. Оқибатда товарларнинг сотиш ҳажмини кескин ошириб, товарни юқори нархларда сотишга қараганда кўпроқ тўлиқ даромад келтиради деб ҳисоб юритилади. "Кириб олиш" кўпроқ бозор нарх сегментларига бўлинмаган ва юқори нархли товарларни харид қилишга тайёр бўлмаган шароитларда қўлланилади. Бу сиёсатнинг ижтимоий мавқеини қиёфа-размини бермайдиган янги товарларга нисбатан қўллаш лозим. "Кириб олиш" сиёсати фирмалар паст нархларни қўллаб, бозорда рақобатчилари устидан ғалаба қозонадилар, аммо арзон нархлар стратегиясида зарар кўрмаслик нуқтасига етиш учун кўп миқдорда товар сотилиши керак. Товарларни жорий этиш жараёнида эса арзон нархлар зиён кўришга олиб келиши аниқ. Бунинг учун товар сотиш базорларини кенгайтириш, янги сегментларни аниқлаш лозим. Демак, "қаймоғини олиш" қиммат нархлар, "кириб олиш" эса арзон нархлар сиёсатидир. Улар нарх белгилашнинг фавқулодда намоён бўлишидир. Бироқ, ҳар иккала стратегия ҳам маълум зарурий шароит - маълум вақт ва маълум муддатда, яъни керакли жойда ва жойида қўлланилса, яхши самара бериши маълум, акс ҳолда улар катта- тўғрилаб бўлмас зарар ва қийинчиликларга олиб келади. Маълум фирма ва компаниялар фақат "қаймоғини олиш" ёки фақат "кириб олиш"

сиёсатини, айримлари уларни биргаликда комбинациялаштирилиб қўллайдилар.

Нархларни белгилашда "рақобатда ғолиб келиш" стратегияси ҳам қўлланилади. Бу стратегия бозорга "кириб олиш" стратегиясининг бошқа бир кўриниши бўлиб, унинг мақсади яна чуқурроқ масалага - потенциал келажак рақобатчининг бозорга кириб келишининг олдини олишга қаратилган. Унинг вазифаси бозорда рақобатчи корхона пайдо бўлгунга қадар кўпроқ товарни сотишга эришиш, харидорларнинг қалбига ўрнашиб олиб, янги рақобатчи корхонага йўл бермаслик тадбирларини ишлаб чиқишдан иборат. Бу сиёсат баҳоларни иложи борица таннархга яқинроқ даражада белгилашни тақозо этади. Бунинг маъноси, олинadиган фойда миқдори кам бўлади ва, демак, фирмалар бозорда ҳаракат қилмоғи ва кўпроқ фойда олиш учун катта ҳажмдаги товарни сотишга эришмоқлари лозим. Шунинг учун ҳам бу сиёсат фирмадан бозорнинг кичик сегментида ҳаракат қилишни, тезкорлик билан уни ўзлаштириш, тезкорлик билан самарали натижага эришгач, уни тарк этишни тақозо этади.

Фирмаларнинг аксарият қисми баҳо белгилашда, аввало бозордаги баҳолар даражасини, рақобат даражасини эътиборга олган ҳолда амалга оширади. Бу ҳол одатда товарлар рақобатчилар маҳсулотидан ҳам фарқ қилганда, харидорнинг бозор нархидан хабардорлигида ва сотувчи бозор нархи устидан назорат қилиш учун ҳеч нарса қила олмаган ҳолда содир бўлади. Рақобат даражасидан юқори баҳолар алоҳида ҳолларда белгиланади. Масалан, фирма ўз хусусиятлари, сифати билан бошқа товарлардан фарқли товарлар

ишлаб чиқараётган бўлса, ўз товарларини рақобатдош, бозор нархларидан юқори нархларда сотиши мумкин. Бундай баҳолар яна қуйидаги ҳолларда белгиланади:

- агар товар ягона, ноёб ҳарактерда ва патентлар билан муҳофаза қилинган бўлса; товарни яратиш ва ишлаб чиқариш ниҳоятда мураккаб ва катта меҳнат, куч талаб этса; товарнинг баҳоси харидор учун аҳамиятсиз бўлса;

- бозорнинг сифими янги рақобатчиларга тўғри келмаса;

- товарнинг фойдаланиш учун харидорларни ўрганишга катта маблағ ва куч талаб этса ва, ниҳоят, фирманинг молиявий аҳволини яхши билмаган ҳолда ҳам юқори баҳо белгилаб кўриш мумкин. Юқорида кўрсатилган ҳолларга тескари бўлган ҳолатлар бўлган тақдирда, товарларга рақобат даражасидан паст баҳолар белгиланади. Фирмаларнинг бундай баҳолар сиёсатидан фойдаланиши уларга харидорларни оғдириб олиш имконини беради.

12.3.Баҳоларни ҳисоблаш усуллари

Амалиётда аниқ шароитдан келиб чиққан ҳолда баҳо ўрнатишнинг қуйидаги усулларидан фойдаланилади: тўлиқ харажатлар; ўртача харажатлар: чекланган харажатлар ишлаб чиқаришнинг нормал (стандарт) харажатларига асосан, тўғридан-тўғри харажатларни ҳисобга олувчи мақсадли баҳо ёки мақсадли фойда нормаси. Буларнинг ҳар биттасига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Тўлиқ харажатлар усули - ҳисобланган баҳоларга асосланган. У товар ишлаб чиқариш ва реализация қилишдаги барча харажатлар асосида аниқланади. Бу ҳисоблаш усулини шартли равишда қуйидагича таъсирруф қилиш мумкин. Барча тўғридан-тўғри

харажатлар асос учун олинади. Унга (накладной) харажатлар ва фойда қўшилади. Фойда тармоқ ўртача фойда нормасидан ҳисобланади. Бу ўртача фойда нормаси ссуда фоизига, ўртача капитал айланиши тезлигига ва тармоқдаги рақобат даражасига боғлиқ бўлади.

Ўртача харажатларга асосланган баҳо – асосан юқоридаги усулдек ҳисобланади. Бир бирлик маҳсулот учун ўртача харажатлар (доимий ва ўзгарувчан) аниқланади. Агар конъюнктура кам даражада ўзгарса, яъни ишлаб чиқариш камроқ камайса ёки ошса, баҳо тўлиқ харажатлар даражасидан эмас, балки иқтисодий циклнинг ўртача харажатларига таяниб аниқланади. Бу усулдан фирма маълум муддат ичида баҳоларни олдинги даражада ушлаб туриш мақсадида кўпроқ фойдаланади.

Чекланган харажатлар усули ишлаб чиқаришни кенгайтириш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олиш имконини беради. Бу усулдан фирма ишлаб чиқариш миқдорини ошириш, бозорда катта улушга эришиш ва сотишни кенгайтиришга эришиш мақсадида фойдаланади. Чекланган харажатлар - ишлаб чиқаришнинг бир бирлик маҳсулотга ошиши натижасида умумий харажатларнинг ўзгаришини билдиради. Чекланган харажатлар юқори ёки паст бўлиши мумкин. Бу-талабнинг ҳаракатери ва ошиши кўламига; унинг ўзгариш даврига, мавжуд бўлган қувватлар билан талабни қондириш имкониятига ва бошқа омилларга боғлиқдир.

Агар ўсиб бораётган талабни қондириш учун мавжуд қувватлар оширилмаса, чекланган харажатлар ўртачадан кам бўлади. Чунки чекланган харажатлар доимий харажатларга асосланса, ўртача

харажатлар доимий харажатларга асосланади. Агар бордию талабнинг ошиши доимий бўлса, уни қондириш учун ишлаб чиқариш харажатларининг барча элементларини (ўзгарувчан ва доимий харажатларни) ўзгартиришга тўғри келади ва чекланган харажатлар ўртача юқори бўлади.

Баҳони ҳисоблашнинг бу усули қазиб олиш ва қайта ишлаш тармоқларида кенг қўлланилади. Бунга сабаб, шу тармоқларда ишлаб чиқаришнинг кенгайиши натижасида ишлаб чиқариш харажатлари ҳам кескин ошади. Баҳоларнинг нормал (стандарт) ишлаб чиқариш харажатлари асосида ҳисоблаш усули – махсус баҳоларни ҳисоблаш усули саналади. Бу усулда – баҳолар ҳақиқий харажатлардан эмас, балки мавжуд ишлаб чиқариш шароитида, мавжуд моддий ва қиймат нормативлари асосида ҳисобланади. Бу ерда харажатлар ишлаб чиқариш бошлангунча ҳисоблаб чиқилади. Маҳсулот таннархи калькуляцияси хом ашё ва материалларга ўрнатилган нормативларидан, ишчи кучига ҳақ тўлаш харажатлари нормасидан ва (накладной) харажатлардан олинади. Бошқача қилиб айтганда, баҳоларни ҳисоблаш ишлаб чиқариш қувватларини юклаш нормал миқдorigа нисбатан амалга оширилади. Умуман ишлаб чиқариш қувватларининг 80 фоиз юкланганлиги нормал ёки стандарт ҳисобланади.

Мақсадли баҳо ёки мақсадли фойда нормаси усули тўғридан-тўғри харажатларни ҳисобга олади. Бу усулда ҳам асос қилиб қувватларни маълум бир юкланганлик даражасига тўғри келувчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади. Бироқ фойдани ҳисоблашга ёндашиш бошқача, яъни фирма ўз маҳсулотига олдиндан

шундай баҳо ўрнатадики, унда фойданинг аниқ бир миқдори ўрнатилган бўлади.

Юқорида кўриб чиқилган усуллардан қайси бирини танлаш керак? Кўп ҳолларда ишлаб чиқариш миқдorigа, бозордаги вазиятга ва бозорни қамраб олиш даражасига, баҳонинг ўз характериға (вақтинчаликми ёки нисбатан доимийми) товар турига ва бошқа товарнинг ўрнини боса олишиға таянади. Шунинг ёддан чиқармаслик керакки, товарнинг ҳисоблаб чиқилган баҳоси ҳали унинг ҳақиқий бозор баҳоси дегани эмас. Бозор баҳоларини бозор тартибға солади. Ҳисоблаб чиқилган ва ҳақиқий бозор баҳоларининг нисбати турличадир. Умумий қонуният шундаки: фирма бозорда қанчалик мустаҳкам мавқега эға бўлса ва фирмада қанчалик маркетинг стратегияси тажрибаси кўп бўлса, фирманинг ҳисоблаб чиқилган баҳолари бозор баҳосига шунчалик яқин бўлади.

Баҳоларни кўтариш, пасайтириш, барқарорлаштириш турли йўллар билан, масалан, бир маромда ва бир хил миқдорда, босқичма-босқич, бир тушириб бир кўтариш орқали, қабул қилинган формулаларға асосланиб ёки турли вариантларнинг бирикмаси орқали амалға оширилади. У ёки бу баҳоларнинг ўзгариш сиёсатини танлаш бозордаги аниқ шароитдан, сотишға чиқарилган маҳсулотнинг характери (товарнинг янгилиги, ўзаро ўрин боса олиш қобилияти, патентли ҳимоя қилинганлиги)дан ва фирманинг ўз тармоқ бозоридаги ўрнидан келиб чиқади. Баҳолар кўп жиҳатдан товарнинг ҳаётийлик давриға ҳам боғлиқ. Масалан, машина ва асбоб-ускуналарнинг ҳаётийлик даврининг бошида максимал, аммо эластик баҳолардан фойдаланилади.

Янги ассортиментни лойиҳалаш, тажриба ва серияли нусхаларни яратиш, реклама товар ҳаракатини тезлаштирувчи бошқа усуллари йирик серияли ва оммавий ишлаб чиқаришдагидан кўра кўпроқ харажат талаб қилади. Шунинг учун бундай товарлар ҳаётийлик даврининг ривожланиш ва етуклик даврида баҳолар аста-секин пасаяди.

Товарнинг эскириш даврида баҳолар барқарорлашади ва товарнинг бозордан чиқиш даврида баҳо минимал бўлади. Шунга қараб баҳода акс этган фойда ҳам ўзгариб боради, яъни: зарардан то минималгача (товарнинг бозорга киритилиш босқичида), ўртача пастдан то ўртагача (ривожланиш босқичида); максимал (етуклик босқичида), ўртачадан то ўртачадан пастгача (товарнинг эскириш даврида); минимал (товар ҳаётийлик даврининг сўниш (ўлиш) босқичида).

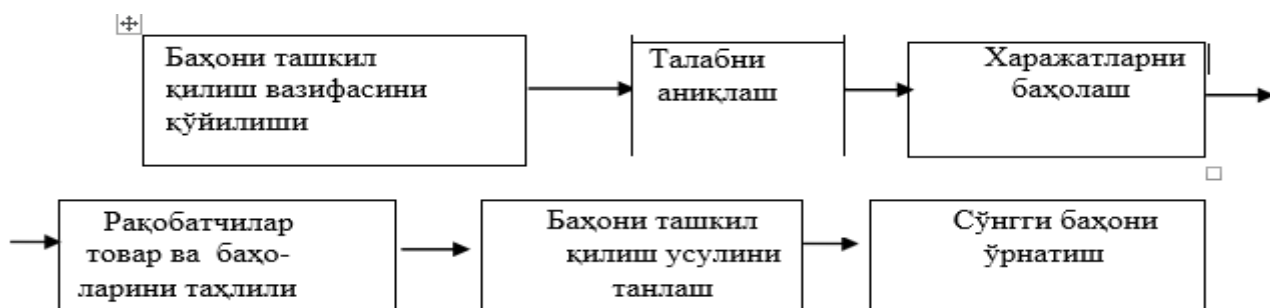
Товарнинг сифати ва рақобатбардошлиги маркетинг стратегиясининг асоси ҳисобланади. Бундан ташқари баҳо сиёсатида сервисни ҳисобга олиш шарт. Маълумки, яхши хизмат кўрсатишдек кўп харажат қиладиган нарса йўқ. Юқори сифатли товарлар ишлаб чиқариш, харидорлар ва истеъмолчиларга таъмирлаш (ускунани ўрганишда) ва сотишдан кейинги (турли хизматлар кўрсатиш) юқори даражадаги хизматлар кўрсатиш қўшимча харажатлар қилиш билан боғлиқдир. Бу ўз навбатида товарга хизматларнинг баҳоси ошишига сабаб бўлади. Шу билан бир вақтда анъанавий ва маркетингли ёндашиш ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатишни ташкил қилишнинг турли моделларига асосланган. Анъанавий ёндашувда харидор товарни эксплуатация қилиш жараёнида уни харид қилиш ва хизмат кўрсатиш учун кўп вақт ва маблағ сарфлайди. Чунки унинг

фойдаси алоҳида олинган самаралардан ташкил бўлади. Ҳар бир босқич учун алоҳида пул тўлашга тўғри келади. Маркетингли ёндашишда харидорнинг пул маблағи ва вақти тежалади. Бунга сабаб товарлар ва хизматларга анча юқори баҳолар бўлса ҳам умумий истеъмол самараси билан таклиф қилинади. Натижада умумий харажатлар кам, фойда эса юқори бўлади. Масалан, АҚШ фермери учун маркетингни ўз фаолиятининг асоси қилиб олган фирмага ўз участкаси тупроғи намунасидан юборса бўлгани, у турли ўғитлардан қайсисини, қачон ва қай миқдорда фойдаланиш лозимлиги кўрсатилган тавсияни олади. Агар фермер шу хизматдан фойдаланмаганда эди, кўп харажат қилишга тўғри келарди. Бундан ташқари унинг меҳнати натижасини ҳеч ким кафолатмаган бўларди. Чет эл тажрибаси шуни кўрсатадики, худди шундай шароитда ҳосилдорлик ва маҳсулот сифати анча ошади, сақлашдаги йўқотишлар камаяди. Фермер ўз маҳсулотининг рақобатбардошлигидан ҳам ютади.

Бозорга мўлжалланган, маркетингдан кенг фойдаланадиган ва ишлаб чиқаришга мўлжалланган фирмаларнинг молиявий сиёсатида жиддий фарқ мавжуд. Биринчиси, бозорда ўз ўрнини эгаллаш ва мустаҳкамлаш учун қандай қилиб баҳо сиёсатидан яхшироқ фойдаланиш, харидор қандай баҳони қабул қилиши мумкинлигини аниқлаш, рақобатчилардан қандай қарши ҳаракатни кутиш кераклигича диққатини жалб қилади. Иккинчиси эса юқори сифатли ва паст таннарх билан товар ишлаб чиқаришга ҳаракат қилиб, асосий диққатни таннархга қаратади. Натижада товарнинг харидорлилик самараси унутилади. Маркетингли шароитда ўзгарувчан баҳолардан фойдаланилади. Бу баҳолар талаб ва таклифнинг ўзгаришига жуда

сезгир. Шунинг учун улар бозордаги вазиятга қараб доим ўзгариб туради ва ўз-ўзини тартибга солувчи бозор муносабатларининг асоси бўлиб ҳисобланади.

Баҳоларни ҳисоблаш усуллари қуйидаги тартибда тасарруф қилиш мумкин

40-расм. Товар сифатига баҳонинг боғлиқлигини ҳисобга олинган баҳо ўрнатиш стратегияси.

Қуйидаги жадвалда товар сифатига баҳонинг боғлиқлиги ҳисобга олинган баҳо ўрнатиш стратегиялари акс эттирилган.

БАҲО				
Товар сифати				
	Юқори	Ўрта	Паст	
	Юқори	1. Мукофотли чегирмалар стратегияси.	2. Бозорга чуқур кириб бориш стратегияси.	3. Юқори қийматли аҳамиятчилик стратегияси.
	Ўрта	4. Юқори баҳолар стратегияси	5. Ўрта даражали стратегия.	6. Ўрта сифатлилик стратегияси.
Паст	7. Ўғирлаш стратегияси.	8. «Усти ялтироқлик» стратегияси.	9. Паст қийматли аҳамиятчилик стратегияси.	

41-расм. Товар сифатига баҳонинг боғлиқлиги ҳисобга олинган баҳо ўрнатиш стратегиялари

Жадваллар шундан далолат берадики, товарларга қанчалик юқори ёки паст баҳо белгиланиши уларнинг сифатига, бозордаги талаб ва

таклиф орасидаги нисбатга, маркетингларнинг фаоллик даражаси ва уларнинг танлаган стратегияларига боғлиқ.

Нарх-навони ташкил қилиш, баҳо сиёсатида катта харажатларини талаб қилади. Лекин фирмалар ўзгарувчан баҳолар самарали маркетинг фаолиятининг муҳим омилларидан бири эканлигини тушуниб етиб бу харажатлардан қочмайди. Шу сабабли маркетинг хизмати таркибида баҳолар ҳисоблаш усулини танловчи, нарх-навони ташкил қилиш билан шуғулланувчи алоҳида бўлинмалар мавжуд.

Назорат ва муҳокамаучун саволлар.

1. Баҳо сиёсати нима сабабларга кўра бошқарилади?
2. Баҳоларнинг қандай турларини биласиз?
3. Ўзбекистонда кенг тарқалган қандай баҳоларни биласиз?
4. Баҳоларни шакллантирувчи асосий омилларга нималар киради?
5. Баҳоларни бошқариш стратегияси қандай?
6. Баҳоларни ҳисоблаш усуллариини тушинтириб беринг.
7. Баҳолар тизимини мукаммаллаштиришнинг асосий йўналишлари ҳақида сўзлаб беринг.

13-мавзу. Корхоналарни солиққа тортиш ва солиқ юкини пасайтириш

13.1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ қонунчилигининг асослари. Солиққа тортишнинг асосий тушунчалари.

13.2. Корхоналарнинг солиқ тўловларини оптималлаштириш ва солиқдан қочиш.

13.3. Солиқ қонунчилигидаги имтиёзлардан фойдаланиш.

13.4. Корхонанинг шартномавий муносабатларини режалаштириш. Солиққа тортиш базасини камайтириш.

13.1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ қонунчилигининг асослари. Солиққа тортишнинг асосий тушунчалари

Ўзбекистон ўзининг мустақиллик йилларида солиқларни ислоҳ қилиб солиқ сиёсатини олиб бормоқда. 1991 йилдан бошланган Республика солиқлар тизимини ислоҳ қилиш каби сиёсати тарихини уч босқичга бўлиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи босқич. 1991-1994 йиллар. Ўзбекистон солиқлар тизимининг ташкил этилиши, бюджетни даромад қисмини солиқлар билан таъминлаш.

1991 йил 15 февралда қабул қилинган «Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар тўғрисида»ги қонун Республика солиқлар тизимига асос солган дастлабки қонун бўлди. Бошланғич босқичда солиқ идоралари хазинавий масалаларни ҳал этиш, яъни бюджетнинг мувозанатга эришувини таъминлашга йўналтирилган эди. Аммо, ҳаёт солиққа тортиш тизимини янада такомиллаштиришни талаб этарди.

Солиққа тортиладиган базанинг бозор таррақиётини рағбатлантириш учун қонунларга ўзгартишлар киритилди. Шу мақсадда 1991 йил 15 февралда қабул қилинган қонунда бир қатор ўзгартиришлар киритилди. Оборот солиғи ва фойдадан олинадиган солиқ ўрнига 1992 йилдан бошлаб республикада кўшилган қиймат солиғи амал қила бошлади. У истеъмолчи зиммасига юклатиладиган асосий эгри солиқ сифатида бюджет даромадларида тушумларининг барқарорлигини таъминлай бошлади.

Корхоналардан олинадиган ўрмон солиғи («Тўнка тўлови») ва бир қатор бошқа солиқлар бекор қилинди. Даромад (фойда)га солиқ

қўшилган қиймат солиғи, акциз солиғи, мол-мулк солиғи, республикадан ташқарига олиб чиқиладиган маҳсулотларга ва хом-ашё ресурсларига солиқ жорий этилди.

1993 йилда белгиланган тартибга кўра асосий воситаларга ҳисобланган амортизациянинг 30 фоизи бюджетга олиб қўйиладиган бўлди.

Хазинани тўлдириш, шунингдек, ресурслардан оқилона фойдаланиш мақсадини кўзлаб бюджетга 6 фоизли ресурслар солиғи жорий этилган эди. 1992 йил 15 февралда 1991 йилда қабул қилинган «Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, хорижий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан олинадиган даромад солиғи тўғрисида»ги қонунга қатор ўзгаришлар киритилди.

1993 йил 7 май куни «Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар тўғрисида»ги қонун қабул қилинди ва ушбу қонунда уларга таъриф берилди. Жисмоний шахслар мол-мулкига солинадиган солиқ, ер солиғи, курорт зоналардаги ишлаб чиқариш мақсадларидаги объектлар қурилишига солиқ, реклама солиғи, автотранспорт воситаларини олиб сотганлик учун солиқ, уларнинг эгаларига солинадиган солиқ йиғими - жами 19 турдаги ҳар хил солиқлар ва йиғимлар маҳаллий солиқлар гуруҳига киритилади. 1993 йилнинг 7 майда «Корхоналар, бирлашмалар ва ташкилотлардан олинадиган солиқлар тўғрисида»ги қонунга қўшимчалар киритилди.

Иккинчи босқич. 1995-1997 йиллар иқтисодий шароитларнинг ўзгариши ва юридик шахсларга солиқ юкини камайтиришга бўлган ҳаракатлар.

1994 йил 30 ноябрда “Юридик шахслардан ундириладиган солиқлар миқдорини камайтира бориш ва ишлаб чиқаришни солиқлар орқали рағбатлантириш тўғрисида”ги қабул қилинган фармонга асосан 1995 йил 1 январдан бошлаб корхоналар ҳар бир фоиз маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтирганларида 0,3 фоиз фойдага солиқ ставкаси камайтирилган эди. Бунги кунда солиқ тизими тубдан ўзгарди.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш ва тузилмавий жиҳатдан қайта қуриш солиқлар тизимини ислоҳ қила боришни талаб этади. Кўплаб корхоналар ва ташкилотларни фойдага солиқ тўлашдан даромадга солиқ тўлашга ўтказилди. Унинг ўртача ставкаси 37 фоиз қилиб белгиланди. Солиқ тўловчилар учун имтиёзлар тизими кўзда тутилди. 1995 йилдан бошлаб солиқлар тизимини бир хиллаштириш ишлари бошлаб юборилди. Бир қатор кам самарали солиқлар бекор қилинди. Буларга: республика ташқарисига олиб чиқариладиган хом-ашё ресурслари учун солиқ, ҳисобланган амортизациядан 30 фоизли бюджетга тўлов ва бошқалар. Жамоа хўжалиги аъзолари ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида ишлаётганлар учун солиққа тортишнинг ягона тартиби ўрнатилди. Яъни, жамоа хўжалиги аъзолари меҳнатига ҳақ тўлаш фондини солиққа тортиш бекор қилинди ва уларга нисбатан фуқаролар даромад солиғи тўғрисидаги қонун тадбиқ этилди ва қишлоқ хўжалик ходимлари ҳам солиқни колхоз эмас ўзи тўлайдиган бўлди. Фуқаролар даромадига солинадиган солиқ шкаласи ўзгартирилди.

Сармоядорлар учун рағбатлантиришлар солиқ тизимининг барқарорлашувига ёрдам берди. 1996 йилнинг 1 январгача рўйхатдан

ўтган хорижий сармоялар иштирокидаги корхоналарга солиқлар тизимида даромад ёки фойдани солиққа тортишни танлаш ҳуқуқи тақдим этилди, бошқа барча хўжалик юритувчи субъектлар даромадга солиққа ўтказилган эди.

Учинчи босқич, 1997-2018 йилгача солиқ ислохотларини чуқурлаштириш.

Тўртинчи босқич, 2019 йилдан бошлаб солиқ кодексини тубдан ислох этиш.

Солиқлар тизимининг ривожланиши мамлакатдаги иқтисодий ислохотлар билан ҳамқадам бораётганлигини айтиб ўтишга ҳожат йўқ.

1997 йил 24 апрелда Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексининг тасдиқланиши солиқлар тизимини ислох қилинди ва учинчи босқич 2018 йилнинг охирига қадар амал қилди.

2019 йилнинг 1 январидан бошлаб Ўзбекистон Республикасида солиқ тизими тубдан ислох қилинди. Янги солиқ кодексини қабул қилинди. Бу тамоман халқаро тааар даражасидаги янги қонуний ҳолдир.

Ўзбекистон Республикасида янги Солиқ Кодексининг қабул қилиниши катта тарихий аҳамиятга эга бўлди ва солиққа тортишнинг барча асоси бўлувчи ҳуқуқий меъёрларни ягона ҳужжатга тўплади. Солиқлар имтиёзларини тизимлаштирди; фойда, мол-мулк, қўшилган қийматни ҳисобга олиш ва солиққа тортишнинг халқаро тизимини ўрганиш ва ундан фойдаланишга имкон яратди.

Бу босқичда юридик шахсларга, биринчи навбатда кичик ва ўрта бизнес учун солиққа тортиш, ҳисобга олиш ва ҳисоботнинг

соддалаштирилган тизимини барпо этишга эришилди. Кичик тадбиркорлик субъектлари ихтиёрий асосда умумдавлат ва маҳаллий солиқлар ҳамда йиғимлар жамламаси ўрнига ягона солиқ тўлай бошладилар. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 15 апрелдаги 159–сон қарори билан Кичик корхоналар ва микрофирмалар учун солиққа тортишнинг соддалаштирилган тизимини қўллаш тартиби жорий этилди.

Ягона солиқнинг солиққа тортиладиган оборотларга нисбатан фоизларда ўша вақтда қуйидаги ставкалари белгиланган эди:

Савдо харид, воситачи, улгуржи сотиш, таъминот корхоналари – ялпи даромаддан 25 фоиз;

қишлоқ хўжалиги корхоналари – 5 фоиз;

Халқ хўжалигининг бошқа соҳалари корхоналари – 10 фоиз.

Агар илгарилари акцизланадиган товарларни ишлаб чиқарувчи корхоналарга соддалаштирилган солиққа тортиш тизими кирмаган бўлса, 1999 йил 10 октябрдан бошлаб улар акциз солиғини тўлаш шарти билан мазкур тизимни қўллаш тартиби ўрнатилган.

Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 10 апрелдаги 153-сон қарори билан тасдиқланган савдо ва умумий овқатланиш корхоналарини солиққа тортиш тартибига мувофиқ ялпи даромад савдо корхоналари учун ягона солиққа тортиш объекти бўлди. Ўша вақтларда солиқ ставкаси даромадлик даражасига ва фаолият турлариги қараб гуруҳланарди.

1999 йилдан бошлаб қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлари), фермер хўжаликлари, агрофирмалар, қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бошқа ишлаб чиқарувчилари Республика

Президентининг «қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғини амалга киритиш тўғрисида»ги Фармони ҳамда Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 26 декабрдаги 539-сон қарори асосида ишлаб чиқилган бюджет билан ҳисоб-китоблар механизмига кўра ягона ер солиғи тўловчилари бўлдилар. У амалдаги барча умумдавлат ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимлар ўрнига амалга киритилади. Шунингдек, ушбу солиқ турига доир имтиёзлар ҳам белгиланди. Бу қишлоқ меҳнаткашларига ҳисобот хужжатларини қисқартириш имконини берувчи солиққа тортишнинг соддалаштирилишига яна бир мисолдир.

2010 йилда давлат солиқ сиёсатида маҳсулот ишлаб чиқарувчи корхоналардан солиқ оғирлигини янада камайтира бориш, четга қатъий алмаштириладиган валюта маҳсулотларни экспорт қилганларга ҳам даромад (фойда)га солиқдан, ҳам мол-мулк солиғидан пасайтирилган регрессив солиқ ставкаси қўллаш сиёсатини юритиш жорий этилди. Солиқлар тизимида тўғри солиқлар салмоғини камайтира бориш ва эгри солиқлар салмоғини оширабориш сиёсати юргизила бошланди.

Солиқ сиёсати ва унинг ҳуқуқий асослари. Жамият иқтисодий тараққиёти бир томондан унинг ички механизмига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан бошқарувнинг характерида, ижтимоий-сиёсий ҳолатга, мувозанатга боғлиқ бўлади. Оддий қилиб айтганда устқурмага ҳам бевосита боғлиқдир. Мазкур жараёнда ижтимоий сиёсат алоҳида роль ўйнайди. Ижтимоий сиёсат ўз навбатида ички ва ташқи маданий-маърифий, сиёсий, иқтисодий сиёсат кабиларга бўлинади. Иқтисодий сиёсат ҳам ўз навбатида молия, пул-кредит,

бюджет, солиқ сиёсати каби турларда амал қилиб, уларни яхлитлиги макроиктисодий даражада қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари фаолиятларининг асосий ажралмас қисмига айланади. Шу ўринда солиқ сиёсатининг мазмунига тўхталиб ўтадиган бўлсак, юқорида қайд этилганидек, солиқ сиёсати иқтисодий сиёсатнинг ажралмас бир бўлаги бўлиб, давлатнинг муайян даврда аниқ мақсадларга қаратилган солиқ соҳасидаги фаолиятидир. У таркибан солиқларни жорий этиш, солиққа оид ҳуқуқий база яратиш, жорий этилган солиқлар ва солиқсиз тўловларни амалиётда ишлаш механизмини шакллантириш ва самарадорлигини оширишга қаратилган давлатнинг тегишли ваколатли органлари томонидан комплекс тарзда олиб бориладиган чора-тадбирлар йиғиндисидир. Мамлакат солиқ тизими хусусиятлари, йўналишлари, қандай солиқларнинг жорий этилиши, улар ўртасидаги нисбатни таъминлаш каби масалаларни солиқ сиёсати белгилаб беради.

Бугунги кунда республикаимиз солиқ сиёсатининг ҳуқуқий асослари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси, «Давлат солиқ хизмати тўғрисида»ги Қонуни, ҳукуматнинг бошқа солиққа оид қонун, қарорлари, Президент Фармонлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлар билан изоҳланади.

Ҳозирги пайтда республикаимиз солиқ сиёсатининг асоси Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ва муваффақиятли тарзда амалиётда ўз аксини топаётган иқтисодий ривожланишнинг беш тамойилидир. Солиқ сиёсати ана шу тамойиллар асосида ташкил

этилган бўлиб, солиқ соҳасидаги самарали чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Солиқ концепцияси - солиқларнинг йўналишларини аниқ илмий асосланган ҳолда амалга ошириш гояларининг яхлитлигидир. Мамлакатимизда солиқ концепцияси чуқур илмий асосда ишлаб чиқилган бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясига асосланган эди. Агар солиқ концепцияси қанчалик чуқур илмий асосга эга бўлса, солиқ сиёсатининг барқарорлиги шунчалик мустаҳкам таъминланади. Ўз навбатида солиқ концепцияси эса солиқлар соҳасидаги чуқур илмий тадқиқот ишлари ҳамда солиқ амалиётида орттирилган бой тажрибаларнинг ўзаро уйғунлигига асосланган гоялар самарадорлигига боғлиқ бўлади.

13.2. Корхоналарнинг солиқ тўловларини оптималлаштириш ва солиқдан қочиш

Солиқларни иқтисодий моҳиятига кўра гуруҳланиши. Солиқлар иқтисодий моҳиятига, тўловчи билан давлатнинг ўзаро муносабатларига бевосита ёки билвосита боғлиқлигига кўра тўғри ва эгри солиқларга бўлинади. Тўғри солиқлар тўғридан-тўғри даромадга ва мол-мулкка қаратилади (солиққа тортишнинг бевосита шакли). Товарнинг баҳосида тўланадиган ёки тарифга киритиладиган товарлар ва хизматлардан олинадиган солиқлар эгри солиқларга киради. Товар ва хизматларнинг эгаси уларни сотишда солиқ суммаларини олиб, уларни давлатга ўтказди.

2018 йил учун солиқ ва бюджет сиёсатининг асосий йўналишларидан келиб чиқиб, **4 та муҳим ҳужжат қабул қилинди.**

1.Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 29 декабрдаги “Солиқ ва бюджет сиёсатининг 2018 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари қабул қилинганлиги муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-454-сон қонуни;

СК-нинг 47 та моддасига 47 та моддасига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди ва ушбу Кодексдан 12 та модда (XIII, XVI- бўлимлар ва 53-боб) чиқариб ташланди.

2.Ўзбекистон Республикасининг 2017 йил 30 декабрдаги “Солиқ маъмуриятчилиги такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-455-сон қонуни;

“Банкротлик тўғрисида”ги Қонунининг 27 та моддасига, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 26-моддасига, “Давлат солиқ хизмати тўғрисида”ги Қонунининг 6-моддасига, “Электрон тижорат тўғрисида”ги Қонунининг 2 та моддасига ва Солиқ кодексининг 23 та моддасига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

3.Ўзбекистон Республикасининг 2018 йил 3 январдаги “Айрим давлат органлари фаолияти такомиллаштирилиши, шунингдек фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш кафолатларини таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар қабул қилиниши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги ЎРҚ-456-сон қонуни;

Солиқ кодексининг 11 та моддасига ўзгартириш ва қўшимчалар киритилди.

4.Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 29 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг 2018 йилги асосий макроиктисодий кўрсаткичлари прогнози ва Давлат бюджети параметрлари тўғрисида”ги ПҚ-3454-сон қарори.

42-расм. Солиқ ва бюджет сиёсатига оид ҳужжатлар.

Даромадлар оладиган (мол-мулкка ва шу кабиларга эгалик қиладиган) ҳўжалик юритувчи субъектлар тўғри солиқларнинг пировард тўловчиси ҳисобланади, нархларга устамалар орқали солиқ юки юклаб қўйиладиган товарнинг истеъмолчиси эса эгри солиқларнинг пировард тўловчиси ҳисобланади. Амалиётда нафақат эгри солиқлар, шу билан бирга тўғри солиқларни ҳам истеъмолчилар зиммасига ўтказиш имконияти мавжуддир. Масалан, корхоналар тўлайдиган солиқлар юки инфляция даврида кўпинча нарх-навони ошириб юбориш орқали истеъмолчилар зиммасига юклаб борилади.

Тўғри солиқларга тортишда маблағларнинг сафарбар қилиниши янги қийматни тақсимлаш пайтида бошланади. Давлат даромад олинган пайтдаёқ унинг бир қисмига ўз ҳуқуқларини даъво қилади.

Солиқ тўловчининг даромади (иш хақи, фойда, фоизлар ва ҳоказо) ва унинг мол-мулкининг (ер, уйлар, қимматли қогозлар ва ҳоказо) қиймати тўғри солиқлар объекти бўлади. Солиққа тортишнинг бу шакли эгри солиқларга нисбатан бирмунча прогрессивдир, чунки у солиқ тўловчининг даромадлигини, оилавий аҳволини ҳисобга олади, солиқ даромадни олиш босқичида ундирилади. Бундан ташқари, тўғри солиқларга тортишда солиқ тўловчи ўз солиғининг суммасини аниқ билади.

Ўзбекистон Республикасининг 2018 йилги Давлат бюджети параметрлари				
Асосий бюджет кўрсаткичлари	2016 йил (млрд. сўм) прогноз	2017 йил (млрд. сўм) прогноз	2018 йил (млрд. сўм) прогноз	Бюджет даромадларида салмоғи, %да
Давлат бюджети даромадлари	40 505,8	44469,6	62229,5	100
Шу жумладан: Бевосита солиқлар	9 338,5	10674,2	12805,4	20,6
Билвосита солиқлар	22 298,1	24285,4	33404,3	53,7
Ресурс тўловлари ва мол-мулк солиғи	5 806,5	6049,5	9714,5	15,6
Қўшимча фойда солиғи	390,2	723,2	1367,7	2,2
Бошқа даромадлар	2672,5	2737,3	4937,6	7,9
Бюджет харажатлари	42 721,3	46943,1	62170,0	100
	Бюджет дефицити ЯИМга нисбатан 1,0 фоиз		Бюджет профити ЯИМга нисбатан 0,02фоиз	

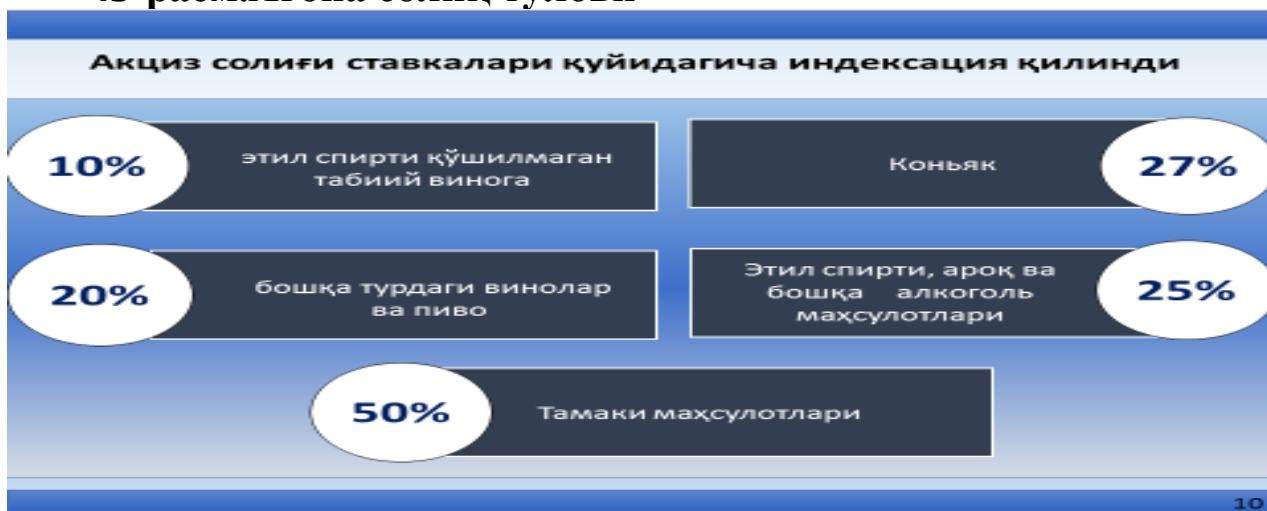
43-расм Давлат бюджети параметрлари.

**44-расм. Солиқ тизимини соддалаштиришга
оид**

45-расм.Ягона солиқ тўлови

46-расм Акциз солиғи ставкалари

2018 йилдан Якка тартибдаги тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқ ставкалари					
№	Фаолит тур	Тошкент шаҳри	Нукус ш. ва вилоят бўйсунувидаги шаҳарлар	бошқа шаҳарлар	бошқа аҳоли пунктлари
1.	Чакана савдо:				
	озик-овқат товарларини сотиш	7,0 (2017 йилда 9,0)	5,0 (2017 йилда 6,0)	3,0 (2017 йилда 3,0)	2,5 (2017 йилда 3,0)
	деҳкон бозорларида кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш (уй хўжалиги, шу жумладан деҳкон хўжалигида етиштирилган айрим маҳсулотлардан ташқари)	3,5 (2017 йилда 5,0)	2,5 (2017 йилда 4,0)	2,0 (2017 йилда 2,0)	1,5 (2017 йилда 2,0)
	ноозик-овқат товарларини сотиш	7,0 (2017 йилда 10,0)	5,0 (2017 йилда 6,5)	3,0 (2017 йилда 3,0)	2,5 (2017 йилда 3,0)
	газеталар, журналлар ва китоб маҳсулотларини сотиш	3,5 (2017 йилда 5,0)	2,0 (2017 йилда 3,0)	1,5 (2017 йилда 0,5)	0,5 (2017 йилда 0,5)
	озик-овқат ва ноозик-овқат товарларини сотиш (турғун шохобчалардаги аралаш савдо)	7,0 (2017 йилда 10,0)	5,0 (2017 йилда 6,5)	3,0 (2017 йилда 3,0)	2,5 (2017 йилда 3,0)
2.	Маиший хизматлар	2,5 (2017 йилда 3,5)	1,5 (2017 йилда 1,5)	1,0 (2017 йилда 0,5)	0,5 (2017 йилда 0,5)

14

47-расм.Якка тартибдаги тадбиркорлар учун қатъий белгиланган солиқ ставкалари

12

48-расм. Солиқ қонунчилигидаги имтиёзлардан фойдаланиш.

Солиқ имтиёзлари солиқларнинг пайдо бўлиши билан бирга шаклланиб келган тушунчалардан ҳисобланади. Агар, унинг этимологик келиб чиқишига эътибор қаратадиган бўлсак, қадимги ҳинд тилида **aughu**-енгил, қадимги ирланд тилида **aigiú**-кам, оз, немис тилида **leicht**-енгил, қадимги славян тилида **легкий** маъносида ишлатилиб келинган.

Бу сўзнинг иқтисодиётга кириб келиши эса унинг иқтисодий маънодаги қўлланиши 18-асрда Францияда *privus*-алоҳида махсус, *legis*-қонун, яъни махсус қонунлар сифатида эътироф этилиши билан боғлиқ бўлиб, бу инглиз тилида *privilege*- имтиёз, озод қилиш, афзаллик, рус тилида эса привилегия-имтиёз, афзаллик каби маъноларни беради, кейинчалик эса солиққа оид ва бошқа иқтисодий жараёнлардаги енгилликларни изоҳлашда жаҳон амалиётида айниқса инглиз тилида турли хил иқтисодий тушунчалардан, масалан, имтиёзли нархлар - *reduced (special) price*, имтиёзли тўловлар - *preferential duty*, имтиёзли ссудалар - *concessional loan*, имтиёзли келишувлар - *franchise agreement*, имтиёзли кредитлар- *lax credit*, имтиёзли муддат - *grace period*, имтиёзли режимлар - *favourable treatment* каби тушунчалардан фойдаланилади. Солиқлар бўйича енгилликларни ҳам турлича изоҳлаш тажрибалари мавжуд. Инглиз тилида солиқ имтиёзларини изоҳлашда эса *tax allowance* ва *tax exemts* тушунчаларидан фойдаланилади. Шунингдек, солиқлардан чегирмалар тарзидаги имтиёзлар *tax relief* деб юритилади.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексида(30-моддасида) солиқ имтиёзлари тушунчасига- "Ушбу Кодексида, бошқа қонунларда ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорларида назарда тутилган, бошқа солиқ тўловчиларга нисбатан айрим тоифадаги солиқ тўловчиларга бериладиган афзалликлар, шу жумладан солиқ ва (ёки) бошқа мажбурий тўлов тўламаслик ёхуд уларни камроқ миқдорда тўлаш имконияти солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича имтиёзлар деб эътироф этилади" деб таъриф берилган.

Шунга кўра солиқ имтиёзларини солиқ тўловчиларга нисбатан жорий этиш ва қўллаш қуйидаги тартибларда амалга оширилади ёки солиқ имтиёзлари гуруҳланади:

Солиқ тўловчиларни солиқ жараёнига тортмаслик яъни, тўлалигича солиқдан озод этиш;

Солиқ базасини камайтириш, ундан чегирмалар қилиш;

Солиқ тўловчиларнинг айрим фаолият турларини рағбатлантириш, алоҳида олинган шахсларни ижтимоий ҳимоялаш ва шу каби мақсадларда имтиёзли солиқ ставкаларини қўллаш.

Дунё амалиётида иқтисодий сиёсатдаги у ёки бу даражадаги энгилликларни одатда преференциялар тушунчаси билан ҳам изоҳлайди. **Преференция тушунчаси лотинча сўз бўлиб,** "praeferentis —афзаллик, ён босиш" каби маъноларни англатади. Преференциялар дастлаб давлатлар ўртасида халқаро ташқи савдо муносабатларини, шунингдек, давлатнинг бож сиёсатида рағбатлантириш механизмларини қўллашнинг усуллари сифатида қўлланилган бўлса, кейинчалик халқаро ва ички солиққа тортиш жараёнида ҳам кенг қўлланила бошланди. Преференциялар имтиёзли кўрсаткичга эга бўлган турли хил нарсаларга, масалан, преференциалли акция, преференциалли нарх, преференциалли таъриф, преференциалли шартнома кабиларда ҳам қўлланилади.

Солиқ тизимидаги преференциялар эса солиқ имтиёзларидан кенг тушунча ва жараён бўлиб, солиққа тортиш мақсадларидаги Преференциялар бу давлат томонидан солиқ тўловчиларга солиқ имтиёзларини бериш, уларни рўйхтага олиш ва рухсат бериш таомилларини энгиллаштириш, қулай солиқ режимларини жорий

қилиш, халқаро даражада солиққа тортиш муносабатларини тартибга солиш ва мувофиқлаштиришда ҳамда божхона тартибларини расмийлаштиришда маълум ён бериш, солиқ тўловчилар томонидан солиқларни тўлаш жараёнларини енгиллаштириш(солиқ қарзларини кечиктириш, бўлиб бўлиб тўлаш, давлат зарарига кечиш) каби жараёнлардир.

Шу жиҳатдан олганда преференциялар ва солиқ имтиёзлари мазмунан ўхшаш бўлсада, шу билан биргаликда жараёнларни қамраб олиши ва қўлланилиши жиҳатдан ўзига хос фарқли хусусиятларга ҳам эгадир.

Юридик шахслардан ундириладиган даромад (фойда) солиғи бўйича белгиланган имтиёзлар. Қуйидаги юридик шахслар даромад (фойда) солиғидан озод қилинади:

1) протез-ортопедия буюмлари, инвентари ишлаб чиқаришга, шунингдек ногиронларга хизмат кўрсатишга ихтисослашган юридик шахслар-асосий фаолият тури бўйича;

2) ишловчилари умумий сонининг камида эллик фоизини ногиронлар, 1941-1945 йиллардаги уруш ва меҳнат fronti фахрийлари ташкил этган, ногиронлар жамоат бирлашмалари, “Нуроний” жамғармаси ва Ўзбекистон чернобилчилар уюшмаси мулки бўлганлари, бундан савдо, воситачилик, таъминот-сотиш ва тайёрлов фаолияти билан шуғулланадиган юридик шахслар мустасно;

3) даволаш муассасалари ҳузуридаги даволаш-ишлаб чиқариш устахоналари;

4) жазони ижро этиш муассасалари;

5) тижорат билан шуғулланмайдиган юридик шахслар, уларнинг тадбиркорлик фаолиятдан олган даромадларидан (фойдаларидан) ташқари;

6) шаҳар йўловчилар транспорти (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) йўловчиларни ташиш билан боғлиқ хизматлари бўйича;

7) тарих ва маданият ёдгорликларини таъмирлаш ва қайта тиклаш ишларини амалга оширишдан олинган даромадлар (фойдалар) бўйича;

8) Ўзбекистон Республикасининг инвестиция дастурига киритилган лойиҳаларга капитал маблағлар сарфлайдиган чет эл инвестицияси иштирокидаги ишлаб чиқариш корхоналари, рўйхатдан ўтган вақтидан эътиборан дастлабки етти йил давомида;

9) янги ташкил этилаётган корхоналар, шу жумладан шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар ҳудудида ташкил этилган чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар (савдо, воситачилик, таъминот-сотиш ва тайёрлов фаолияти билан шуғулланувчи корхоналардан ташқари) рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан биринчи йили даромад (фойда) солиғи тўлашдан озод қилинади, иккинчи йили белгиланган ставканинг йигирма беш фоизи миқдорида ва учинчи йили эллик фоизи миқдорида солиқ тўлайди. Кейинги йилларда даромад (фойда) солиғи белгиланган ставка бўйича тўлиқ миқдорда тўланади.

Янги ташкил этилаётган бошқа корхоналар, шу жумладан чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналар (савдо, воситачилик, таъминот-сотиш ва тайёрлов фаолияти билан шуғулланувчи

корхоналардан ташқари) рўйхатдан ўтказилган пайтдан эътиборан биринчи йили белгиланган ставканинг йигирма беш фоизи миқдорида ва иккинчи йили эллик фоизи миқдорида солиқ тўлайди. Кейинги йилларда даромад (фойда) солиғи белгиланган ставка бўйича тўлиқ миқдорда тўланади.

Юридик шахслар белгиланган имтиёзли даврнинг бир йили ўтгунига қадар тугатилган тақдирда, солиқ суммаси уларнинг бутун фаолияти даври учун тўлиқ миқдорда ундириб олинади;

10) ички ишлар органлари ҳузуридаги соқчилик бўлинмалари;

11) гастроль-концерт фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияси бўлган юридик шахслар;

12) суғурта шартномалари бўйича суғурта товони (суғурта пули) тариқасида олинган маблағлар суммаси бўйича;

13) дивидендлар кўринишида олинган ва юридик шахсдан олиниб, унинг устав капиталига (фондига) йўналтирилган даромадлар бўйича;

13.4. Корхонанинг шартномавий муносабатларини режалаштириш. Солиққа тортиш базасини камайтириш

Солиқларнинг иқтисодий моҳияти давлат билан ҳуқуқий ва жисмоний шахслар ўртасида вужудга келувчи объектив мажбурий тўловларга асосланган молиявий муносабатлар орқали ҳарактерланади. Бу молиявий муносабатлар махсус ижтимоий ҳарактерга эга бўлиб, миллий даромаднинг бир қисми бўлган пул маблағларини давлат ихтиёрига сафарбар қилишга хизмат қилади.

Солиқларнинг моҳияти уларнинг бажарадиган функцияларидан келиб чиқади. Ҳар бир иқтисодий категориянинг ўз функцияси

мавжуд. Солиқ ҳам мустақил категория сифатида ўзи бажарадиган функцияларга эга бўлиб, бу функциялар солиқ категориясининг амалдаги ҳаракатини ифодалайди. Функция деганда, одатда категориянинг ҳаётда кўп қайтариладиган, такрорланадиган доимий ҳаракатларини тушуниш лозим.

Солиқларнинг функциялари тўғрисида турли хил қарашлар мавжуд. Собиқ социалистик мамлакатлар иқтисодчилари ўртасида солиқлар икки функцияни бажаради, деган қараш кенг тарқалган эди. Бу икки функция сифатида фискал ва назорат функциялари тан олинарди. Уларнинг фикрига кўра, энг асосий функция бу солиқларнинг фискал функциясидир, чунки бусиз назорат функциясининг мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Ғарб иқтисодчилари кўпчилигининг назариялари англиялик иқтисодчи Ж.М. Кейнснинг концепциясига асосланади. Бу концепцияга кўра, солиқлар фискал функциясидан ташқари иқтисодиётни тартибга солиш, рағбатлантириш ва даромадларни бошқариш воситаси функцияларига эга, солиқнинг бу функциялари уни иқтисодиётни тартибга солиш ва иқтисодий барқарор ўсишни таъминлаш воситаси сифатида фойдаланиш зарурлигидан келиб чиқади.

Неокейнсчилик йўналиши вакиллари бўлган Л. Ҳаррот, Н. Кальдор, А. Хансен ва П. Самуэльсонларнинг фикрига кўра, солиқлар иқтисодиётни тартибга солиш функциясига эга. Улар солиқ ставкаларини ўзгартириш ва турли имтиёзлар бериш йўли билан бу функцияни бажариш мумкин деб ҳисоблайдилар.

Солиқларнинг даромадларни бошқариш функцияси юзага келишига француз иқтисодчиси Э. Де Жирарденнинг назарияси асос бўлган. Бу назарияга кўра, солиқлар ёрдамида солиққа тортишнинг прогрессив шкаласини қўллаш йўли билан жамият аъзолари ўртасидаги мулкӣ тенгсизликка барҳам бериш мумкин. Ҳозирги кунда бу назариянинг давомчилари бўлиб, америкалик иқтисодчилар А. Илерсик, Г. Коул, француз иқтисодчилари М. Клюдод, Ж. Фурастьё ҳисобланишади. Уларнинг фикрига кўра, давлат солиқлардан ва трансферт тўловларидан фойдаланиш йўли билан жамият миллий даромадини камбағаллар фойдасига қайта тақсимлайди. Бу назариялар солиқларнинг даромадларни тартибга солиш функцияси мавжуд деган хулоса келиб чиқишига сабаб бўлди.

И. Мальмигиннинг фикрига кўра, солиқлар уч функцияни бажаради, яъни фискал, тақсимлаш ва рағбатлантириш. Унинг фикрига кўра, биринчи функция давлат даромадлари манбаларининг ташкил топиши билан боғлиқ, иккинчиси ҳуқуқӣ ва жисмонӣ шахсларнинг даромадларини тақсимлашни назарда тутди. Рағбатлантириш функцияси турли имтиёзлар ва енгилликлар бериш йўли билан амалга оширилади.⁵⁹

Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, ғарб иқтисодӣ адабиётларидаги даромадларни бошқариш функцияси И. Мальмигинда тақсимлаш функцияси сифатида намоён бўлмокда.

Солиқларнинг функциялари уларнинг моҳиятини амалиётда ҳаракат қилаётганлигини кўрсатади. Шундай экан, функция доимо яшаб, солиқ моҳиятини кўрсатиб туриши зарур. Бугун пайдо бўлиб

⁵⁹ Мальмигин И. Налоги как элементы финанса. Пер. с англ. - М.:, 1997 . стр. 69

эртага йўқ бўлиб кетадиган ҳолатлар солиқ функцияси бўла олмайди. Демак, функция категорияси доимий, қатъий такрорланиб турадиган воқеликни ифодалайди. Шундай услубий ёндашишдан келиб чиқиб солиқлар функциясини аниқлаш керак.

Солиқларнинг функциялари масаласида катта баҳслашувлар мавжуд, лекин ягона бир фикрга келинган эмас. Кўпчилик иқтисодчилар солиқларга фискал, бошқарувчи, рағбатлантирувчи, назорат функциялари хос деб таъриф беришади.

Фикримизча, солиқларнинг қуйидаги асосий функцияларини ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқдир:

1. Солиқнинг фискал функцияси.
2. Тартибга солиш функцияси.
3. Рағбатлантириш функцияси
4. Солиқнинг назорат функцияси.

5. Солиқни ҳисоблаш жараёнини ахборот билан таъминлаш функцияси.

Ҳозирги шароитга татбиқан олганда, солиққа тортиш самарали тизимнинг қуйидаги тамойилларини таърифлаб ўтиш мумкин:

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Солиқ сиёсати ҳақида тушунча беринг?
2. Солиқ сиёсатининг тактикаси ҳақида гапириб беринг?
3. Солиқ сиёсатининг концепцияси тўғрисида маълумот беринг?
4. Солиқ сиёсати стратегияси деганда нималарни тушунаси?
5. Солиқ сиёсатини ишлаб чиқишда давлатнинг роли қандай?
6. Солиқ сиёсати хусусиятлари ва йўналишларини тушунтириб беринг?

7. Ўзбекистон Республикаси солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари нималардан иборат?

8. Солиқларнинг йиғимлар ва бошқа тўловлардан фарқли жиҳатларини айтиб беринг?

9. Солиқлар иқтисодий категория сифатида аҳамияти қандай?

10. Солиқларнинг объектив зарурлиги нималарда намоён бўлади?

11. Солиқларнинг ўзига хос белгилари нималардан иборат?

12. Солиқларнинг фискал функциясини тушунтириб беринг?

13. Солиқларнинг рағбатлантирувчилик функциясининг макроиқтисодий барқарорликка таъсири қандай?

14. Солиқларнинг функциялари ва вазифаларини фарқлаб беринг?

14-мавзу. Корхоналар фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги

14.1. Корхоналар фаолиятининг самарадорлиги тушунчаси.

14.2. Корхоналарнинг молиявий самарадорлиги ва инвестицион жозибадорлиги.

14.3. Корхоналар фаолияти самарадорлигини комплекс баҳолаш.

14.1. Корхоналар фаолиятининг самарадорлиги тушунчаси

Ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳар бир корхона фаолиятининг энг асосий вазифаси ҳисобланади. У хўжалик юритишнинг сифат ва миқдор кўрсаткичларини, шунингдек, буюмлашган ва жонли меҳнат харажатлари ҳамда олинган натижалар ўртасидаги муносабатни ифодалайди.

Афсуски, бозор шароитларида “самарадорлик” тушунчаси, гарчи, даромад олиш, харажатларни камайтириш, меҳнат

самарадорлигининг ўсиши, фонд қайтими, рентабеллик ва ҳоказолар самарадорлик табиатига мос келиб, бозор иқтисодиёти талабларига зид келмасада, баҳо, фойда, даромад, харажат каби тушунчаларга қараганда кам қўлланилмоқда. Самарали ишлаш дегани ўз моҳиятига кўра, мўлжалланган (режалаштирилган) фойдани олиш, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотишларни камайтириш, ишлаб чиқариш қувватлари ва ишчи кучидан яхшироқ фойдаланиш, меҳнат самарадорлигини ошириш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифатини яхшилашни англатади.

“Самара”, “самарадорлик”, “ижтимоий-иқтисодий самарадорлик” каби тушунчаларнинг орасидаги фарқни англаб олиш зарур.

Самара – бу, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот (иш, хизмат), фойда ва даромад ҳажмини ошириш, маҳсулот таннархини камайтириш, сифатсиз маҳсулот ишлаб чиқаришни камайтириш ёки умуман, йўқ қилиш билан боғлиқ бўлган корхона фаолиятининг ижобий натижаларидир. Бу ютуқлар натурал шаклда *ишлаб чиқариш самарасини*, пул шаклида эса *иқтисодий самарани* тавсифлайди.

Самарадорлик, аввало, корхона фаолиятининг сифат жиҳатларини тавсифловчи тушунчадир. У “самара” тоифасидан келиб чиқади ҳамда унга қараганда мураккаб ва комплекс тавсифга эга.

Самарадорлик чора сифатида кўплаб техник, иқтисодий, лойиҳа ва хўжалик қарорларини аввалдан белгилаб беради. Корхона ўзининг хўжалик, илмий-техник ва инвестицион сиёсатини белгилашда самарадорликдан келиб чиқади.

Иқтисодий самарадорлик самарадорликка қараганда бир мунча тор маънони англатади. У қабул қилинаётган қарорларнинг хўжалик юритишда мақсадга мувофиқлигини тавсифлайди ҳамда барча ҳолларда самаранинг унга эришиш учун кетган харажатлар (ишлаб чиқариш ресурслари)га нисбати сифатида аниқланади. Харажатлар қанчалик кам бўлса, самара шунчалик ортади, демак, иқтисодий самарадорлик ҳам ортади.

Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик ишлаб чиқариш самарадорлигини меҳнат шароитларини, унинг ижодкорлик мазмунини бойитиш, ақлий ва жисмоний меҳнат ўртасидаги фарқни йўқотишни инобатга олган ҳолда тавсифлайди. Ижтимоий-иқтисодий самарадорлик бир вақтнинг ўзида, ишлаб чиқариш самарадорлигини кучайтириш, корхонанинг муваффақиятли фаолият юритиши, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши ва унинг барча қобилиятларидан фойдаланишнинг сабаб ва натижаси ҳисобланади. Бевосита ижтимоий самара, ходимларнинг билим ва малакаси, тажриба ва маданиятининг ўсиши, аҳоли соғлиғининг яхшиланиши ва умр кўришининг узайишида акс эттирилади.

14.2. Корхоналарнинг молиявий самарадорлиги ва инвестицион жозибадорлиги

Иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, фан-техника тараққиётини яна ҳам жадаллаштириш, ишлаб чиқариш салоҳиятидан оқилона фойдаланиш, ресурсларнинг ҳамма турларини ҳар томонлама тежаш ва ишлаб чиқаришни бошқаришнинг бозор иқтисодиёти қонуларига мос равишда олиб бориш мамлакатимиз иқтисодий стратегиясининг энг муҳим таркибий қисмидир.

Юқорида келтирилган хўжалик самарадорлигини баҳолаш усуллари ва кўрсаткичларидан ташқари бугунги кунда амалиётда корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун мезонлар тизими ҳам қўлланилади.

Корхонада самарадорликни аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бугунги кунда самарадорликни аниқлашда барча кўрсаткичларни шартли равишда икки гуруҳга бўлиб ўрганиш қабул қилинган. Биринчи гуруҳга натурал кўрсаткичлар киради. Иккинчи гуруҳга иқтисодий кўрсаткичлар киради. Ҳар икки гуруҳ кўрсаткичлардан фойдаланиш самарадорликни аниқроқ кўрсатади. Шу сабабли биз самарадорликни аниқлашда натурал ва иқтисодий кўрсаткичлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деган фикрдамиз.

“Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра корхоналар қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- иқтисодий барқарор корхона
- иқтисодий хатарли корхона
- иқтисодий ночор корхона:
- ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга;
- ўз тўлов қобилиятини тиклаш имкониятига эга бўлмаган корхоналар.

Юқорида келтирилган хўжалик самарадорлигини баҳолаш усуллари ва кўрсаткичларидан ташқари бугунги кунда амалиётда Иқтисодий ночорлик кўмитаси томонидан ишлаб чиқилган корхоналарнинг иқтисодий ночорлик белгиларини аниқлаш учун

мезонлар тизими ҳам қўлланилади. Уларнинг қаторига қуйидагиларни киритиш мумкин:

*тўлов қобилияти коэффиценти ($K_{\text{тк}}$);

*хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти ($K_{\text{хм}}$);

*Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги ($R_{\text{их}}$),

*Активлар рентабеллиги. ($P_{\text{а}}$):

*хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти ($K_{\text{хк}}$);

*Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти:

*Эскириш коэффиценти ($K_{\text{эск}}$)

Бу кўрсаткичлар бир қарашда маҳсулот ишлаб чиқариш соҳасига, демак, ишлаб чиқариш самарадорлигига алоқаси йўқдай туюлади. Аслида эса айнан улар орқали корхонанинг самарали фаолиятини англатувчи иқтисодий ва молиявий барқарорлик акс эттирилади. Бундан ташқари, маҳсулотнинг материал сиғими, фонд қайтими, меҳнат унумдорлиги ва рентабеллик кўрсаткичлари, ишлаб чиқаришни режалаштириш ва таҳлил қилишда қўлланса, мезонлар тизими ёрдамида эса корхоналар ўзларининг фаолият юритиш қобилиятини кўрсатади ҳамда турли хил муаммоли вазиятларда хўжалик судларида ўз манфаатларини ҳимоя қилади.

1. Тўлов қобилияти коэффиценти ($K_{\text{тк}}$) корхонанинг дебиторлар билан ўз вақтида ҳисоб-китоб қилиш ҳамда тайёр маҳсулот ва бошқа моддий воситаларини сотишнинг қулай шароитларда сотиш орқали баҳоланадиган тўлиқ имкониятларини кўрсатади. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{тқ} = \frac{\text{Жорий (айланма) активлар}}{\frac{\text{Жорий мажбуриятлар}}{\text{П2 - ДО}}}$$

Бу ерда:

A_2 – айланма активлар (ишлаб чиқариш захиралари, тайёр маҳсулот, пул маблағлари, дебиторлик қарзлари ва ҳоказолар);

P_2 – мажбуриятлар (қисқа муддатли қарзлар, қисқа муддатли кредитлар, бюджет олдидаги қарзлар, кредиторлик қарзлари ва ҳоказо), бухгалтерия балансининг 770 сатри;

ДО– узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 490 сатри

Агар тўлов қобилияти коэффиценти ҳисобот йилининг охирида 1.25 дан кичик бўлса корхона тўлов қобилиятини йўқотган ҳисобланади

2. Хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти ($K_{хм}$) корхонанинг барқарор ишлаб чиқариш-хўжалик фаолиятини юритиш учун зарур бўлган айланма воситалар мавжудлигини тавсифлайди. Шунингдек у, корхона эгалари ва кредиторлар манфаатларидаги муносабатларни ҳам акс эттиради. Мазкур коэффицент қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{хм} = \frac{(\Pi 1 + Дзк2) - A1}{A1}$$

Бу ерда:

A_1 – узоқ муддатли активлар (асосий воситалар, капитал қўйилмалар, номоддий активлар ва ҳоказо).

Дзк2 – узоқ муддатли активларни сотиб олиш учун йўналтирилган узоқ муддатли қарз ва кредитлар, бухгалтерия балансининг 570 ва 580 сатрларидан ҳисобланади.

Ушбу коэффициентнинг минимал қиймати - 0,2.

3. Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари рентабеллиги (P_{ux}),

$$P_{ux} = \frac{C\Phi}{МИТ} \quad \text{ёки} \quad P_{ux} = \frac{ЯФ}{МИТ}$$

Бу ерда: $ЯФ$ – ялпи фойда;

$C\Phi$ – соф фойда;

$МИТ$ – маҳсулот ишлаб чиқариш таннари.

4. Активлар рентабеллиги. (P_a):

$$P_a = \frac{C\Phi}{ЖАйк}$$

у ерда: $C\Phi$ – соф фойда;

$ЖАйк$ – корхона жами активларининг ўртача йиллик қиймати.

Агар рентабеллик коэффициентлари нолда кичик бўлса корхона зарар билан ишлаётган деб ҳисобланади

Агар 0.05 дан кичик бўлса паст рентабеллик деб ҳисобланади.

5. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффиценти ($K_{хқ}$) (жорий молиявий мустақиллик коэффиценти) уларнинг шаклланиш манбаларини инобатга олган ҳолда, пул маблағлари билан таъминланганлик даражасини аниқлайди. У қуйидаги формула асосида ҳисобланади:

$$K_{хқ} = \frac{\Pi_1}{\Pi_2 - ДО}$$

Бу ерда:

Π_1 – хусусий маблағлар манбалари (Низом жамғармаси, қўшилган капитал, тақсимланмаган фойда ва ҳоказо).

ДО– узоқ муддатли қарз ва кредитлар,бухгалтерия балансининг 490 сатри

Агар хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффицентининг қиймати йил охирида бирдан кичик бўлса, корхонада молиявий хавф хатар (риск) мавжудлигининг аломати бўлади. Хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффицентининг камайиши корхонанинги молиявий хатарини ортишини билдиради.

6. Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффиценти:

$$K_{кф} = \frac{Q_{\text{ҳақиқий}}}{Q_{\text{лойиха.}} - (Q_{\text{ижара.}} + Q_{\text{консерв.}})}$$

Q ҳақиқий. – ҳақиқий ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми;

Q лойиха.- максимал, лойиҳавий ишлаб чиқариш қуввати

Қижара. –ижарага бериб юборилган қувватларга мос келувчи маҳсулот хажми;

Q консерв. – консервация қилинган қувватларга мос келувчи маҳсулот хажми;

Ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициенти 0.5 дан ёки тармоқ бўйича ўртача қийматдан кичик бўлса, корхонада ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш паст даражада деб қабул қилинади.

7. **Эскириш коэффициенти (Кэск)** эскириш суммасининг асосий воситалар бошланғич қийматига нисбати сифатида қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_{\text{эск}} = A_{\text{в.эс}} / A_{\text{в.бк}}$$

Бунда:

Авэ – асосий воситалар эскириш суммаси;

Авбқ – асосий воситаларнинг бошланғич ишлаб чиқариш қиймати;

Асосий воситаларни эскириш коэффициенти 0.5 дан юқори бўлмаслиги лозим.

“Корхоналарнинг молиявий-иқтисодий аҳволи мониторинги ва таҳлилини ўтказиш мезонларини аниқлаш тартиби тўғрисида»ги Низомга кўра корхоналарнинг тўловга қобилиятлиги ёки ночорлигини аниқловчи параметрлар белгилаб берилган.

Иқтисодий хатарли корхона учун тўлов қобилияти коэффициенти ҳамда хусусий ва қарзга олинган маблағлар нисбати коэффициенти меъёрдан дан кичик бўлса, молиявий мустақиллик коэффициенти 0,5 дан кичик бўлса, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти 0,2 дан кичик бўлса корхоналар иқтисодий хатарли корхона деб топилади.

Иқтисодий ночор корхона учун пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиши лозим.

* Пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиб, шу билан бирга Тўлов қобилияти тиклаш имконияти бор бўлса, яъни тўлов қобилияти коэффиценти ($K_{\text{тк}}$) меъёрга, рентабелли ва хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти ($K_{\text{хм}}$) юқори бўлса “Тўлов қобилияти тиклаш имконияти бор” деб қабул қилинади

* Пул мажбуриятлари ва мажбурий тўловлар бўйича 3 ойдан ортиқ қарзи бор бўлиб, унинг қиймати энг кам иш ҳақининг 500 бараваридан юқори бўлса ва Активлар рентабеллиги. (R_a) паст, тўлов қобилияти коэффиценти ($K_{\text{тк}}$) кичик, хусусий айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффиценти ($K_{\text{хм}}$) паст бўлса корхона “Тўлов қобилияти тиклаш имконияти йўқ” деб қабул қилинади

Корхона ночорлиги, демак, хўжалик фаолиятининг самарасизлиги тўғрисидаги якуний қарор, ночорлик параметрларининг умумий суммаси юқоридаги меъёрлардан кичик бўлган ҳолда қабул қилинади.

Хўжалик фаолияти самарадорлигини ошириш жуда ҳам мураккаб жараён бўлиб, бунинг ҳамма учун тўғри келувчи ягона йўли мавжуд эмас. Ҳар бир корхона бу масалани ечишда ўз имкониятлари ва юзага келган иқтисодий шарт-шароитларидан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилади. Бироқ барча ҳолларда ҳам самарадорликнинг асосида *фойдани максималлаштириш ёки харажатларни минималлаштириш* ётади.

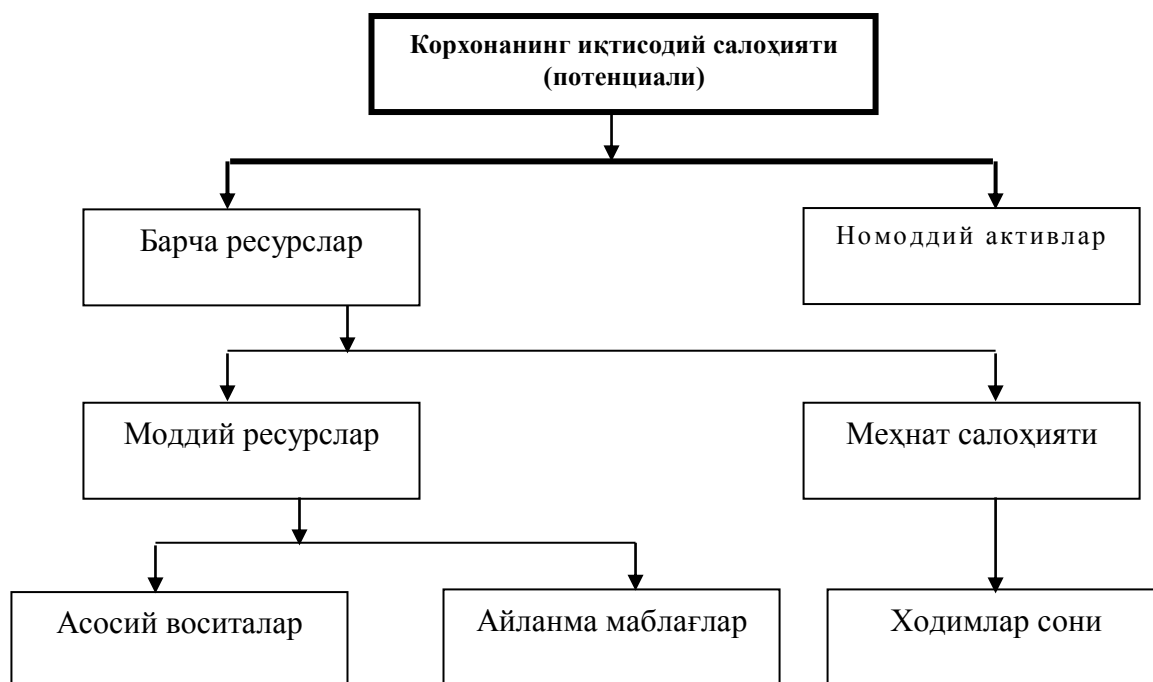
Шартли мисол келтириб ўтамиз. Айтайлик, корхонанинг 10 млн сўм миқдорида маблағи бўлиб, бу маблағларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга сарфлаш мўлжалланган. Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатадики, корхона 10 млн сўм сарф қилганда қўшимча 11 млн сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаради, яъни фойда 1 млн сўмни ёки қўшилган капиталнинг 10 фоиз қисмини ташкил қилади.

Агарда корхона ушба маблағни банкка йилига 12 фоизли депозит ҳисобига қўйганида, фоизлар учун 1,2 млн сўм фойда олган бўлар эди. Демак, муқобил харажатларни ҳисоблаганда корхона 0,2 млн сўм миқдоридаги қўлдан чиқариб юборилган фойдани ҳам ҳисобга олиши лозим. Бироқ ишга бундай ёндашишнинг, бугунги бозор муносабатлари шароитларида кенг тарқалган бундай усулида, яъни энг кўп фойдага эга бўлиш тамойили асосидаги усулда, корхона фойдани максимал даражага чиқарса-да, ишлаб чиқаришни кенгайтиришга эриша олмайди. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш эса, барчага маълум бўлганидек, иқтисодиётнинг ривожланиши учун энг муҳим талаблардан бири ҳисобланади.

14.3. Корхоналар фаолияти самарадорлигини комплекс баҳолаш

Бозор муносабатлари шароитида корхонада иқтисодий жараёнларнинг содир бўлиши ва унга маълум даражада фойда келтириш учун моддий (асосий воситалар, айланма маблағлар) ва меҳнат ресурслари билан биргаликда номоддий активлар ҳам иштирок этади. Уларнинг жамланмасини олдингидек моддий ва меҳнат ресурслари деб атаб бўлмайди. Агар шундай қилинса, уларнинг таркибига номоддий активлар кирмай қолади. Шу туфайли, уларни корхонанинг иқтисодий салоҳияти (потенциали) деб аташни

мақсадга мувофиқ. Чунки бунда моддий ресурслар билан биргаликда номоддий активлар ва меҳнат ресурслари тўлиқ ўз ифодасини топади. Буларнинг таркибий тузилишини 49 чизмадан кўриш мумкин.⁶⁰.

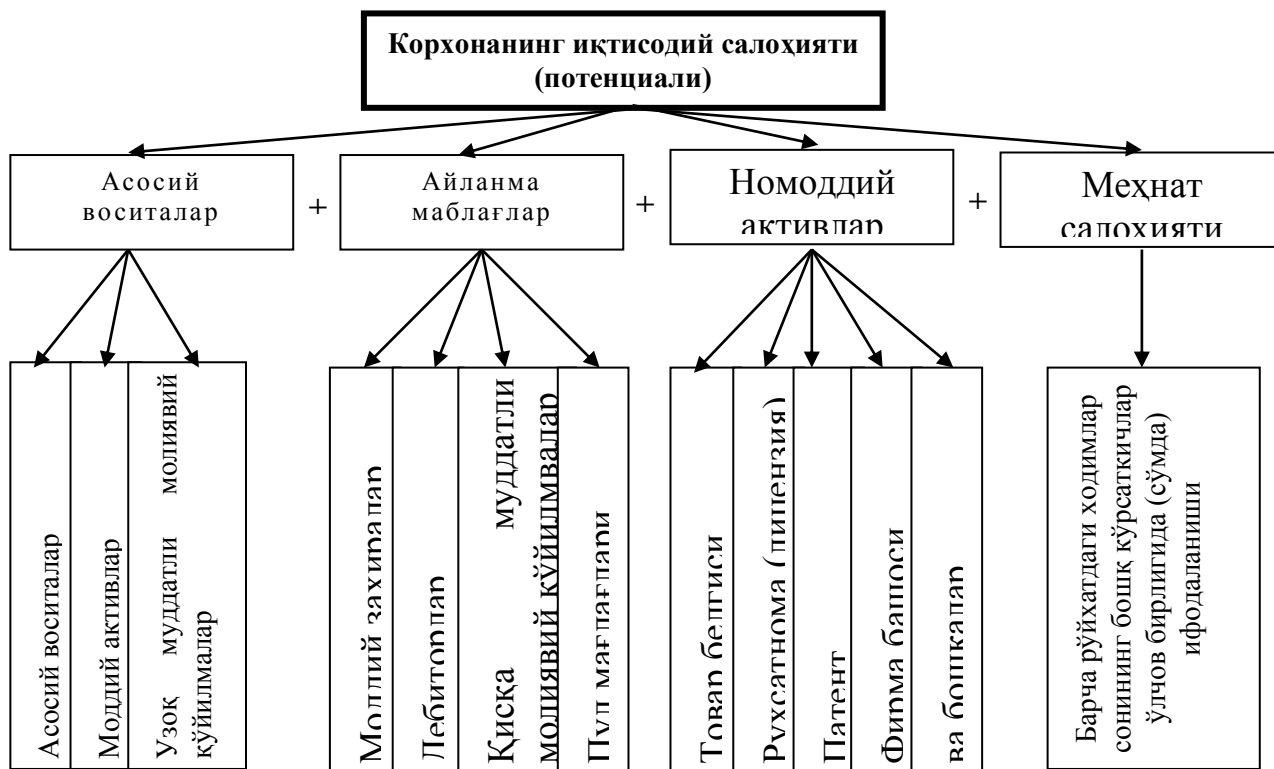
**49-расм. Корхона иқтисодий салоҳиятининг
(потенциалининг) тузилиш таркиби**

Шундай қилиб, корхонанинг иқтисодий салоҳияти деганда, унда содир бўладиган молиявий-хўжалик фаолиятини (иқтисоий жараённи) тўлиқ таъминлашда бевосита иштирок этадиган барча моддий ва меҳнат ресурслари (бойликлари) ҳамда номоддий активлар мажмуи тушунилади.

Буни амалга ошириш учун бухгалтерия баланси ва бошқа ҳисоботлар асосида корхона иқтисодий салоҳиятига кирувчи категорияларни алоҳида элементлари бўйича ҳам аниқлаш мумкин.

⁶⁰ Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2010, – 256 б.

Бунинг таркибий тузилиши қуйидаги чизмада келтирилган (14.2-расм⁶¹).

50-расм. Корхона иқтисодий салоҳияти (потенциали)нинг таркибий

Шундай қилиб, ушбу чизмадаги кўрсаткичлар йиғиндиси корхона иқтисодий салоҳияти суммасининг умумий ҳажмини ифодалайди. Аммо жорий йилда уларнинг қанча қисми ишлатилганлигини, қай даражада самарадорликка эришганлигини билиш учун шу таҳлил қилинаётган даврда тўғри келадиган қисмини ҳам аниқлаш лозим. Бу фақат назарий жиҳатдан эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Саноат корхонаси иқтисодий салоҳияти кўрсаткичлари таснифи ва уларни таҳлил қилишнинг услубий асослари. Иқтисодий

⁶¹ Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2010, – 256 б.

таҳлилнинг мақсади ва асосий вазифаларидан бири таҳлил қилинаётган объект ёки категорияни тўғри ва батафсил баҳолаш учун уни ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқишдан ҳамда уларни назарий ва методологик жиҳатдан асослашдан иборатдир.

Корхонанинг иқтисодий салоҳияти бу кенг қамровли ва теран тушунча. Унинг ҳолати ва ундан фойдаланиш даражаси тўғрисида тўлиқ хулоса чиқариш учун албатта кўрсаткичлар тизимидан фойдаланиш лозим. Аммо кўрсаткичлар сонининг ёки категорияни баҳолаш учун етарли ёки кам деган хулоса чиқариб бўлмайди. Шу туфайли кўрсаткичлардан тўғри ва оқилона фойдаланиш йўллари ишлаб чиқиш лозим.

Корхона иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларни иқтисодий мазмунига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

- иқтисодий салоҳият ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар;
- иқтисодий салоҳият билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар;
- иқтисодий салоҳият самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар.

Мазкур хулосалардан келиб чиқиб корхона иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичларнинг нимани ифодалаши, аниқланиш йўллари гуруҳлар бўйича кўриб чиқилади.

Корхона иқтисодий салоҳияти ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар иқтисодий салоҳиятни ташкил этувчи элементлари ҳақида маълумот беради.

Иқтисодий салоҳият ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар⁶²

Кўрсаткичлар- нинг номи	Нимани ифодалаши (мазмун)	Аниқланиш формуласи
1.1. Иқтисодий салоҳият Умумий ва ўртача қиймати	Таҳлил даврида Иқтисодий салоҳиятсуммасининг ўртача неча сўм эканлигини ифодалайди	(Иқтисодий салоҳият $\bar{b}$ +Иқтисо дий салоҳият $\bar{y}$ o)/2
1.2. Иқтисодий салоҳиятнинг таркибий тузилиши	Иқтисодий салоҳиятҳар бир моддасининг (Ис $\bar{i}$) умумий суммадаги улушини ифодалайди	Ис $\bar{i}$ *100/Иқтисодий салоҳият
1.2.1. Ав.нинг Иқтисодий салоҳиятумумий суммасидаги улуши	Ав.нинг Иқтисодий салоҳият Умумий суммасида неча фоизни ташkil қилишини кўрсатади	$\frac{Aв}{Ис} \times 100$
1.2.2. Айм.нинг Иқтисодий салоҳият Умумий суммасидаги улуши	Айм.нинг Иқтисодий салоҳият Умумий ҳажмида неча фоиз ташkil қилишини ифодалайди	$\frac{Айм}{Ис} \times 100$
1.2.3. На.нинг Иқтисодий салоҳият Умумий суммасидаги улуши	На.нинг Иқтисодий салоҳият Умумий суммасида неча фоиз ташkil қилишини кўрсатади	$\frac{На}{Ис} \times 100$
1.2.4. Мс.нинг Иқтисодий	Меҳнат салоҳиятининг Иқтисодий салоҳият	$\frac{Мс}{Ис} \times 100$

⁶²Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2010, – 256 б.

салоҳият Умумий суммасидаги улуши	Умумий суммасида неча фоиз ташкил қилишини ифойдалайди	
1.3. Иқтисодий салоҳият таркибига кирувчи моддалар ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар	Иқтисодий салоҳият таркибига кирувчи ҳар бир моддаси (Ав. Айм. На. Мс.) бўйича уларнинг ҳолатини ифодаловчи кўрсаткичлар тизими тегишли моддалар таҳлил қилинганда алоҳида тасвирланади	Ушбу кўрсаткичлар тегишли моддаларни таҳлил қилганда аниқланади

Корхонанинг қай даражада иқтисодий салоҳият билан таъминланганлигини аниқлаш учун ҳам кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

38-жадвал.

Иқтисодий салоҳият билан таъминланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар⁶³

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмун)	Аниқлани ш формуласи
2.1. Корхона активларининг Иқтисодий салоҳият билан таъминланганлиги	1 сўм корхона активлари суммасига қанча Иқтисодий салоҳият суммаси тўғри келганлигини кўрсатади	$\frac{Ис}{Б}$
2.2. Мс.нинг Иқтисодий салоҳият билан таъминланганлиги	1 сўм меҳнат салоҳияти қийматига қанча Иқтисодий салоҳият суммаси тўғри	$\frac{Ис}{Мс}$

⁶³ Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2010, – 256 б.

	келганлигини ифодалайди	
2.3.Иқтисодий салоҳият Таркибига кирувчи моддалар билан таъмин-ланганликни ифодаловчи кўрсаткичлар	Иқтисодий салоҳиятнинг таркибига кирувчи ҳар бир моддаси билан таъминланганликни ифода этадиган кўрсаткичлар tizими Ав. Айм. На. Мс. кўрсаткич-лар ўрганилганда алоҳида тасвирланади	Ушбу кўрсаткичлар Иқтисодий салоҳиятнинг тегишли моддаларин и таҳлил қилганда аниқланади

Корхонанинг молиявий натижаларида иқтисодий салоҳиятнинг тутган ўрнини баҳолаш учун алоҳида кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

39-жадвал.

Корхона иқтисодий салоҳият самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар⁶⁴

Кўрсаткичларнинг номи	Нимани ифодалаши (мазмун)	Аниқланиш формуласи
3.1.Иқтисодий салоҳият Рентабеллиги	100 сўм иқтисодий салоҳият қийматига неча сўм фойда тўғри келишини ифодалайди	$\frac{\Phi}{Ис} \times 100$
3.2.Иқтисодий салоҳият Даромадлиги	100 сўм Иқтисодий салоҳият қийматига неча сўм даромад тўғри келишини ифодалайди	$\frac{Д}{Ис} \times 100$
3.3.Иқтисодий салоҳият Нативавийлиги	1 сўм Иқтисодий салоҳият қийматига неча сўм нативавий кўрсаткич (сотилган маҳсулот, товар маҳсулоти ва ҳ.к.) тўғри	$\frac{Q}{Ис}$

⁶⁴ Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2015, – 256 б.

	келишини кўрсатади	
3.4. Иқтисодий салоҳият Таркибига кирувчи моддалар самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлар	Иқтисодий салоҳият таркибига кирувчи моддалар (Ав. Айм. На. Мс.) самарадорлигини ўрганишда кўрсаткичлар тизими шаклида фойдаланилади	Ушбу кўрсаткичлар Иқтисодий салоҳиятнинг тегишли моддаларини таҳлил қилганда аниқланади

Келтирилган кўрсаткичлар учун ахборотлар асосан корхонанинг бухгалтерия баланси ва молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботларидан олинади.

Корхона иқтисодий салоҳиятини ифодаловчи кўрсаткичлар тизимини асослаш ва уларни таҳлил қилиш йўллари ишлаб чиқиш нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга эга. чунки хўжалик юритувчи субъектларга даромад (фойда) келтиришда, унинг фаолиятини таъминлашда корхонанинг активлари билан бирга унда банд бўлган меҳнат салоҳиятлари ҳам иштирок этади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш самарадорлигининг моҳияти нимада ва у корхона умумий фаолияти самарадорлигидан қандай фарқ қилади?

2. Самарадорликнинг қандай турларини биласиз? Самаранинг самарадорликдан фарқи нимада?

3. Корхона ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлигининг муҳим кўрсаткичлари мазмунини очиб беринг. Бу кўрсаткичларни ҳисоблаш усули қандай?

4. Сизнинг фикрингизча, қайси кўрсаткич корхона фаолияти самарадорлигини кўпроқ акс этитради?

5. Корхона фаолияти самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари ва омилларини санаб беринг.

6. Бозор шароитларида самарадорликни иқтисодий кўрсаткич ҳамда тушунча сифатида қабул қилиш мумкинми?

7. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда асосий ўрин кимга тегишли: инсонларгами, ресурсларгами ёки фан-техника тараққиётигами?

15-мавзу. Корхоналарнинг стратегик ривожланишида инвестицион сиёсат ва инвестиция муҳити

15.1. Инвестициялар ва инвестицион фаолият тушунчалари. Инвестициялар бозори.

15.2. Корхоналарнинг инвестицион сиёсати ва уни шакллантиришнинг асослари.

15.3. Иқтисодиётда инвестиция инвестицион муҳит жозибадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари

15.1. Инвестициялар ва инвестицион фаолият тушунчалари.

Инвестициялар бозори

Инвестициялар — иқтисодиёт ва корхоналар миқёсида янги ишлаб чиқариш корхоналари яратиш ёки мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, илғор техника ва технологияларни ўзлаштириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва фойда (даромад) олишни кўпайтириш мақсадида узоқ муддатли маблағлар киритилишидир. Инвестициялар ижтимоий ишлаб чиқариш тузилмасини яхшилаш, ишлаб чиқаришдаги номуносибликларини бартараф қилиш ва истеъмол бозорини таъминлашда алоҳида эътиборга эга.

ЎЗР 24.12.1998 й. “Инвестиция фаолияти тўғрисида”ги қонунига мувофиқ **инвестициялар** деганда иқтисодий ва бошқа фаолият объектларига киритиладиган моддий ва номоддий неъматлар ҳамда уларга доир ҳуқуқлар тушунилади. **Инвестиция фаолияти** сифатида эса инвестиция фаолияти субъектларининг инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаракатлари мажмуи қабул қилинади. Ушбу фаолиятнинг асосий фигура бўлган **инвесторлар** қаторига ўз маблағларини, қарзга олинган ва жалб этилган маблағларни, мулккий бойликларни ва уларга доир ҳуқуқларни, шунингдек интеллектуал мулкка доир ҳуқуқларни инвестиция фаолияти объектларига инвестициялашни амалга оширувчи инвестиция фаолияти субъектлари киритилади. **Инвестиция фаолияти иштирокчиси** деганда инвесторнинг буюртмаларни бажарувчи сифатида инвестиция фаолиятини таъминловчи инвестиция фаолияти субъекти тушунилади.

Инвестицияларнинг иқтисодий мазмун - моҳияти тўғрисида иқтисодчи олимлар ўртасида хилма-хил фикрлар мавжуд.

Инвестицияларга аниқ бир таъриф берилмаган. Жумладан, профессор Д.Ғ. Ғозибеков инвестицияларнинг иқтисодий мазмун — моҳиятини молиявий категория сифатида талқин этиб, қуйидагича таъриф бериб ўтган: “Инвестицияларнинг мазмуни аниқ ва ишончли манбалардан маблағлар олиш, уларни асосли ҳолда сафарбар этиш, рикслар даражасини ҳисобга олган ҳолда капитал қийматини сақлаш ва кўзланган самарани олишдан иборат бўлади”.⁶⁵

⁶⁵Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Т.: “Молия” нашриёти. 2003. 26 бет.

Профессор Н.Х. Ҳайдаров инвестициялар мазмун – моҳиятига қуйидаги таърифни беради: “Инвестиция – бу мулк шаклидан қатъи назар, тадбиркорлик асосида фаолият кўрсатаётган жисмоний ва юридик шахслар ёки давлатнинг иқтисодий ва ижтимоий самара олиш мақсадида ўз бойликларини қонун доирасида бўлган ҳар қандай тадбиркорлик объектига сарфлашидир”.⁶⁶

Лоренс Дж. Гитман ва Майкл Д. Джонкнинг «Инвестициялаш асослари» (М.: «Дело» нашриёти.1997) китобида инвестицияларга қуйидагича таъриф берилади: Инвестиция молиявий натижалар олишни кўзлаб акция ва облигацияларни сотиб олишни англатади: булар реал активларни белгилайди, масалан, у ёки бу молни ишлаб чиқариш ва сотиш учун машиналарни олишни назарда тутди. Умуман кенг маънода инвестициялар мамлакат иқтисодиётини ўстириш ва ривожлантиришни молиялаштириш учун зарур бўладиган механизмларни таъминлайди.

Инвестицияларни молиявий инвестициялар ва реал инвестициялар кўринишидаги иккита катта гуруҳга ажратиш мумкин.

Молиявий инвестициялар қимматбаҳо қоғозлар, акция ва облигациялар сотиб олиш, пул маблағларини банкларга фоиз олиш мақсадида депозит ҳисоб рақамларига қўйиш билан ифодаланади.

Реал инвестициялар ўз навбатида моддий ва номоддий турларига бўлинади.

⁶⁶Ҳайдаров Н.Х. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида корхоналар инвестицион фаолиятидаги молия-солиқ муносабатларини такомиллаштириш масалалари. И.ф.д илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. / Т.: 2003. 29 б.

Юқоридаги қонунга асосан реал инвестициялар мўлжалланган объектига кўра капитал, инновация ва ижтимоий инвестицияларга бўлинади.

Капитал инвестициялар жумласига асосий фондларни вужудга келтириш ва такрор ишлаб чиқаришга, шунингдек моддий ишлаб чиқаришнинг бошқа шакллари ривожлантиришга қўшиладиган инвестициялар киради.

Инновация инвестициялари жумласига техника ва технологияларнинг янги авлодини ишлаб чиқиш ва ўзлаштиришга қўшиладиган инвестициялар киради.

Ижтимоий инвестициялар жумласига инсон салоҳиятини, малакаси ва ишлаб чиқариш тажрибасини оширишга, шунингдек номоддий неъматларнинг бошқа шакллари ривожлантиришга қўшиладиган инвестициялар киради.

Реал инвестициялар турли шаклларда амалга оширилади ва уларни амалга оширишнинг асосий шакли капитал қўйилмалар ҳисобланади.

Кўпинча инвестиция деганда капитал қўйилмалар кўзда тутилади, бу нарса инвестициялар табиатини инкор қилмайди ва уларнинг моҳиятини нотўғри акс эттирмайди. Инвестициялар тушунчаси, бозор иқтисодиётидаги бошқа, жумладан, бизнес, рақобатчилик, ишбилармонлик тушунчалари каби, маъмурий-буйруқбозлик тизимидан бозор иқтисодиётига ўтилаётган бугунги кунларда хўжалик юритиш назарияси ва амалиётида ўз ўрнини топмоқда. Шу билан бирга, “капитал қўйилмалар” атамасининг ўз изоҳлари ҳам мавжуд.

Капитал қўйилмалар асосий фондларни қайта тиклаш ва ўстириш учун сарфланувчи моддий, меҳнат ва пул ресурсларидир. Улар асосан бир вақтнинг ўзида амалга ошириладиган ҳарактерга эга бўлиб, ишлаб чиқариш харажатлари ёки маҳсулот таннари шаклидаги, жорий харажатлардан фарқилади. Капитал қўйилмалар мақсадли ҳарактерга эга бўлади ҳамда ходимларга мукофот тўлаш, хизмат сафари (командировка) харажатлари ва ҳоказоларга сарфланиши мумкин эмас.

Капитал қўйилмалардан фойдаланишнинг асосий шакллари (йўналишлари) қуйидагилар ҳисобланади:

- янги қурилиш;
- корхонани кенгайтириш ва қайта тиклаш;
- ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш ва техник жиҳатдан қайта қуроллантириш;
- ҳаракатдаги қувватларни такомиллаштириш.

Янги қурилишга янги майдонларда махсус ишлаб чиқилган лойиҳалар асосида қурилувчи корхона, бино, иншоот ва қурилмалар мансубдир.

Фаолият юритаётган **корхонани кенгайтириш** қўшимча ишлаб чиқариш мажмуаларининг навбатдаги қисмларини янги лойиҳа асосида қуриш ёки асосий, қўшимча, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришнинг амалдаги цехларини кенгайтириш ёки қуришни англатади. У асосан, фаолият юритаётган корхона ҳудудида ёки унга туташ майдонларда амалга оширилади.

Қайта тиклаш — бу, фаолият юритаётган корхонани маънавий ва жисмоний эскирган қурилма ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқаришни

механизациялаштириш ва автоматлаштириш, технологик бўғинлар ва ёрдамчи хизматдаги номуносибликларни йўқотиш йўли билан алмаштириш ёрдамида тўлиқ ёки қисман ўзгартиришни англатади. +айта тиклашда эски цехлар ўрнига янги цехларни қуришга рухсат берилади.

Техник қайта қуrolлантириш алоҳида ишлаб чиқариш турларини замонавий талабларга асосан янги техника ва технологияларни киритиш, ишлаб чиқариш жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш, эскирган қурилма ва ускуналарни янгилаш ва алмаштириш, ишлаб чиқариш тузилмаси ва ташкил этилишини яхшилаш йўли билан, корхонанинг техник даражасини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасидир. У ишлаб чиқариш интенсивлигини кучайтириш, ишлаб чиқариш қувватларини ошириш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилашга йўналтирилган.

Молиявий ресурслар ва ер танқислиги шароитларида, иккинчи томондан эса, мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан унумлироқ фойдаланиш учун янги қурилишни нисбатан чекланган ҳолатда, асосан жуда зарур ҳоллардагина амалга оширилади. Шу сабабли бугунги кунда капитал қўйилмаларнинг энг кўп тарқалган йўналишлари сифатида, умуман олганда янги турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришни ҳам кўзда тутувчи мавжуд ишлаб чиқаришни кенгайтириш, қайта тиклаш ва техник жиҳатдан қайта қуrolлантиришни кўрсатиш мумкин.

Амалиёт шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш кучларини ва иқтисодиётни тубдан модернизациялашни муваффақиятли

ривожланиши учун фақатгина миқдорий эмас, балки сифат жиҳатидан ҳам қаралиши муҳимдир. Бугунги кунда биз фақатгина қанча миқдордаги инвестицияга эга эканлигимиз эмас, балки ундан қандай фойдаланаётганимиз, уларнинг қопланиши қандай эканлиги муҳимдир. Инвестицияларнинг қопланиши кўп жиҳатдан капитал қўйилмаларнинг тузилмасига, яъни капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмидаги алоҳида харажатларнинг улушига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ҳозирги кунда инвестицияларнинг тузилмавий шаклланишини қуйидаги турларга ажратадилар.

1. Технологик тузилма.
2. Такрор ишлаб чиқариш тузилмаси.
3. Тармоқлараро тузилма.
4. Ҳудудий тузилма.
5. Мулк шаклига кўра тузилма

Инвестициянинг технологик тузилмаси – бу қурилиш-монтаж ишларини бажариш, асбоб-ускуналар, машиналар ва бошқа меҳнат воситаларини сотиб олиш ҳамда лойиҳавий-қидирув ишларини амалга ошириш бўйича харажатларнинг ўзаро фоизлардаги нисбатидир. Иқтисодий жиҳатдан фойдалироқ бўлиб шундай тузилма ҳисобланадики, унда қурилиш-монтаж ишларига харажатларнинг улуши камайиб боради ва ишлаб чиқариш асбоб-ускуналарига кетадиган харажатлар қисми нисбатан тезроқ ўсиб боради. Бироқ технологик тузилма яратилаётган асосий фондларнинг характери ва қурилиш тармоғига сезиларли даражада боғлиқ.

Ҳозирги пайтда иқтисодиёт ривожланишига киритилувчи капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмида қуйидаги тузилма вужудга келди: қурилиш-монтаж ишлари харажатлари – 55-60 фоиз, машина ва ускуналар сотиб олишга сарфланувчи харажатлар – 35-30 фоиз, лойиҳа-қидирув ва бошқа илмий ишланмаларга сарфланувчи харажатлар – 10 фоиз.

Инвестицияларнинг такрор ишлаб чиқариш тузилмаси янги қурилишларга қилинаётган харажатлар билан, фаолият юритаётган корхонани реконструкция қилиш, кенгайтириш ва техник қайта қуrolлантириш харажатлари орасидаги шунингдек, асосий фондларни эскириши сабабли чиқарилишини қоплаш харажатлари ўртасидаги ўзаро нисбатни ўзида акс эттиради.

Бугун инвестицион сиёсат қайта таъмирлашга, фаолият юритаётган корхоналарни техник таъмирлаш ва кенгайтиришга ажратилаётганган харажатларини кўпайтиришга, янги қурилишни улушини эса қисқартиришга сезиларли бурилиш қилмоқда, ваҳоланки, янги қурилишларсиз илмий – техника тараққиётига ва рақобатбардош замонавий кўринишдаги маҳсулотлар ишлаб чиқаришга эришиш қийин.

Тармоқлараро тузилма халқ хўжалигининг асосий тармоқлари ўртасида ва уларни ичида инвестицияларнинг тақсимланишини фоизларда акс эттиради. Масалан, инвестицияларнинг умумий ҳажмидан саноатни қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, қурилиш индустриясини ривожлантиришга йўналтирилган улушлари - бу тармоқлараро тақсимланиш ва капитал қўйилмалар тузилмаси; саноатга киритилаётган капитал қўйилмаларнинг умумий ҳажмидан

машинасозлик, кимё, ёқилғи саноати, қурилиш материаллари саноатини ривожлантиришга сарфланадиган улушлари – бу инвестицияларнинг тармоқлар ичидаги тузилмаси.

Худудий тузилма. Инвестицияни худудий тузилмаси капитал қўйилмаларни вилоятлар, шаҳарлар ва республиканинг районлари бўйича тақсимланишини кўрсатади. У оддатда бюджет имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ишлаб чиқариш кучларини ва районларини истиқболдаги ривожланишини ҳисобга олган ҳолда, давлатнинг инвестицион сиёсати билан аниқланади. Худудларнинг ихтисослашуви характери, унинг меҳнат билан бандлилик даражаси ва бошқа иқтисодий омиллар бу ерда катта ўрин эгаллайди.

Капитал қўйилмаларнинг мулк шаклига кўра тузилмаси– бу, инвестицияларнинг давлат, акциядорлик, қўшма, ижара ва бошқа турдаги жамоа корхоналари ўртасида тақсимланишидир. У капитал қўйилмалардан фойдаланиш, шунингдек, уларнинг шаклланиш тартиби ва манбалари нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга. Амалиёт шуни кўрсатадики, капитал қўйилмаларнинг самарали тузилмаси уларни тежаш, энг кам харажатлар билан энг кўп фойда олишга тенгдир.

15.2. Корхоналарнинг инвестицион сиёсати ва уни шакллантиришнинг асослари

Корхоналар хўжалик юритиш ва ишлаб чиқариш фаолиятининг муҳим жиҳатларидан бири ишлаб чиқариш ва иқтисодий салоҳиятни ривожлантириш ва сақлаб қолишдир. Корхоналарнинг бу йўналишдаги фаолияти инвестицион фаолият деб аталади ҳамда

“Инвестицион фаолият тўғрисида” ги Қонун ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади.

Инвестициялар – корхоналар ва бутун иқтисодиёт миқёсида янги ишлаб чиқариш корхоналари яратиш ёки мавжуд корхоналарни замонавийлаштириш, илғор техника ва технологияларни ўзлаштириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва фойда (даромад) олишни кўпайтириш мақсадида узоқ муддатли маблағлар киритилишидир. Инвестициялар ижтимоий ишлаб чиқариш тузилмасини яхшилаш, ишлаб чиқаришдаги номуносибликларини бартараф қилиш ва истеъмол бозорини таъминлашда алоҳида эътиборга эга.

Микроиқтисодий даражада (корхоналар миқёсида) инвестициялашнинг асосий манбалари ҳам ички ва ташқи турларга бўлинади.

Инвестицияларнинг *ички манбалари* қуйидагилар:

- ишлаб турган асосий капиталга ҳисобланувчи амортизация ажратмалари натижасида шаклланувчи, корхонанинг ўз молиявий маблағлари;
- фойданинг инвестиция эҳтиёжларига ажратилувчи қисми;
- суғурта компаниялари ва муассасалари томонидан табиий офат ва бошқа ҳодисаларда тўланувчи маблағлар;
- корхонанинг акциялар чиқариши ва сотиши натижасида олинувчи маблағлар;
- юқори турувчи ва бошқа органлар томонидан қайтариб бермаслик асосида ажратилувчи маблағлар;
- хайрия ва шу каби бошқа маблағлар.

Инвестицияларнинг *ташқи манбалари* қуйидагилар:

- марказий ва маҳаллий бюджетдан, тадбиркорликни қўллаб-қувватловчи турли хил фондлар томонидан ажратилувчи қайтариб бермаслик асосидаги маблағлар;

- корхоналар Низом жамғармасида молиявий ёки бошқа моддий ва номоддий иштирок шаклида, шунингдек, халқаро молия институтлари ва алоҳида шахсларнинг тўғридан-тўғри қўйилмалари шаклида киритилувчи хорижий инвестициялар;

- давлат ва турли хил фондлар томонидан қайтариб бериш шарти билан берилувчи кредитлар, жумладан имтиёзли кредитлар.

Корхоналарнинг мустақил хўжалик фаолияти шароитларида ички маблағлар таркибида амортизация ажратмалари асосий ўринни эгаллайди. Унинг корхона инвестицион ресурсларидаги улуши 50фоиз ва ундан кўпроқни ташкил этади.

Инвестицион мақсадларга йўналтирилувчи маблағлар танқислиги шароитида лизинг инвестицион фаолиятни фаоллаштирувчи муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Лизинг – молиявий-кредит муносабатларининг шаклларида бири бўлиб, корхоналарнинг қурилма ва асбоб-ускуналарни ишлаб чиқарувчи корхоналар ёки махсус ташкил қилинган лизинг компанияларидан узоқ муддатга ижарага олишини англатади.

Инвестициялар аввалдан ўйлаб кўрилган мақсад ва биринчи ўринда инвестицион лойиҳа асосида корхона ишлаб чиқариш потенциални мустаҳкамлаш ва ривожлантириш вазифасини бажаради.

Инвестиция лойиҳаси капитални корхонани унинг ишлаб чиқариш қуввати ва бошқа сифат кўрсаткичларини кучайтириш

мақсадида ривожлантириш ва кенгайтиришга киритишни режалаштириш ва амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуасидир. Инвестиция лойиҳасини тайёрлаш ва амалга ошириш қуйидагиларни ўз ичига олади:

- инвестициявий ғоя (фикр)ни шакллантириш;
- ғоянинг дастлабки асосланиши;
- лойиҳада кўзда тутилган техник қарорнинг таҳлили;
- сертификат талабларининг бажарилишини текшириш;
- инвестиция лойиҳаси бўйича давлат бошқарув идоралари билан келишув юзага келтириш;
- ахборот меморандумини тайёрлаш.

Юқорида кўрсатилганларни амалга оширгандан сўнг лойиҳани ишлаб чиқиш ва техник-иқтисодий асослаб бериш (тушунтириш хатидан то инвестицион мўлжалларнинг мақсад ва вазифалари ҳамда кутилаётган натижалар акс эттирилувчи лойиҳа-смета ҳужжатларигача) зарурати туғилади.

Инвестициялар, айниқса, гап янги қурилиш, фаолият кўрсатаётган корхоналарни кенгайтириш ёки қайта тиклаш ҳақида кетганда, инвестицион жараёнлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу жараёнлар инвестицион мақсадларни замон ва маконда боғлайди. Инвестицион жараёнларнинг қуйидагича таркибий қисмлари мавжуд: лойиҳалаштиришдан аввалги асослаш, лойиҳалаштириш, бевосита объект қурилиши (корхонани кенгайтириш ёки қайта тиклаш) ва ишга туширилиши. Корхоналар учун инвестиция жараёнининг сўнгги босқичи муҳим аҳамият касб этади. Ушбу босқичда амалга оширилган янгиликлар эксплуатацион синовлардан ўтказилиб,

амалдаги ва лойиҳа кўрсаткичлари баҳоланади ҳамда инвестиция жараёнининг худди шу жараёнида ҳал қилиниши лозим бўлган четга оғиш ва камчиликлар аниқланади.

15.3. Иқтисодиётда инвестиция инвестицион муҳит жозибадорлигини оширишнинг асосий йўналишлари

Инвестиция сиёсатининг энг муҳим бўғини инвестиция маблағларини энг устувор ва аҳамиятли тармоқлар ва ҳудудларга жалб қилиш борасидаги чора-тадбирларни ўз ичига олади. Бу мақсадда, умуман, мамлакат иқтисодиётида, хусусан эса, устувор деб белгиланган тармоқлар ва ҳудудларда қулай инвестиция муҳитини яратиш зарур. Инвестиция муҳити бир қатор шарт-шароитларга қараб баҳоланади. Бу шарт-шароитларга сиёсий барқарорлик, инфляция ва ишсизлик даражалари, бюджетнинг тўлдирилиши даражаси, давлатнинг иқтисодиётдаги иштироки ва хусусий секторнинг ривожланиши даражаси, иқтисодиётнинг, хусусан, ташқи савдо, валюта бозорларининг эркинлиги, бозор инфратузилмасининг ривожланиши даражаси, табиий ва меҳнат ресурсларининг мавжудлиги ва улардан фойдалана олиш имкониятлари, ишчи кучининг малакаси, солиқ тизимининг хусусиятлари, банк фоиз ставкалари, бозор сиғими ва бошқалар киради.

Инвестиция муҳити корхоналар томонидан маблағларни ишлаб чиқаришга сафарбар этишдаги, янги иш ўринларини ташкил этишдаги ва ўз фаолияти масштабларини кенгайтиришдаги имконият ва рағбатларга таъсир этувчи локал омилларни акс эттирувчи шароитдир.

Инвестицион жозибадорлик - мамлакат, тармоқ ёки алоҳида олинган бирор бир корхона инвестицияларининг даромадлилиги, ривожланиш истиқболлари ва инвестицион риск даражаси нуқтаи назаридан баҳоланишидир. Инвестицион жозибадорлик инвестицион салоҳият ва инвестицион риск даражасини шакллантирадиган икки гуруҳ омилларнинг бир вақтда таъсир этиши орқали аниқланади. Бу каби кўрсаткичларга баҳо бериш орқали инвестицияларнинг мақсадга мувофиқлилиги ҳамда жозибадорлиги, инвестицион риск даражасини аниқлаш мумкин. Инвестицион риск даражаси инвестицион муҳитга бевосита, тўғридан-тўғри боғлиқдир.

Хорижий инвестор учун юқорида қайд қилинган барча омиллар муҳимдир. Шунинг учун ҳам ривожланган кўпгина мамлакатларда махсус инвестиция лойиҳаларини баҳолайдиган, инвестициялар қўйилишига талаб бўлган давлатларни инвестиция муҳитини ўрганадиган ва аниқ хулосаларни инвесторлар учун берадиган фирмалар, ташкилотлар мавжуддир. Масалан: Швейцария, Германия каби қатор мамлакатларнинг нуфузли ахборот хизматлари давлатнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳолатини баҳолаш учун ҳар бири 0 – қониқарсиз ва ўта қулайгача бўлган балли шкала бўйича баҳоланадиган 15 та муҳим кўрсаткични ҳисобга оладиган “BERI” (business environment risk index) ни қўллайди. “BERI” индекси 45-48 мамлакат бўйича йилига 3 марта эълон қилинади. Қуйидаги чизмада (15.5-расм) улар инвестиция қарорларини қабул қилиш бўйича аҳамиятидан келиб чиқиб акс эттирилган.

Умуман олганда, “BERI” хизмати бу борада катта обрў қозонган ташкилотдир. Бу хизмат кўрсатувчи ташкилот, капитал импорт

қилувчи мамлакатлардаги инвестиция муҳитни таҳлил қилиб инвестицияларнинг таваккалчилик даражасини аниқлаб беради. “BERI” хизмати матбуотлар орқали турлича хавф-хатарлилик, риск даражасини аниқлаб беради. Ҳозирда бу хизмат кўрсатувчи ташкилот 55 дан ортиқ капитал импорт қилувчи мамлакатлардаги инвестиция муҳитини 15 та кўрсаткични қамраб олувчи мезон (балл) билан аниқламоқда. Бунда қанчалик юқори баллга эга мамлакатлар шунчалик барқарор мамлакатлар ҳисобланади. Бу балл индексларини ҳисоблашда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий омиллари таъсири ҳам ҳисобга олинади. Бу ташкилот фақатгина жорий даврнигина эмас, балки истиқболда кутилаётган ўзгаришларни ҳам баҳолайди.

Инвестицион салоҳият макроиқтисодий хусусиятлар, ҳудуднинг ишлаб чиқариш омиллари билан тўйинганлиги, аҳолининг харидоргир талаблари ва бошқаларни ҳисобга олади.

Инвестицион риск даражасининг юқорилиги инвестиция ва ундан келадиган даромадни йўқотиш эҳтимолини кўрсатади. Охир-оқибат инвестицион фаоллик унинг инвестицион жозибадорлигига боғлиқ.

Инвестицион фаоллик – асосий капиталга қўйилган инвестиция кўринишидаги инвестицион фаолиятнинг реал (ҳақиқий) ривожланишидир.

Қулай инвестицион муҳит мамлакатга капитал олиб келишни рағбатлантиради, инвесторлар фаолияти фаоллиги кўтарилишига хизмат қилади ва аксинча, инвестицион муҳит маъқул бўлмаса, инвестицион фаоллик сўна бошлайди. Қаердаки қулай инвестицион муҳит мавжуд экан, ўша томонга хорижий инвестициялар оқими

тезлашади. Дарҳақиқат, хорижий инвестициялар иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи кучдир.

Хорижда биздаги инвестиция муҳити ҳақида нима билишлари у қандай берилганлиги ва баҳоланиши аниқланишидан Ўзбекистоннинг жаҳон инвестициялари учун имкониятлари келиб чиқади.

Инвестиция муҳити микроиқтисодиёт даражасида икки томонлама, яъни инвестор ва аниқ давлат органлари, хўжалик субъектлари ўртасидаги муносабатларда ўз аксини топади. Инвестиция муҳити ҳар қандай аниқ вақт учун объектив ҳолат бўлиб, капитал қўйиш учун мавжуд шароитларнинг мажмуасини ўзида қамраб олади. Лекин инвестиция муҳити давлат органларининг бошқариш фаолияти таъсирида шаклланади. Шунинг учун давлатнинг инвестиция сиёсати энг асосий омиллардандир. Шу маънода ҳар бир давлат капитал импорт қилишда ўзининг аниқ капитал қабул қилиш тизимига эга бўлади. Капитал қабул қилиш тизими бу хорижий капиталга нисбатан давлат сиёсатининг ва қонунларининг, меъёрий ҳужжатларининг мажмуасидир. Ўзбекистонда ҳам ишлаб чиқаришга капитал қабул қилиш тизими йилдан-йилга такомиллашиб бормоқда. Ҳозирда хорижий инвестицияларга бўлган муносабатда замонавий халқаро хўжалик алоқалари қоидаларига асосланган ҳолда қонун ва қарорлар ишлаб чиқилмоқда, шунингдек, хорижий инвестицияларнинг инфратузилмалари яратилмоқда.

Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида ишбилармонлик ва инвестиция муҳитини тубдан яхшилаш, жаҳон амалиётида умум қабул қилинган бизнесни юритиш шароитларини баҳолаш мезонлари

тизимини жорий этиш ва шу асосда мамлакатимизнинг халқаро рейтингини янада оширишни таъминлаш бўйича кенг чора-тадбирлар комплекси қабул қилинди.

Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, кредит олиш, хўжалик низоларини кўриб чиқиш, бизнесни тугатиш жараёнлари сезиларли даражада соддалаштирилди ва арзонлаштирилди. Мулкни рўйхатдан ўтказиш, ер участкаларини ажратиш, қурилишга рухсатномалар бериш, электр тармоқларига уланишда «бир дарча» тамойилларини оммавий жорий этиш бўйича ишлар жадал суръатларда амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга, Ўзбекистонда ишбилармонлик муҳитининг ҳозирги ҳолати ва бизнесни юритиш шароитлари ҳали-ҳамон эркин бозор иқтисодиёти талаблари ва тамойилларига, умум қабул қилинган халқаро нормаларга тўлиқ ҳажмда жавоб бერмаяпти. Аввалгидек тадбиркорлик фаолиятини ҳаддан ортиқча тартибга солиш ҳолатлари мавжуд, давлат органлари билан тадбиркорлик субъектлари ўртасида ўзаро муносабатларнинг контакtsiz шакллари самарали жорий этиш имкониятлари тўлиқ ҳажмда ишлатилмаяпти. Бизнесни юритиш учун шарт-шароитларни яхшилаш бўйича қабул қилинаётган чора-тадбирлар жойларда етарли даражада амалиётга жорий этилмаяпти.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Инвестицион сиёсат нима ва у давлат ва корхоналар миқёсида қандай мақсадларни кўзда тутди?

2. “Инвестициялар” ва “капитал қўйилмалар” тушунчалари ўртасидаги фарқларни тавсифлаб беринг.

3. Инвестицион жараёнларни қайси асосий босқичлар тавсифлайди?
4. Инвестициялар таркиби ва структураси нима ва уларнинг корхона иқтисодиётига таъсири қандай?
5. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг қайси усуллари сизга маълум?
6. Корхоналар инвестицион сиёсатининг моҳияти нимада?
7. Инвестицияларнинг энг самарали вариантыни танлашда қайси усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?
8. Инвестициялар самарадорлигини оширишнинг асосий йўналишларидан қайсиларини биласиз?
9. Инвестицияларнинг қопланиш муддати нима ва у қандай аниқланади?
10. Республикада амалга оширилаётган энг машҳур инвестицион лойиҳаларни айтиб бера оласизми?

16-мавзу. Корхоналарнинг стратегик ривожланишида инновацион фаолиятни ривожланиши

- 16.1. Корхоналарда инновацион жараённинг моделлари. Инновацион салоҳиятни шакллантириш.
- 16.2. Инновацион ривожланишнинг қонуниятлари, шароитлари ва омиллари.
- 16.3. Корхоналарни инновацион ривожлантиришнинг молиявий омиллари.

16.1. Корхоналарда инновацион жараённинг моделлари.

Инновацион салоҳиятни шакллантириш

Инновацион жараён инновацион ўзгаришларни тайёрлаш ва амалга оширишдан иборат бўлади ва ягона бир бутунни ташкил

қилувчи ўзаро боғланган паллалардан ташкил топган. Бу жараённинг натижасида амалга оширилган ўзгариш инновация пайдо бўлади. Инновацион жараёни амалга ошириш учун диффузия – янги шароитлар ва қўллаш жойларда бир марта ўзлаштириб ва фойдаланиб бўлинган инновацияларни вақтда тарқатиш жуда катта аҳамиятга эга. Инновацион жараён давравий характерга эга, буни иқтисодиётни ташкил қилиш ва бошқаришнинг ихчам тизимларини ишлаб чиқишда ҳисобга олиш зарур.

Жаҳон иқтисодий адабиётларида “инновация” салоҳиятли илмий-техник тараққиёт (ИТТ)ни ҳақиқий, янги маҳсулотлар ва технологияларда рўёбга чиқадиганга айланиши сифатида талқин қилинади. Бизнинг мамлакатимизда янгилик киритишлар муаммолари кўп йиллар давомида илмий-техник тараққиётнинг иқтисодий тадқиқотлари доирасида ишлаб чиқилган.

“Инновация” атамасидан Ўзбекистоннинг ўтиш иқтисодиётида ҳам мустақил ва ҳам бир қатор ўхшаш тушунчалар: “Инновацион фаолият”, “инновацион жараён”, “инновацион қарор” ва ҳ.к. белгилаш учун фойдаланилган.

Ҳар хил олимлар, айниқса хорижчилар (Н. Мончев, И. Перлаки, В.Д. Хартман, Э. Мэнсфилд, Р. Фостер, Б. Твисс, Й. Шумпетер, Э. Роджерс ва бошқалар) бу тушунчани ўзларининг тадқиқотлари объекти ва предметиға кўра ҳар хил талқин қиладилар, аммо инновацияларнинг бу ҳар хил таърифларининг таҳлили шундай хулосаға олиб келадики, ўзгаришлар инновацияларнинг ўзига хос мазмунини ташкил қиладилар, ўзгаришлар вазифаси эса инновацион фаолиятнинг асосий вазифаси бўлади.

Австриялик олим Й. Шумпетер томонидан бешта типик ўзгаришлар ажратилган:

- 1) янги техника, янги технологик жараёнлар ва ишлаб чиқаришни янги бозор таъминотидан фойдаланиш (олди-сотди);
- 2) янги хусусиятларга эга маълумотларни татбиқ этиш;
- 3) янги хом ашёдан фойдаланиш;
- 4) ишлаб чиқариш ва унинг моддий-техник таъминотини ташкил қилишдаги ўзгаришлар;
- 5) янги сотиш бозорларини пайдо бўлиши.

Бу қоидалар Й. Шумпетер томонидан 1911 йилдаёқ шакллантирилган. Кейинроқ, 30-йилларда у инновация тушунчасини, уни истеъмол товарларининг янги турлари янги ишлаб чиқариш ва техник воситалар, бозорлар ташкил шакллари саноатга татбиқ этиш ва уларда фойдаланиш мақсадидаги ўзгариш сифатида талқин этган ҳолда киритган. Баъзида инновацияга жараёнли тизим сифатида қаралади, шунинг билан янгилик киритишни вақтда ривожланиши ва яққол акс эттирилган босқичлилиги тан олинади.

Бозор иқтисодиёти шароитларда инновацияларни баён қилиш методологияси халқаро стандартларга асосланади. Фан ва инновациялар ҳақидаги ахборотларни тўплаш, ишлаб чиқиш ва таҳлил қилиш бўйича ишларни мувофиқлаштириш учун Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти (ОЭСР) доирасида фан ва техника кўрсаткичлари бўйича миллий экспертлар гуруҳи ташкил қилинган, Фраскати қўлланмаси (“Тадқиқотлар ва тажриба ишламаларини текширишлар учун таклиф қилинаётган стандартли амалиёт) ишлаб чиқилган. Ҳужжат бундай номни тавсияларнинг биринчи версияси

1963 йилда итальян шаҳри Фраскатида қабул қилинганлиги муносабати билан олган.

Фраскати қўлланмасидаги қоидаларга даврий равишда аниқликлар киритилади, бу миллий ва халқаро даражалардаги илмий-техник сиёсат стратегияси, илмий тадқиқотлар ва ишламаларни ташкил қилишдаги ўзгаришлар билан асосланади. Фраскати қўлланмаси (1993 й.)нинг охириги таҳрирларидан биридан илмий тадқиқотлар ва ишламалар (ИТТКИ), уларнинг таркиби ва чегаралари, ҳамда тадқиқотлар ва ишламалар билан банд бўлган ходимлар сонини ўлчаш услубиётига тегишли асосий тушунчалар мавжуд. Технологик инновациялар ҳақидаги маълумотларни тўплаш услубиёти 1992 йилда Осло шаҳри (Норвегия)да қабул қилинган тавсияларга асосланади. У “Осло қўлланмаси” номини олган.

Халқаро стандарларга мувофиқ инновация бозорга татбиқ этилган янги ёки такомиллаштирилган маҳсулот ёки амалий фаолиятда фойдаланилаётган янги ёки такомиллаштирилган технологик жараён ёхуд социал хизматларга янгича ёндашиш кўринишида рўёбга чиққан инновацион фаолиятнинг якуний натижаси сифатида белгиланади.

Инновациялар (янгиликларни жорий этиш) – менежментнинг асосий муаммоларидан бири. Фан-техника ва ижтимоий тараққиётнинг юқори суръатлари фақат бошқарувнинг илмий-техник революция натижаларини тезлик билан ва самарали ўзлаштиришга лаёқатли бўлган тизимларининг амал қилишига имкон яратди.

Бугунги кунда янгиликларни жорий этиш кундалик одатий жараёнга айланмоқда. Шу билан бирга янгиликларни жорий этиш муаммоси кенг қўйилмоқда: бу нафақат янги техника ёки технология,

балки жорий этилаётган барча янгиликлар, шу жумладан, иқтисодий, ташкилий, бошқарувга оид янгиликлардан иборат⁶⁷.

Шу ўринда инновация ва инновацион фаолият тушунчаларига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Инновация (инновацион фаолият) – пировард натижаси маҳсулот, хизмат, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, бошқариш шакли, технологияларнинг янги турларини яратиш ёки мавжудларини такомиллаштиришдан иборат бўлган фаолият. У инновацияларни яратиш, ўзлаштириш ва кенг жорий этиш жараёнларини ўз ичига олади.

Инновация жараёни ишлаб чиқариш ва маҳсулот рақобатбардошлигини таъминлаш, бозорларда ўз мавқеига эга бўлиш ва уни ушлаб қолиш, унумдорликни, пировардида ҳам корхона, ҳам яхлит иқтисодиёт самарадорлигини оширишнинг асосий ва мажбурий шарти ҳисобланади.

Шу ўринда таъкидлаш лозимки, бугунги кунда илмий адабиётларда инновациянинг мазмунига турлича ёндашувлар мавжуд.

“Ҳозирги вақтда икки хил нуқтаи-назар кенг тарқалган: биринчисида жорий этиладиган янгиликка янги маҳсулот, техника, технология, услуб ва ҳоказолар кўринишидаги ижодий жараён натижаси сифатида қаралса; иккинчисида янги унсурлар, неъматлар, ёндашувлар, принципларни ҳаракатдагилари билан бирга жорий этилиши сифатида қаралади. Жаҳон иқтисодий адабиётида “инновация” салоҳияти илмий-техник тараққиётнинг янги

⁶⁷ Латыпова М.М. Управление инновациями на горных предприятиях // Горный информационно-аналитический бюллетень. № 3/2007. - <http://www.gornaya-kniga.ru/periodic/914>.

маҳсулотлар ва технологияларда ифода этиладиган реал жараёнга айланиши деб талқин этилади.

Инновация тушунчаси ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида турлича мазмунни ифодалайди:

1) иқтисодий инновациялар – техника, технология, меҳнатни ташкил этиш ва бошқарув соҳаларидаги фан ва илғор тажриба ютуқларидан фойдаланишга асосланган янгиликлар, шунингдек, бу янгиликларнинг қўлланиши.

2) кадрларга оид инновациялар – ташкилот ходимлари, унинг иш фаолияти билан боғлиқ бўлган янгиликлар, кадрларнинг таркибий тузилманинг самарали амал қилиши вазифаларини ҳал қилиш даражаси ва қобилиятини оширишга йўналтирилган кадрларга оид янгиликларни жорий этиш бўйича мақсадга мувофиқ фаолият.

3) маданий инновациялар – маданиятни муайян типининг динамик ривожланишини, маданиятнинг янги шаклларининг яратилишини таъминловчи оригинал маданий маҳсулотларни шакллантириш механизми.

4) ижтимоий инновациялар–жамият тараққиётининг олдинги босқичларида мавжуд бўлмаган, табиий тарзда вужудга келган ёки бошқарув субъектлари ташаббуси бўйича жорий этилган жамият ижтимоий ҳаётидаги ходисалар.

Шу ўринда, фикримизча, “инновацияларни бошқариш” ва “инновацион бошқариш” тушунчаларининг ўзаро фарқланишига аниқлик киритиш муҳим услубий аҳамият касб этади. Чунки, кўп ҳолларда бу иккала тушунчани айнанлаштирилиб, маълум хатоликка йўл қўйилади.

Энг аввало, инновацияларни бошқариш – бу инновацион жараён ёки фаолиятга нисбатан бошқарувнинг асосий функциялари – ташкил этиш, меъёрлаштириш, режалаштириш, мувофиқлаштириш, назорат қилиш ва тартибга солиш таомилларини татбиқ этиш ҳисобланади.

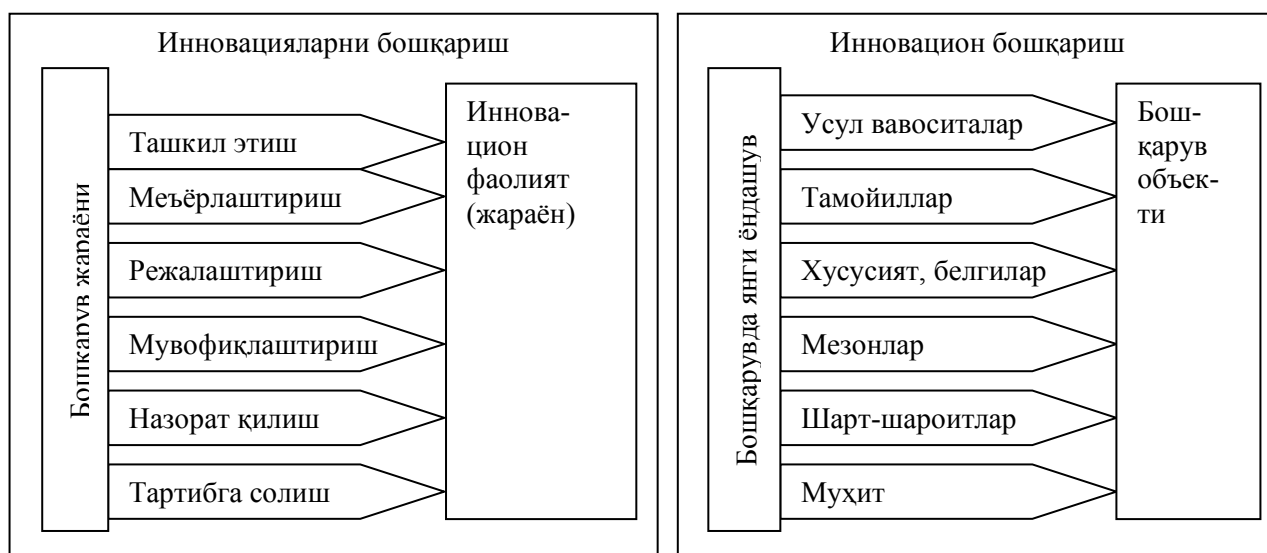
Инновацион бошқариш эса – бу бошқарувнинг мазмун ва сифат жиҳатидан маълум бир даражасини, бошқарув фаолиятининг ўзига хос тавсифини англатади. Яъни, бу ўринда анъанавий ҳисобланиб келган бошқарув усул ва воситалари, тамойиллари, ички хусусият ва белгилари, мезонлари, шарт-шароитлари ёки муҳити таркибига эндиликда янгича тавсиф касб этувчи билимлар, технологиялар, усул ва воситалар, ёндашувлар киритилади. Таъкидлаш муҳимки, доимо ҳам инновацион бошқарув анъанавий бошқарувни умуман инкор этади ёки тўлиқ алмаштиради, деб бўлмайди. Бу ўринда инновацион бошқарув унинг тизимидаги муайян бир элементни сифат жиҳатидан ўзгартиришдан тортиб то бутунлай янги бошқарув тизимини қўллашгача бўлган кенг диапазонни намоён этади. Умумий ҳолда, “инновацияларни бошқариш” ва “инновацион бошқариш” тушунчаларининг ўзаро фарқланишини шартли чизма кўринишида ифодалаш мумкин (16.1-расм).

Инновацион менежментнинг моҳияти ва вазифалари.

Инновацион менежмент – бу инновацион жараёнлар, инновацион фаолият, бу фаолият билан банд бўлган ташкилий тузилмалар ва уларнинг ходимларини бошқариш тамойиллари, усуллари ва шаклларнинг мажмуасидир. Менежментнинг ҳар қандай бошқа соҳалари учун каби, унинг учун ҳам қуйидагилар хос: мақсадни қўйиш ва стратегияни танлаш, давранинг тўртта босқичи:

- режалаштириш;
- шартларни белгилаш ва ташкли қилиш;
- ижро этиш;
- рахбарлик.

Инновацион менежментнинг босқичлари қуйида чизма шаклида берилган.

51-расм. “Иновацияларни бошқариш” ва “инновацион бошқариш” тушунчаларининг ўзаро фарқланиши⁶⁸.

Давранинг ҳар бир босқичида белгиланган вазифалар ҳал қилинади. Биринчи босқич – режалаштириш босқичида – стратегияни амалга ошириш режаси тузилади. Иккинчисида – шартлар ва ташкил қилиш белгиланади, яъни инновацион даврнинг ҳар хил паллаларини амалга ошириш учун ресурсларни белгилаш, ходимлар олдида вазифаларни қўйиш, ишни ташкил қилиш кетади. Ижро этиш босқичида текширишлар ва ишлаб чиқишлар бажарилади, режа амалга оширилади. Раҳбарлик босқичи назорат ва таҳлилни ҳаракатларга тузатиш, киритиш ва тажриба тўплашни кўзда тутди.

⁶⁸ Муаллиф ишланмалари асосида тузилган.

Бу ерда инновацион лойиҳалар, инновацион бошқарув қарорлари, янгиликларни қўллашнинг самарадорлиги баҳоланади.

Инновацион жараён (ИЖ) даврий ҳарактерга эга. ИЖ ни ифодаловчи фаолият инсон меҳнатини тақсимланиши натижасида ажралиб чиққан, бир бирларидан фарқланувчи алоҳидаги вазифавий, ташкилий бирликларга бўлинади. ИЖ нинг иқтисодий ва технологик таъсири фақат янги маҳсулотлар ёки технологияларда қисман рўёбга чиқади.⁶⁹

16.2. Инновацион ривожланишнинг қонуниятлари, шароитлари ва омиллари

Мамлакатимиз корхоналаридаги кўп йиллар давомида мавжуд бўлган режалаштириш амалиётининг таҳлили уни корхона режасини ишлаб чиқишга эмас, балки шакллантириб бўлинган режавий вазифани бажаришга қаратилганлигини кўрсатади. Бу авваллари саноат корхоналари фаолият юритган объектив сабаблар, ҳамда иқтисодиётни ривожланишининг олдинги босқичида корхоналар олдида турган вазифалар билан изоҳланади. Чамаси бундай амалиёт хўжалик юритишнинг ҳозирги шароитларига мос келмаса керак.⁷⁰

Ҳозирги пайтдаги корхона иқтисодиёти учун хос бўлган мураккаб ҳолат аввал амалда бўлган бошқарувнинг маъмурий буйруқбозлик тизими билан боғлиқдир. У ресурсларни ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий эҳтиёжларини ҳисобга олмасдан марказлаштирилган ҳолда режалаштириш ва тақсимлаш, давлат бюджети ҳисобидан ишлаб чиқариш инвестицияларини текинга

⁶⁹Управление инновациями. Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008

⁷⁰“Теп 3: Управление инновациями: Стратегический подход: Гибкая корпоративные стратегии выживания и лидерства в новой экономике (на спирали)”. Котельников В.Ю. М.: Эксмо, 2007.

молиялаштириш, ишлаб чиқарувчиларнинг якка ҳокимлиги, мулкчиликнинг давлат шаклидан фарқланувчисининг йўқлиги ва хўжалик юритишнинг бир турдаги шакларини кўзда тутди. Яна қуйидагилар мавжуд бўлган: бошқарувнинг кўп босқичи тузилмаси ва фаолиятнинг якуний натижаларидан олинган даромадлар ва инвестициялар боғлиқлигини йўқлигидан келиб чиққан муассасавий узилиш ва ишлаб чиқариш жараёни иштирокчиларининг ажралиб қолиши.

Юқорида санаб ўтилган сабаблар, ҳамда хўжалик алоқаларининг уйғунлигини бузилиши билан боғлиқ бир қатор бошқалар қайта ишлаб чиқаришнинг ҳар хил соҳалари ва хўжалик соҳаларида мутаносибсизликни келтириб чиқарган, дефицитни чуқурлашуви ва ишлаб чиқариш интизомини пасайиши мамлакатдаги иқтисодий таназзул ва истеъмол бозори ва пул муомаласидаги ҳолатни кескинлашувига сабаб бўлган инновацион соҳада таназзул пайдо бўлишига кўмаклашганлар.

Кўрсатиб ўтилган муаммолар ва мураккабликлар вужудга келган шароитларга адекват стратегияни, корхонани ривожланишини шакллантиришга имкон берувчи ҳақиқий режалаштиришга эҳтиёжни кучайтиради.

Стратегик инновацион режалаштириш бозор туридаги иқтисодиёт шароитида корхонадаги режалаштиришнинг умумий тизимидаги тизимга бўлади. Корхонадаги стратегик инновацион режалаштиришнинг объекти инновацион фаолиятдан иборат бўлади, уни кўриб чиқа туриб, қуйидагиларни айтиш мумкин:

- ҳозирги шароитларда корхонадаги инновацион фаолият стратегияси инновацион стратегияларни корхонани ривожланишининг асосий мақсадлари ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда, Ресурсли таъминлаш ва хатар омилини ҳисобга олиш, Ташқи муҳитнинг ҳолати ва шахсий инновацион имкониятларни олдиндан башоратлаш ва мустақил ишлаб чиқишнинг объектив зарурияти пишиб етилган;

- эҳтимол бўлган катта фойдани олиш мақсадларида янги рақобатбардош маҳсулотни яратиш ва уни техника ва технологияларнинг замонавий даражасида ишлаб чиқариш соҳасидаги илмий – техник сиёсатни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш инновацион фаолиятнинг асосий мазмуни бўлиб қолган;

- инновацион стратегияни амалга оширишда ИТТКИ нинг стратегик аҳамияти ўсади, ва шунинг билан бир вақтда уларни амалга оширишдаги хатар даражаси ошади;

- инновацион фаолият корхонадаги фаолиятнинг қолган барча турлари ва ҳаммадан аввал, ишлаб чиқариш ва маркетинг билан биргаликда амалга оширилади.

Инновацион стратегиянинг моҳияти, унинг корхона умумий стратегияси билан алоқаси. Бозор муносабатлари қанчалик кенг тарқалган бўлсалар, шунчалик равшанки, товар ишлаб чиқарувчиларнинг рақобат афзалликлари улар томонидан танланган стратегия ва уни амалга оширишнинг муваффақиятига яқинроқ боғлиқликда бўлади. Шунинг учун корхона стратегиясига борган сари каттароқ эътибор қаратилади. Унинг умумий яхлитлигида у бир неча элементларнинг суммаси сифатида кўриб чиқилиши мумкин.

Улар орасида – тадбиркорлик, ишлаб чиқариш, илмий-техник, маркетингли ва инновацион бор. Охиргисининг моҳияти шундан иборатки, у стратегиянинг қолган барча элементларини белгиланган маънода “ютиб юборади”: улардан ҳар бири сапчиш билан “маъқулланган” янгиликлар, яъни инновациялардан фойдаланиш имкониятига эгалар. Ушбу нуқтаи назардан инновацион стратегияни товар ишлаб чиқарувчилар томонидан ҳал қилинадиган муаммоларнинг бутун доираси учун таянч сифатида кўриб чиқиш тўғри бўлади.

Корхона стратегияси илмий – техник тараққиётни бошқариш стратегиясини шакллантиради ва йўлга солади, яъни инновацион фаолиятнинг роли, ўрни, базаси ва маъносини белгилаб беради. Ўз навбатида инновацион стратегия корхона стратегиясини чуқурлаштиради, аниқлаб беради ва амалга ошишига кўмаклашади. У яна мақсадларга эришиш ва миллий иқтисодиёт нуқтаи назаридан корхона ташқарисидаги устуворликларни қўйишга ёрдам беради, масалан:

- ресурслардан рационал фойдаланишга;
- юқори самарали ва қулай социал – иқтисодий натижаларга эришишга;
- ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш ташкилотларининг барча тармоқларида ва бутун “Фан. Тадқиқот. Конструкторлик ишлари – тажрибавий ишлаб чиқариш фойдаланишга киритиш” давраи бўйича вақт ва ҳам ишларни амалга оширишнинг рационалиги ва сифати нуқтаи назаридан янгилик киритишларнинг тежамкорлигига ва амалга оширилишига эришиш.

Корхонанинг умумий стратегияси ва илмий – техник тараққиёт соҳасидаги стратегия ўртасидаги алоқа, ҳаммадан аввало, янги маҳсулотни тадбиқ этилиши ва ишлаб чиқариш жараёнидаги ўзгаришларда амалга оширилади. Илмий-техник янгиликлар соҳасидаги стратегия корхонада унинг фаолияти муаммоларининг бутун мажмуаси билан узлуксиз боғлиқ қайта ишлаб чиқариш жараёнларини ривожланиши стратегияси доирасида амалга оширилади. Янги маҳсулотни тадбиқ этиш стратегияси корхона нимани, қачон ва қандай, қандай техник – иқтисодий даражада, ҳамда қандай шароитларда ишлаб чиқаришини белгилаб беради. У резервлардан талаблар даражасини ошириб, уларни бажаришнинг асосий йўллари раціоналлаштирган ҳолда, қачон ва қандай фойдаланишни кўрсатади. Янгилик киритишлар стратегиясини умумий стратегия контексти билан қандай муносабатларда бўлиши, бу янгиликлар ажратилган ҳолда вужудга келадиларми, булар жуда муҳимдир. Бу ҳолда уларни ҳаётга иқтисодий тадбиқ этилиши уларни пайдо бўлиши босқичидаёқ бузилиш хавфи остида бўлади.

Инновацион стратегия корхонадаги қайта ишлаб чиқариш жараёнини ривожланишининг, унинг сифатий таърифлари нуқта назаридан самарали динамикасини таъминлайди. У умумий стратегияда двигатель ролини ўйнагандек бўлади. Бир қатор саноати ривожланган мамлакатларда худди инновацион стратегия корхонанинг рақиблар, истеъмолчилар, етказиб берувчилар билан муносабатларини таърифлайди. Корхона умумий стратегиясининг тури унга боғлиқдир.

Демак, инновацион стратегия йўналишларини белгилаш, истиқболли ривожланишнинг устуворликларини танлаш, корхонани ривожланиши ва санаб ўтилган, мақсадларга эришиш учун тадбирлар мажмуасига талабларни ишлаб чиқиш бўйича мақсадга қаратилган фаолиятдан иборат бўлади.

Корхонанинг инновацион стратегиясини шакллантириш.

Инновацион стратегия, корхонанинг стратегияси, иқтисодий ҳолати, илмий-техник салоҳияти, илмий-техник вазифалар портфели ва бу вазифаларнинг ўзларининг бир-бирлари билан боғловчи ҳар хил боғлиқликларни баҳолаш ва таҳлил қилишнинг узлуксиз жараёни натижасидан иборат бўлади.

Стратегияни қарорлар қабул қилиш жараёни сифатида белгилаш мумкин. Уни танлаш режаларни ишлаб чиқиш, илмий тадқиқотлар ва инновацион фаолиятнинг бошқа шакллари йўтказишни белгилаб беради.

Стратегик режалаштириш қуйидаги иккита асосий мақсадни кўзлайди:

1. Ресурсларни самарали тақсимлаш ва фойдаланиш. Бу ички стратегия деб аталувчидир. Сармоялар, технологиялар, одамлар каби чекланган ресурслардан фойдаланиш режалаштирилади. Бундан ташқари янги соҳалардаги корхоналарни харид қилиш, истиқболсиз соҳалардан чиқиш, корхоналарнинг самарали “портфели” инвестицион таклифлар мажмуасини шакллантириш амалга оширилади.

2. Ташқи муҳитга мослашиш. Қуйидаги вазифа қўйилади: ташқи омиллар (иқтисодий ўзгаришлар, сиёсий омиллар, демографик

вазиятлар ва бошқалар) ни ўзгаришига самарали мослашишни таъминлаш.

Стратегияни ишлаб чиқиш ташкилотнинг умумий мақсадини шакллантиришдан бошланади. Мақсадни қўйилиши фирманинг ташқи муҳит, бозор, истеъмолчи билан алоқаларида муҳим роль ўйнайди.

Умумий мақсад қуйидагиларни ҳисобга олиши керак:

- фирма фаолиятининг асосий йўналиши;
- ташқи муҳитдаги ишчи тамойиллар (савдо истеъмолчига муносабат, ишга доир алоқаларни олиб бориш тамойиллари);
- ташкилотнинг маданияти, унинг анъаналари, ишчи муҳит;
- “сифатни умумий бошқарилиши” ни қамраб олиш.

Кейингиси бозор муносабатларини ривожланишида ғоятда долзарб бўлади.

Ташқи муҳитдаги жараёнлар ва ўзгаришлар фирмага ҳаётий муҳим таъсир кўрсатади. Ташқи муҳит билан боғлиқ асосий омиллар – бу иқтисодиёт, сиёсат, бозор, технология, рақобатдир. Шунинг учун асосий рақибларни белгилаш ва уларнинг бозордаги ўринлари (бозордаги улуши, сотишлар ҳажмлари мақсадлари ва ҳ.к)ни аниқлаш зарур, рақибларнинг кучли ва кучсиз томонларини синчиклаб ўрганиш ва уларнинг натижаларини шахсий кўрсаткичлар билан солиштириш рақобат кураши стратегиясини яхшироқ ўйлаб кўришга имкон беради.

Ички муҳитнинг таҳлили фирма фаолиятидаги кучли ва кучсиз томонларни аниқлаш мақсадида ўтказилади.

Стратегия назарий ва эмпирик (тажрибага асосланган) тадқиқотларнинг бошланғич нуктаси бўлади. Ташкилотлар, уларнинг асосий қарорларни қабул қилувчи раҳбарлари ўзларини янгиликлардан фойдаланиш стратегияси билан қанчалик боғланганлари билан фарқланишлари мумкин. Агар юқори раҳбарият янгилик киритишни амалга оширишга ҳаракатларни қўллаб қувватласа, унда уни ташкилотларда татбиқ этишга қабул қилиниши эҳтимоли ошади. Корхонанинг мақсадига мувофиқ стратегия шакллантирилади.

Инновацион стратегиянинг турлари ва танланиши. Фирманинг бозордаги янгилик киритишлар стратегияси ҳужумкор ва ҳимоявий ҳарактерга эга. Компания одатда мувофиқлаштирилган бозор томонида таърифланувчи инновацион стратегияларнинг ўзининг мажмуасига эга. Бундай мажмуа ўз ичига ҳам хатарли (ҳужумкор) ва ҳам хавфсиз (ҳимоявий) стратегияларни олади.

16.3. Корхоналарни инновацион ривожлантиришнинг молиявий омиллари

Инновацияларни молиялаштириш манбалари ва шакллари. Инновацион фаолиятнинг муваффақияти кўпроқдаражада уни ташкил қилиш шакллари ва молиявий қўллаб қувватлаш усуллари билан белгиланади. Янги илмий ишламалар ва технологиялар давлат миллий кучининг асосий ташкил қилувчилари бўлганлари сари ривожланган давлатлар инновацияларни қўллаб қувватлаш ва ривожлантиришнинг турли туман имкониятларини топадилар. Бунда инновацион фаолиятни молиятиришнинг турли-туман усуллари ва

инновацияларни воситали қўллаб қувватлаш бўйича тадбирларнинг ранг баранглиги кенгаяди.

Ривожланган мамлакатлар инновацион фаолият учун молиявий ресурсларни ҳам давлатнинг ва ҳам хусусий манбалардан тўплайдилар: Ғарбий Европанинг копгина мамлакатлари ва А+Ш учун молиявий ресурсларни ИТТКИ учун давлат ва хусусий капитал ўртасида тенг тақсимланиши хосдир.

Маълумки, илмий салоҳият биринчи навбатда фанларнинг фундаменти тадқиқотларни ривожлантиришга инвестицияларнинг ҳажми, ҳамда патентлар ва лицензияларнинг сони, жаҳон илмий адабиётига улуш ва бошқалар билан белгиланади. Етакчи саноати ривожланган мамлакатларда ИТИ га харажатлар ЯИМ нинг 3фоиз яқинини ташкил қиладилар. Масалан, 1998 йилда АҚШ да тадқиқот ишлаб чиқишларини молиялаштиришнинг умумий ҳажми 200 млрд долларда яқинини, «катта еттилик» нинг қолган мамлакатларнинг 2000 млрд доллардан камроқни ташкил қилган

Шуни эслаш қизиқки, иттифоқ даврида яъни 1980 йилларнинг охирида ИТТК И га харажатлар миллий даромаднинг 5,5фоиз ни таҳкил қилганлар. Хусусий, давлат ва хорижий сармоялар ҳамкорлигининг турли-туман шакллари кенгайишида давом этмоқда.

Фақат молиялаштиришнинг ривожланган тизими асосида инновацион фаолият ривожланиши мумкин. Бозор туридаги иқтисодиётда мустақил корхоналар, саноат компаниялари, молия саноат гуруҳлари, кичик инновацион бизнес, инвестицион ва инновацион фондлар, маҳаллий бошқарув идоралари, хусусий шахслар ва ҳ. к. молиялаштириш субъектлари бўладилар.

Уларнинг барчалари у ёки бу шаклда қайта ишлаб чиқариш жараёнида иштирок этадилар ва инновацион фаолиятнинг ривожланишида бевосита иштирок этадилар. Молиялаштиришнинг ташкил қилиш тамойиллари молиялаштиришнинг манбаларининг кўплиги, тизимнинг алоҳида элэментларининг эгилувчанлиги ва динамиклигига қаратишни ва инновационларни уларни инновацион фаолиятдан молиявий қайтарилишни ўсишини таъминловчи тижоратлантирилиши билан самарали татбиқ этилиши керак.

Бунинг учун иккита асосий шартга амал қилиш зарар: давлатнинг инновацион, илмий-техник ва саноат сиёсатини фаоллаштириш ва тадбиркорларни фаол инвестицион ривожланишга ўтишга тайёрлиги.

Инновацион фаолиятни молиялаштириш тизими мулкчилик тури, марказлаштирилганлик даражаси, ҳам мулк эгаларининг даражаси ва молиялаштириш шакллари билан фарқланувчи швкллар ва манбаларнинг мураккаб бирикиб кетишидан иборатдир.

Мулкчилик турларига кўра молиялаштириш манбалари қуйидагиларга бўлинади:

- давлат инвестицион ресурслари (бюджет маблағлари, бюджетдан ташқари фондлар, давлат томонидан қарз олиш, акциялар пакетлари, давлат тасарруфидаги мулк):

- тижорат ва нотижорат ҳаратерига эга хўжалик юритувчи субъектлар, ҳамда шахс ташкилотлар жисмоний шаклларининг инвестицион, шу жумладан молиявий ресурслари.

Бу жамоавий сармоядорлар, шу жумладан суғурта компаниялари, инвестицион фондлар ва компаниялар, нодавлат нафақа фондларининг инвестицион ресурслари. Корхоналарнинг шахсий

маблағлари ҳамда тижорат банклари, бошқа кредит ташкилотлари ва ҳукумат томонида махсус вакил қилинган инвестицион банкларнинг кредит ресурслари ҳам шунга киритилади.

Давлат даражасида қуйидагилар молиялаштириш манбалари бўладилар

- бюджетлар ва бюджетдан ташқари фондларнинг шахсий маблағлари:

- давлат кредит банк ва суғурта тизимларининг «жалб қилинган» маблағлар:

- давлатнинг ташқи (халқаро қарз олиш) ва ички қарзи (давлат облигацияли , қарзли ва бошқа зиёнлари) кўринишидаги қарз маблағлари :

Корхона даражасига қуйидагилар молиялаштириш манбалари бўладилар:

1. шахсий маблағлар фойда, амортизацион ажратмалар, суғуртали тўловлар, номоддий активларнинг жалб қилинмаган ортиқчалари, асосий ва айланма маблағлар ва ҳ.к.;

2. жалб қилинган маблағлар, акцияларни сотишдан олинган маблағлар, ҳамда бадаллар, мақсадли тушумлар ва бошқалар;

- а. ҳар хил асосдаги бюджет, банк ва тижорат кредитлари кўринишидаги қарз маблағлари.

Бюджетдан маблағ ажратилиши инновацион фаолиятнинг ҳар хил шакллариининг муҳим молиявий манбалари бўладилар, улар ҳисобидан мақсадли мажмуавий дастурлар, давлатнинг устувор лойиҳалари бажарилади.

Давлат иновацион сиёсатини амалга оширишнинг молиявий механизми бутун инновацион даврани ресурсли таъминлаш тизимидан иборат.

Иновацион бозорни самарали фаолият юритиш рақобат муҳитини таъминлаш ва фандаги якка ҳокимликка фаол қаршилик кўрсатишини кўзда тутди.

Кичик инновацион бизнесни вужудга келишига муҳим роль ажратилади, у инновацион соҳада ҳақиқий рақобатни яратилиши туфайли ИТИЧ ни жадаллашуви омили бўлади. Бундан ташқари, кичик инновацион корхоналарни ривожланиши самарали илмий-техник ходимлардан самарали фойдаланишга, ҳамда якунланган ишлаб чиқаришларни тижоратлаштириш, ижара, лизинг ва бошқа бозор қуроллари ҳисобига илмий-ишлаб чиқариш инфратузилмасидан тўлиқроқ фойдаланишга ёрдам беради.

Бозор муносабатларини ривожланиши билан хатарли (венчурли) сармоялар фондларини инновацион тадбиркорликнинг адекват ўзига хослиги сифатида яратиш учун ҳақиқий шароитлар вужудга келади. Бу ерда инновацион фондлар асосий ролни ўйнашлари керак, улар 1989 йилдан бошлаб катта давлат қўллаб-қувватланишида яратилдилар.

Жаҳон амалиётида асосий сармоялардаги инвестицияларни молиялаштириш учун қарз маблағлари, айниқса, банк кредитлари кенг қўлланиладилар. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида банк кредитларининг сармоялар киритиш ларни молиялаштириш манбалари сифатидаги улуши 20,40 фоизни ташкил қиладилар, шунинг билан бир вақтда Россияда у 6-8фоиз дан ошмайди. 1998

йилда жаҳон иқтисодиёти ва халқаро муносабатлар институти томонидан сўралган 3 мингта корхоналардан фақат 16,5 фоизи ишлаб чиқаришни қайтадан жиҳозлашга, 5,3 фоиз – ишлаб чиқаришни замонавийлаштиришга, фақат 1,8 фоиз – корхоналар ИТТКТ, лицензиялар ва ноу-хауларни харид қилишга кредитлар олганлар.

Назорат ва муҳокама учун саволлар:

1. Корхонадаги стратегик инновацион режалаштиришнинг объекти нимадан иборат?
2. Инновацион стратегиянинг моҳияти нимадан иборат?
3. Илмий-техник тараққиёт соҳасидаги корхонанинг умумий стратегияси ўртасида алоқа қандай тартибда амалга оширилади?
4. Стратегик режалаштириш қандай мақсадларни кўзлайди?
5. Корхонанинг умумий мақсадида нималар ҳисобга олиниши керак?
6. Инновацион фаолиятни молиялаштиришнинг асосий ташкилий шакллари таърифлаб беринг.
7. Хориждаги венчурли бизнеснинг алоҳида ролини таърифланг.
8. Инвестицияларни молиялаштиришда инновацион фондлар ва инновацион банкларнинг роли нимада?
9. Венчурли портфель нима?
10. Венчурли молиялаштиришнинг лойиҳавийдан фарқи нимадан иборат?

ТАВСИЯ ЭТИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Exploring Corporate Strategy. Seventh Edition. Gerry Johnson University of Strathclyde, Kevan Scholes Sheffield Hallam University, Richard Whittington Saïd Business School, University of Oxford. Seventh edition published 2005. P. 1070
2. Isobel Doole, Robin Lowe. International Marketing Strategy. Analysis, development and Implementation. 2008, Cengage Learning EMEA
3. Ansoff Matrix. Strategy Skills. 2013
4. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik.- T.:”Sano-standart”, 2014.-304 b.
5. R.S. Muratov, I.A. Djalalova, S.Sh. Oripov. Korxona iqtisodiyoti. Darslik. – T.: «Fan va texnologiya», 2014, – 424 bet.
6. B.A. Adukarimov va boshq. Korxona iqtisodiyoti. Darslik. – T.: «Fan va texnologiya», 2013, – 368 bet.

Қўшимча адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январь.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент : Ўзбекистон, 2016. - 56 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б
4. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз. – Тошкент: : “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.
5. Мирзиёев Ш.М. 2017 йил 19 сентябр Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи.// Халқ сўзи, 2017 йил 20 сентябрь.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // Халқ сўзи, 2017 йил 23 декабрь.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисга Мурожаатномасини кенг жамоатчилик ўртасида тарғиб этишга бағишланган илмий-оммабоп қўлланма./Нашр учун масъул Р.С. Қосимов. – Т: “Маънавият”, 2018. - 320 бет.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 июндаги ПҚ-3775-сонли “Олий таълим муассасаларида таълим сифатини ошириш ва уларнинг мамлакатда амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларда фаол иштирокини таъминлаш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги [Қарори.// Халқ сўзи, 2018 йил 6 июнь.](#)

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йилнинг 7 июньдаги “Ҳар бир оила— тадбиркор” дастурини амалга ошириш тўғрисидаги Қарори// "Халқ сўзи", 2018 йил 8 июнь

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон.

11. Абдукаримов И.Т. ва бошқалар Корхона иқтисодий салоҳияти таҳлили. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 2015, – 256 б.

12. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори “Ҳудудларни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш масалалари ахборот-таҳлил департаменти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида”. 2017 йил 3 январь, 1-сон.

13. А.Ваҳобов ва бошқ. Молиявий ва бошқарув таҳлили: Дарслик. – Т.: “Шарқ”, 2015. – 480 б.

14. Ўзбекистон Республикасининг 2014-2017 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. WWW/ stat.uz.

Интернет сайтлари

15. www.mineconomy.uz (O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi)

16. www.mehnat.uz (O‘zbekiston Respublikasi Mehnat va aholini ijtimoiy muhofaza qilish vazirligi)

17. www.mf.uz (O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi)

18. www.stat.uz (O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi)

19. www.ima.uz (O‘zbekiston Respublikasi Intellectual mulk agentligi)

20. www.academy.uz (Fanlar akademiyasi)

21. www.semi.rssi.ru— Россия Федерацияси Марказий-иқтисодий математика институти сайти.

22. www.nber.com— АҚШ иқтисодий тадқиқотлар миллий бюроси сайти.

23. www.webofscience.com- Халқаро илмий мақолалар платформаси.

24. www.scopus.com – Халқаро илмий мақолалар платформаси.

25. www.elibrary.ru – Россия илмий мақолалар индекси.

26. www.ereport.ru - Обзорная информация по мировой экономике

27. www.stplan.ru - экономика и управление

28. www.catback.ru - научные статьи и учебные материалы по экономике

М.Ю. Исаков,

Д.И. Рўзиева

КОРХОНАЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШ СТРАТЕГИЯСИ

Ўқув қўлланма

*Muharrir
Qarshiyeva Sh.D.*

*Texnik muharrir
Vaxabova M.M.*

*Musahhih
Hojiakbarova M.S.*

Bosishga ruxsat etildi 12.06.2019. Qog‘oz o‘lchami 60x80 1/16
Shartli bosma tabog‘i 21,4 b.t. Adadi 50 nusxa.
_____- sonli buyurtma

“Iqtisodiyot” nashriyoti DUK matbaa bo‘limida chop etildi.
100003, Toshkent shahri Islom Karimov ko‘chasi, 49-uy.